

550.013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1963

3. SZÁM

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 79. ÉVF. 3. SZÁM 169—300 l. BUDAPEST, 1963. JÚL.—SZEPT.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK

könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő), MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ, RÓZSA GYÖRGY
V. WALDAPFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: HERPEEI János ny. múzeumigazgató, TÓTH András, a budapesti Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, JORDÁKY Lajos egyetemi tanár, Kolozsvár, ENDREI Walter, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, FALLENBÜCHL Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, SZENDREY István egyetemi docens, Debrecen, BARCZA József könyvtáros, Sárospatak, KÓKAY György, az Országos Pedagógiai Könyvtár munkatársa, VITA Zsigmond tudományos kutató, Nagyenyed, KOZOCSA Sándor, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, KŐHEGYI Mihály, a Türr István Múzeum munkatársa, Baja, MARKOVITS Györgyi, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, BORSA Gedeon, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, HARASZTHY Gyula, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, DEZSŐ László, a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa, SZIJ Rezső, a Magyar Bibliofil Társaság főtájkára, MARÓT Miklós, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár osztályvezetője, DEZSÉNYI Béla, az irodalomtudományok kandidátusa, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője, VÉRTESY Miklós, a budapesti Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, SZÁSZ Károlyné GILLEMOT Katalin, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársa, GOMBOCZ István, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, CSENDES Béla, az Autóközlekedési Tudományos Kutató Intézet könyvtárosa, TUSZKAU Antónia tudományos kutató, Kövendi Dénes, az Országos Széchényi Könyvtár ny. munkatársa, CSAPODINÉ GARDONYI Klára, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, PAPP Ivánné, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, ARADY Kálmán főorvos, TAKÁCS Menyhért, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, SCHEIBER Sándor főiskolai igazgató, RÓNATASS András, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. Telefon: 134—400

A kladvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámúszám: 46

Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

HEREPEI JÁNOS

A XVI—XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége

Az 1550. évtől 1660-ig Kolozsvárt működött könyvnyomtató műhely magántulajdon volt. A tulajdonos HELTAI-család és leányági örökösei közül egyedül csak ifjabb HELTAI Gáspár volt szakképzett nyomdász-iparos, míg a többiek — az alapító idősebb HELTAI Gáspár kivételével — talán még annyi fáradságot sem vettek maguknak, hogy a szellemi téren való irányítást megszervezték, vagy éppen kezükbe vették volna. Természetes, hogy a nyomda a város tudományos műveltségű s bizonyosan szakmailag sem képzetlen reformátorának vezetése alatt élte fénykorát. Kiadványai jó részben tervszerű irányítás termékei. Működése valóban kitörülhetetlen nyomokat hagyott a magyar művelődéstörténetben. Fia, ifjabb HELTAI Gáspár, bár maga is tanult és képzett fő, neki azonban nem voltak olyan célkitűzései, mint amilyenek kiváló apját lelkesítették, ezért tehát az a sokoldalú irányító szerep, amely örökségképpen szállott reája, sajnos, benne nem talált folytatóra, pedig kiadott *Arithmetica* című könyve,¹ valamint — mint városi jegyzőnek — az 1611. évtől vezetett, sok történelmi becsű vonatkozással átszőtt jegyzőkönyvei méltón bizonyítják különféle irányú képességeit és írói munkálkodásra való rátermettségét.

Egykori nyomdászaink tanultságára vonatkozólag adatokat gyűjtögetve, legtöbbször máris megállapíthattuk, hogy az iskolában nem csupán az írni—olvasnitudást sajátították el, hanem a magasabb tudományok megszerzésének is eleget tettek, a többiekről pedig, akikről ma még nem rendelkezünk elégséges bizonyító adattal, azokról se mernők állítani, hogy ne lett volna meg a kellő képzettségük. SZATHMÁRI PAP Sándor, PATAKI József és PÁLDI István XVIII. századbeli nyomdavezetők példájából látjuk, hogy az alap- és a középfokú iskolai ismeretek megszerzése után, tógás diáksorba jutásukkor állottak be nyomdászinasnak. Ez a helyzet különben kor szerint is megfelel a szegődttetés követelményeinek. Ugyanis a középfokú iskola osztályait a tanulók rendes körülmények között 15—16. életévükben fejezték be, míg nem a különböző mesterségekhez az apródokat 14—16. éves korukban volt szokásban beszegődttetni.

Mindhárom, említett felső osztályos diák, több szabadsággal rendelkezvén, egyszerre tett eleget diáki és inasi kötelezettségének. A nyomdában azután három esztendei apródoskodás után felszabadulva, jutottak nyomdászlegényi sorba, s mint ilyenek egy ideig még itt dolgoztak, egyúttal továbbfolytatva főiskolai tanulmányaikat is.² Nos, tehát csak ezek után gondolhattak a szokásos bel- és külföldi vándorútra: mesterségüknek más nyomdákban való

¹ RMK I. 244.

² HEREPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. 244. l.

tökéletesítésére. Csaknem bizonyos, hogy az egész XVI, XVII, XVIII. században ez volt az útja-módja, sőt követelménye a tipográfussá-lételnek.

Ilyeténképpen a HELTAI-nyomdában dolgozott két SEGESVÁRI is már iskolázott ember lehetett, hiszen valószínűleg az ő leszármazottjuk volt a krónika-író SEGESVÁRI Bálint is.³ Ifjabb HELTAI Gáspár tanultsága pedig kétségnélküli adattal bizonyítható. Ismeretes ugyanis egy 1586. évből származó kolozsvári nyomtatású egyleveles temetési vers, amelyet az 1586. július 27-én eltemetett FEMMICH János kolozsvári unitárius iskolai igazgató emlékére két tanítványa jelentetett meg. A vers címe szerint: *Epicedion . . . a Joanne Szilvasio Desino discipulo grati animi ergo scriptum*. A verssorok aljára pedig a következő tipográfiai jelzés nyomatott: „Impressum a discipulo Caspare Heltai in gratiam ac memoriam praeceptoris fidelissimi, unice dilecti Claudiopoli.”⁴ Ebből tehát bizonyos, hogy HELTAI az iskolában FEMMICHnek tanítványa volt. Tanulásának idejét az epicedion adatai alapján a következőképpen kísérelhetem meg körülhatárolni.

FEMMICH, aki maga is ugyanennek az iskolának volt a növendéke, 1575-ben tétetett a schola praefectusává; 1580 őszén a lectorságot nyerte el; majd 1585 őszén rectorrá választották. Minthogy a szabályok szerint a diákfőnök a köztanítók elseje volt, ezért a középfok legfelső osztályában a vallástanítói tisztelet is neki kellett betöltenie,⁵ tekintettel pedig arra a körülményre, hogy az idézett nyomtatványon HELTAI róla mint leghívebb és különösképpen szeretett tanítójáról és nem lectorról vagy rectorról emlékezett meg, ezért hihető, hogy legalábbis az 1575—80. esztendőök valamelyik korábbi évében, avagy netalán még ezt is megelőzőleg volt FEMMICH tanítványa, minthogy FEMMICH a praefectusi tisztség elnyerése előtt bizonyosan még osztálytanítóságot (praeceptoría) is tölthetett be. Erre vall az a körülmény is, hogy ifj. HELTAI haláláról szóló egykorú feljegyzés róla úgy emlékezik meg, mint aki megvakulva, aggkori gyengeségben („senio confectus”)⁶ halt meg 1618-ban. Már most, hogy ez az aggkor az évek számából kihozható legyen, fel kell tételeznünk, hogy középfokú osztályait minél korábban, hihetőleg még a 70-es évek első felében végezte el. Megállapításunk bizonyítékául hivatkozom az *Epicedion* szerzőjének, Dési SZILVÁSI Jánosnak a személyi adataira is. Ő ugyanis a kolozsvári unitárius iskola elvégzése után 1587. június 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre.⁷

A XVI. századbéli diákok adatai alapján megállapítható, hogy külső országokbeli bujdosásra való útbaindulásukkor rendszeren 26—30. életévükben szánhatták reá magukat a sok költséggel járó akadémiai tanulásra.⁸ Tehát SZILVÁSI-nak Németországba vándorlása idején legalábbis 26 évesnek kellett lennie, s így az *Epicedion* szerzősekor 25. évét tölthette be. Ugyanekkor HELTAI sem lehetett nála semmivel sem fiatalabb, minthogy középiskoláinak elvégzése után főiskolai tanulásának s vele együtt nyomdászimasi, majd legényi éveinek, valamint valószínűleges külső országokbeli vándorlásának és valamelyik jelesebb németor-

³ HEREPEI János: *A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei: Segesvári Lőrincné Kaundert Margit.* (Kézirat.)

⁴ SZTRIPSZKY Hádor—ALEXICS György: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban.* Bp. 1911. 125. l.

⁵ GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* Kolozsvár, 1935. 2. köt. 213—215. l.

⁶ Városi tanácsi jegyzőkönyv. 1618, 247. (Kolozsvári Levéltár.)

⁷ Sárospataki Füz. 1862. 559. l.

⁸ Ld. *A wittenbergi és heidelbergi egyetemi diákok adatai.* (Kéziratban.)

szági vagy lengyel műhelyben való dolgozásának, majd hazatérése után az apjától örökölt nyomda átvételének idejét így is csak szűkösen szoríthatnók bele a feltételezett 25 esztendő életkorba.

Az ifjabb HELTAI Gáspárra vonatkozó szűkös adatok kinyomozása után rendre vesszük a még megállapítható nyomdászok körülményeit. Mindjárt utána az ő életében, de már a nyomdától való megválása után, a leánya tulajdonába átadott könyvnyomtató műhelynek vezetőjére vonatkozólag sikerült valamelyes következtetést levonnunk. Nevét egyik nyomtatványa MAKAI NYÍRÓ Jánosnak tünteti fel, egy másik pedig „Joannes R. Makai”-nak nevezi meg.⁹ Foglalkozásnévül a magyar szövegben NYÍRÓ nevet találtunk, ez pedig a latinul írott alakban R. betűvel jelöltetett, ami azután a nyíró köznévjelentésének megfelelőleg *rasor*-ra egészítendő ki. E latin szó jelentheti ugyan a borbély-mesterséget is, bárha ezt leginkább tonsor-nak mondták, de még inkább vonatkozhatik a posztónyíró, teljesebb latin nevén pannirasor foglalkozásra, ez azután Kolozsvárt meglehetősen számos tagot számláló külön céhet alkotott. Tekintettel arra a körülményre, hogy MAKAI foglalkozása a nyomdászság, ezért a nyíró megnevezés csakis az apja mesterségét jelölte, s ilyenformán latinra fordított teljes nevének Joannes RASORIS MAKAINak kellett hangzania. Ezt a körülményt pedig azért kellett tisztáznunk, mert ezzel kétségtelenül megállapítható polgári származása és így annak lehetősége, hogy az ismereteknek iskolai tanulás útján való elsajátítására itt, illetőségi helyén, bőséges alkalma nyílt, s azt az értelmesebb iparosgyermek nem is szokták elmulasztani. Ezenkívül a betűszedés mesterségét is ott, a HELTAI-nyomdában sajátította el.

Az idézett előforduláson kívül MAKAI nevére még egy másik alakban is rátalálunk, mégpedig Tummes LANG, vagyis HOSSZÚ Tamás városi sáfárpolgár (a HELTAI-nyomdának felesége révén való tulajdonosa) 1618. évi számadáskönyve őt „Makaj Kenjnjomtato Janos Deak”-ként említi.¹⁰ E változat azért érdemel különös figyelmet, mert tudunkra adja viselőjének deák-mivoltát, vagyis deákos készültségét. E szó jelentésének helyességét NAGY Pál konstantinápolyi főkövetnek I. RÁKÓCZI Györgyhöz 1635. december 23-án intézett levelének következő szavai bizonyítják: „az mint írtam az kétezer talléron közönséges talléron váltottam ezer aranyat, . . . nemcsak én vettem kegyelmes uram itt az számot (vagyis számoltam ki az összeget), mert én deáktalan (vagyis felsőbb iskolát nem járt) vagyok, az komornik deák jegyzése szerint cselekedtem mindenben.”¹¹

Deákos tanultságára MAKAI az unitáriusok kolozsvári jeles iskolájában tett szert, hiszen maga is unitárius vallású volt. Személyi adatai közül még az a körülmény is ismeretes, hogy egy 1615. esztendei feljegyzés ifjú-nak mondja,¹² tehát e tájban kellett elhagynia az iskolát, s már ekkor kész tipográfuslegény volt; ezért életkora 25 év körülinek állapítható meg.

Más helyen már ismertettük, hogy a kolozsvári unitárius papság a városi tanácsal egyetértve, elhatározta, hogy ENYEDI György *Explicationes* című megégetett könyvét magyar fordításban kiadja. Ezért a betűöntés megtanulása céljából az említett János deák nevű ifjút 1615-ben külső országokba is küldötte. E János deák, akit későbbben még Könyvnyomtató MAKAI N. János néven is említenek, 1616. április 27-én tért vissza Prágából, miután tanult mesterségét

⁹ RMK I. 494., 504.

¹⁰ *Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve*. 1618. 53—56. l. (Kolozsvári Levéltár.)

¹¹ BEKE Antal-BARABÁS Samu: *I. Rákóczi György és a porta*. Bp. 1888. 161. l.

¹² *A kolozsvári harmincadosok 1615/16. évi számadáskönyve*. 53—56. l. (Kolozsvári Levéltár.)

Bártfán, hihetőleg Lengyelországban s Sziléziában is tökéletesítette.¹³ Úgy lát-
szik, hogy ez alatt az idő alatt megszerezte a betűöntéshez való hozzáértést,
sőt az itthon elsajátított szedés—nyomás mesterségét is tovább gyakorolhatta.
A betűmetszéshez azonban aligha értett, minthogy Prágában töltött ideje annak
megtanulására nagyon rövid volt.

MAKAI után következő nyomdavezetőül VÁLASZÚTI András nevét találjuk.
Reá vonatkozó első adatunk 1622. július 18-ról keltezt,¹⁴ az utolsó feljegyzés pe-
dig, amely bár csak keresztnévén említi, 1624. november 3-án íratott. Ez az utóbbi
adat „András Deak az Typographus”-ként nevezi meg, míg egy 1623. augusztus
5-i feljegyzés „András Deakot az keonjnjomtatot” említi.¹⁵ Mindkettő határozot-
tan bizonyítja VÁLASZÚTI deákos, vagyis felsőbb iskolát járt képzettségét.

SZILVÁSI András nyomdavezető nevét csupán egyetlen meglevő, 1624-ben
nyomtatott munkácska címlapjáról ismerjük,¹⁶ de KÉNOSI TÖZSÉR János XVIII.
századbéli történetíró adataira szerint az 1625. évi naptárt, amely egyik forrásunk
szerint 1624. november 3-ra már teljesen készen volt, hasonlóképpen SZILVÁSI
András nyomtatta. Minthogy pedig mind őt, mind az 1622—24-ben ugyanitt
működött VÁLASZÚTIT „András deák” néven emlegették, nagyon valószínű ennek
a látszólag két külön vezetéknevű személynek azonossága.

Az ezután következő öt esztendőről semmi adatom sincsen, lehetséges, hogy
ez alatt ismét csak „András deák” nyomtatta a könyveket és egyéb kiadványo-
kat. 1630 ősztől kezdődőleg azonban már ABRUGYI Györgyöt találjuk nyomda-
vezetőül. Ő kétségtelenül Abrudbánya városából származott. E körülményt
nevén kívül az 1633. évre nyomtatott *Uy es O Kalendariuma* is bizonyítja, mint-
hogy azt „az nemes királyi szabad városnak Abrugbányának fo Birájának
Adamosi Thamas Deak Úramnak, és az egész Respublicának” ajánlotta.¹⁷
Valószínű, hogy szülei az ottani unitárius egyháznak voltak tagjai, akik fiúkat a
helybeli iskola elvégzése után továbbtanulás céljából a kolozsvári unitárius
iskolába küldötték. Innen szegődhetett és járhatott át előbb mint apród, majd
mint legény a HELTAI-féle műhelybe. Deák-mivoltát csak egyetlen, eléggé kései
adat nevezi meg. Ugyanis az 1658. esztendei református harangoztató gazda
számadáskönyvében a kiadási tételek közé azt jegyezte fel, hogy az új lelkipász-
tor, CSENGERI István lakbérében április 26-án 5 forintot fizetett „Abrugyi . . .
Gyeorgy Deáknak.”¹⁸

ABRUGYI-ról nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy derék könyvnyomtató
volt, hanem azt is, hogy értette a könyvkötő mesterséget is,¹⁹ ezt ugyanis hihetőleg
vándorlása közben, valamelyik más, belföldi avagy külső országbeli városban
sajátíthatta el, ott, ahol már egyesülhetett a nyomdászat és a kötészet iparága.

Az 1660. év táján azonban megszűnt a HELTAI-nyomda, minthogy betű-
készlete a hosszas használattól elkopott, a megújításhoz pedig ABRUGYI-nak nem
volt elég szakértelme.²⁰

¹³ HERPEI János: *Enyedi György „Explicationes” c. munkájának . . . 1619/20. évi magyar nyelvű kiadása.* (Kézirat. 1944.) és TÓTH Kálmán: *Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák.* Kelemen Lajos emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 587—606. l.

¹⁴ *Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve.* 1622. 276. l.

¹⁵ HERPEI János: *Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez.* Kolozsvár, 1939. 14—15. l.

¹⁶ RMK I. 542.

¹⁷ RMK I. 629.

¹⁸ Kovács Máté ref. harangoztatógazda *Szamádo Regestoma* 16/A. (A kolozsvári ref. egyház-
község levéltárában.)

¹⁹ HERPEI János: *Kolozsvár XVI—XVII. szdbeli könyvkötői . . .* (Kéziratban.)

²⁰ HERPEI János: *A Heltai-nyomda sorsa.* Magy. Könyvszle. 1957. 55—58. l.

Várad várának és városának a törököktől 1660. augusztus 28-án történt elfoglalása után az egyházközség szép nyomdáját és könyvkötészetét SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám nyomdavezető Kolozsvárra menekítette. Itt fejezte be azután a biblia kinyomtatását. Kolozsvári működését 1662. december 1-e tájáig tudjuk nyomon követni, ekkor ugyanis Szebenbe szállította le minden műszerét, és ott folytatta tovább mind könyvnyomtató, mind pedig könyvkötő mesterségét.

SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám iskolázottságáról tulajdonképpen semmi biztosat nem mondhatunk, mégis bizonyosra vehető, hogy tudását iskolákban is növelte. Erre enged következtetni II. RÁKÓCZI György fejedelemtől 1648. december 10-én nyert nemeslevelének indokolása. Eszerint: „Posteaquam intelligamus, te Abrahamum Kertesz, alias Szempezi cognominatum, honestis quidem et neutiquam poenitendis ortum parentibus, qui et si fortunae iniuria ad praeclarum nobilitatis ordinem aspirare nequivissent, vitae tamen integritate, honesta educatione viam tibi ad eam adipiscendam praestravissent, quorum tu disciplina imbutus, mox in ipso rudis pueritiae tempore, non obscura futurae virtutis argumenta edidisse, degustatisque bonis literis ac peragratis exteris, iisque variis provinciis ac regionibus, nec non exploratis in iis diuersarum nationum moribus.”²¹

Édesapja — a családnévből következtetve — bizonyosan kertész mesterséget folytatott, s így szorgalma és jógyekezete következtében eléggé élhető körülmények között lévén, fiát előbb bizonyosan a szempci iskolában, majd Nagyszombatban taníttathatta. Hihetőleg az ottani katolikus nyomdában ismerkedhetett meg a könyvnyomtatás mesterségével. Innen mehetett korai ifjúságában külső országokba. Nyomdász mesterségét bizonyosan ELZEVIR Bonaventura és Ábrahám leydeni tipográfus világhíres műhelyében tökéletesítette. Emellett tanúskodik az a körülmény, hogy nagyváradi nyomdásztsága idején — csupán két nyomtatványának kivételével — minden kiadványára az ELZEVIR-ek könyvnyomtatói jelvényét nyomta a címlap impressuma fölé.²²

SZENCZINEK az 1667. esztendő első felében Szebenben bekövetkezett elhunytá után a Szebenbe került váradi nyomda vezetőjéül APAFI Mihály fejedelem UDVARHELYI Mihály deákot tette meg.

UDVARHELYI nevében a „deák” megjelölés hasonlóképpen a nagyobb iskolai képzettséget bizonyíthatja, bár iskoláztatásáról mit sem tudunk. Reája vonatkozó első adatunk BETHLEN Miklósnak az a feljegyzése, amelyből arról értesülünk, hogy 1663 szeptemberében a hollandiai Leydenbe érkezett Pál nevű öccse KÖNCZEI Mihály nevezetű inasával és egy UDVARHELYI Mihály nevezetű typographus-legénnyel, aki mesterségbeli tudását külső országokban akarta tökéletesíteni. Tekintettel arra a körülményre, hogy a leydeni akadémiai hallgatók névsorában se BETHLEN Miklós, se BETHLEN Pál, se KÖNCZEI Mihály nevét nem találtam, csupán nevelőjük: CSERNÁTONI Pál van bejegyezve 1663-ban és 1666-ban, ennél fogva nem tudhatom, vajon UDVARHELYI hallgatta-e az egyetemi előadásokat? BETHLEN szerint nevezett ifjú mesterségbeli tudását akarta itt tökéletesíteni, s minthogy támogatást hazulról senkitől sem élvezett, ezért csupán ételért inasul szegődött a két BETHLEN fiú mellé. BETHLEN Miklós három hónap múlva Londonba rándult át, ahová öccse CSERNÁTONIVAL, KÖNCZEI-vel és UDVARHELYI-vel együtt nemsokára követte. A londoni tartózkodás 1664

²¹ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története*. Magy. Könyvszle. 1901. 294. 1.

²² *I. h.* 282. 1.

májusáig tartott, amikor is az idősebb BETHLEN fiú KÖNCZEIVEL együtt Párisba ment át, míg öccsét CSERNÁTONIVAL és UDVARHELYIVEL együtt Leydenbe küldötte vissza.²³

Feltételezzük, hogy UDVARHELYI itt valamelyik kiválóbb nyomdába szegődött, mert máskülönben nem lett volna értelme sok költség árán hazáját elhagynia. Bujdosása végének idejét nem őrzi semmi feljegyzés, minthogy azonban SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám 1667. január—június hónapok valamelyikében hunyt el Szebenben, valószínű, hogy ő már ekkor itthon volt, avagy nagyon rövid időn belül hazatért. Hihető, hogy SZENCZI örökébe BETHLEN Miklós ajánlatára helyezte a fejedelem, akit ő maga nevez Mihály deák-nak.²⁴

A Kolozsvárra 1668-ban áthelyezett váradi nyomda vezetőjéül, mivel UDVARHELYI működése sok késlekedése miatt nem talált megelégedésre, helyébe — a papok ajánlatára — APAFI 1668. szeptember 27-i kezdettel VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály tipográfus, nagybányai könyvkötő bízta meg. Az ő iskoláztatásáról sincsen semmi adatszérű bizonyítékunk, ellenben tudjuk, hogy tanult családból származott. Atyjafia (talán testvérbátyja) lehetett az a VERESEGYHÁZI SZENTYEL János, aki APAFI fejedelem ifjúkori tanítója volt, azután SZATHMÁR-NÉMETI Mihály kolozsvári lelkipásztor és kolozskalotai esperes 1679-ben megjelent munkájának előszavában őt atyjafiának nevezi, mindennél azonban erősebb érv, hogy a kiváló *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös tselekedeteinek Mentségében*, védekezve ellenségei ellen, a többek között azt veti szemükre: „De talán ezt tartják ő Kegyelmeink nagy favorizálásnak, hogy én a (templomban) Papok székében ülök (a mint hallom, hogy az Uramék azt-is difficultalják, hogy ő Kegyelmeikkel egy székben ülök.) Felelet. Ha Veresegyházi Mihály Uram élülhetett ott, én mért ne?”²⁵ Tudjuk pedig TÓTFALUSIRÓL, hogy ő is végzett teológiát, ezért tehát joggal hivatkozhatik arra a helyzetre, hogy ha VERESEGYHÁZINAK joga volt oda ülni, neki miért ne lenne! Minthogy pedig a papi székekben csakis papi jellegű embereknek volt helyük, ebből csaknem bizonyosnak mondhatjuk, hogy mind a ketten elvégezték az iskolák legfelsőbb fokát is. De VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály tanultságát, műveltségét, ízlését mutatja nyomdai termékeinek derék kivitele s könyvkötőmunkájának korában felül nem múlt példányai.

VERESEGYHÁZI után az 1684—90-ig terjedő években NÉMETHI Mihály vezette a református kollégium tulajdonába adományozott váradi nyomdát. Ez az új nyomdavezető — nevéből következtetve — Szatmárnémeti város szülötte, s valószínű, hogy a szatmári jeles iskolában végezte tanulását. A kolozsvári tipográfiában, mint földijét, SZATHMÁR-NÉMETI Mihály lelkipásztor helyezhette el. Nevét a kolozsvár-városi adófizetők 1685. május 9-én összeírt könyvében a Luporum Intra Moenia-ban, vagyis a Belső-Farkas-utcában levő Ecclesia házában mint „Konw niomtato Mihaly deak”-ot találjuk.²⁶ Jóllehet megbízatását megelőzőleg és utána is a nyomdában csak mint legény volt alkalmazva, tanultságát az említett körülmények miatt mégsem vonhatjuk kétségbe.

1690-től 1693-ig VERESEGYHÁZI Istvánt találjuk a kollégium nyomdájának vezetőjéül. Az a körülmény, hogy a megbízatást az 1689. esztendei fehérvári generális synodustól nyerte, tanúsítja, hogy a sok tudós férfiú részvételével

²³ BETHLEN Miklós *Önéletrajzírása*. Pest, 1858. 1. köt. 293. l. és PÁRIS Sándor: *Gróf Bethlen Miklós élete*. Kolozsvár, 1907. 15—16. l.

²⁴ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez*. Batthyánaeum. 2. köt. 160. l.

²⁵ *M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének... Mentsége*. Kolozsvár, 1902. 41. l.

²⁶ Dica. 1685. 53. l. (Kolozsvári Levéltár.)

tartott gyűlés a legrátermettebb és legképzettebb szakembert választotta ki. Megbízása azonban csak arra az időre szólhatott, amíg TÓTFALUSI hazaérkezik Hollandiából, s üzembe állíthatja az átszervezendő nyomdát. VERESEGYHÁZI István hihetőleg fia volt SZENTYEL Mihálynak, s főoglalkozása bizonyosan a könyvkötés volt. Személyéről tudjuk, hogy 1697-ben a konzisztórium taglásra hivatott el, az 1697—1706. években pedig az eklézsia harangozató gazdái tisztségét viselte.²⁷ Pompásan olvasható, nagyon gyakorlott kézzel írott számadáskönyve bizonyítja iskolázottságát, bárha erre vonatkozólag külön adattal nem rendelkezem.

1690-ben hazajött Hollandiából TÓTFALUSI KIS Miklós. Működését itthon — sok ügyes-bajos dolga s a nyomda anyagának összehangolása miatt — csak 1693-ban kezdette meg.

TÓTFALUSI-ról ismeretes, hogy iskoláit szülőföldén, a szatmármegyei Miszt-Tótfaluban kezdte el, onnan azután a nagybányai középiskolába ment át, s hazai tanulását Enyeden fejezte be. Iskolai életéről maga adja tudtunkra: „A szemébe mernék nézni, a ki a Miéink közül most jobb Classistának mondaná magát; ha már ezt ki kell mondanom. Mert nem tsak az, hogy kétszer absolváltam a Classisokat, N. Bányán elsöben, és onnét Enyedre menvén, megint az Etymológián kezdettem. (NB. A Praeceptorunk Ölyvösi Balás valami halotti alkalmatosságra verseket írván, akkor-is [én Etymologista lévén] velem censeáltatta Verseit, ha valamit nem committált-é benne, hanem abban a Collegiumban egy néhány Praeceptoriatat viselvén, végre Schola Mesterséget három eszten-deig Fogarasban mind az ideig az Abctól fogva az Oratoriáig mindennapi bébelődésem az vólt. Akkor annyira megrágván, kivált a Syntaxisban sok speculatioim vóltak én nékem, mellyeket most már egybe-szedvén és bővitvén, úgy botsátot-tam olyan formában-ki a Grammaticat, mellynél (merem mondani) soha accuratább a Ref. Magyarok kezekben nem vólt.”²⁸ Ugyancsak a *Mentségéből* tudjuk meg, hogy értett a zenéhez is, s fogarasi rektorsága idején egykori osztálytanító-ját, aki akkor ugyanott volt kántor, ő tanította meg a helyes éneklésre. 1680 őszén tehát TÓTFALUSI ilyen felkészültséggel vándorolt ki Hollandiába. Előbb Amsterdam, Leyden, Utrecht egyetemi városokat felkeresve, végezetül is Amsterdamban állapodott meg, belépvén a jeles BLAEU-féle nyomdába. Itt aztán a betűmetszés mesterségét olyan tökéletességre vitte, hogy *Mentségében* jogos önérzettel mondhatta el: „nemtsak a szomszéd Országoknak szolgáltam sokat, hanem (hiremet hallván) a meszsze való országok-is requiráltak engemet szolgálatom iránt.” Így tőle rendeltek betűkészletet Örményország részére is, Georgiának pedig egyenesen ő készítette az első nyomdai típusokat, MEDICI firenzei nagyherceg sok keresgélés után végtére is vele metszetett és öntetett, a bécsi jezsuiták pedig bevallották, hogy az ő betűinél szebbet még soha sem láttak.²⁹ Mindez kétségtelen bizonyosság amellet, hogy nemcsak tudománybeli ismereteit fejlesztette magas fokra, hanem mesterségbeli jártasságában, sőt — mondhatjuk — művészetében is kortársaitól meg nem közelített remeket alkotott.

TÓTFALUSI azonban sok meg nem értés, kicsinyeskedés és háborgatás miatt idegileg és egészségileg tönkre menve, alig kilenc esztendei itthoni munkálkodása után 1702. március 20-án elhunyt.

²⁷ Ref. konzisztórium *Series rerum c.* jegyzőkönyve 50, 51, 62, 69, 97. I. és VERESEGYHÁZI István harangozatógazda *Számadáskönyve*. (A kolozsvári egyházközség levéltárában.)

²⁸ TÓTFALUSI . . . *Mentsége*. 57. l.

²⁹ *I. h.* 36, 53—54. l.

TÓTFALUSI munkatársai: nyomdászlegényei közül bizonyosan egyik sem volt tanulatlan, hiszen ha az ő egyetemes tudását nem is érték utól, de föltétlenül megkövetelhetette tőlük az iskolai végzettséget. Közülük az egyházközség harangozató gazdájának számadáskönyvében 1699-ben és 1703-ban így találjuk FEKETE Jakabot deák melléknévvel bejegyezve. Egy latin versét is ismerjük, amelyet korán elhunyt gazdájának temetésére készített, s a Farkas utcai templomban őrzött kártán találunk kinyomtatva.³⁰

TÓTFALUSI másik legénye: TELEGGI PÁP Sámuel, aki gazdájának halála után a nyomda vezetését vette át. TÓTFALUSI kártáján az ő latin versét is ott látjuk. Iskolázottságára vonatkozólag bővebb adattal nem rendelkezem, de a nevéből vett bizonyosság alapján következtethető, hogy mint papfiú aligha elégedett meg csupán az elemi ismeretek elsajátításával. Huszonkilenc esztendeig tartott nyomdavezetősége is bizonyítja, hogy ha képességében nem is érte utol TÓTFALUSIT, de mégsem volt méltatlan utóda.

Ugyancsak TÓTFALUSI legénye volt MISKOLCZI CSULYAK Ferenc, maga is papfiú. Édesapja fiai iskoláztatásáról maga gondoskodott. A nyomdászatot Ferenc a debreceni városi nyomdában tanulta meg. Innen indult vándorútra. Előbb Kolozsvárra jött a nagyhírű mester mellé, az ő halála után pedig Lőcsén a nevezetes BREWER-féle nyomdában legénykedett. 1720 körül felhagyott mester-ségével, minthogy Debrecen város tanácsosává választották meg.³¹

TÓTFALUSI legényei között ismerjük még HELTZDÖRFER Mihályt, aki mesterének emlékét hasonlóképpen latin nyelvű verssel köszöntötte. Előbb Kolozsvárt a LENGYEL Andrásné, majd Szebenben a REICHARD-féle typographiának volt a vezetője;³² ez bizonyítja képzettségét, tanultságát.

TELEGGI PÁP Sámuel nyomdavezető 1730 nyarán meghalván, az egyházi főtanács a kollégium és az egyházközség könyvnyomtató műhelyét újból rendbe szedette, s azt az 1731. április 9-én Halléből hazatért SZATHMÁRI PÁP Sándorra bízta.

SZATHMÁRI az 1731—44. években volt a kollégiumi nyomdának a vezetője. Róla már meglehetősen sokat őriztek meg az egykori adatok. Tudjuk ugyanis, hogy SZATHMÁRI PÁP János kolozsvári református pap és kolozskalotai esperesnek s VILLÁS Sárának, a nagybányai városbíró leányának idősebbik fia volt, aki 1697-ben született Kolozsvárt.³³ Iskoláit ugyancsak itt járta. 1713-ban írta alá a kollégium törvényeit,³⁴ s ekkor lépett a felső évfolyamokba. Bár születésénél fogva nemes ember, de nagyapját a szatmári német katonai parancsnok minden vagyonától megfosztotta, ezért azután a kollégiumban mint alapítványos (alumnus) diák kényszerült továbbtanulni. Emlékezet van róla, hogy 1718-ban KEMÉNY Zsigmondné gr. BÁNFFI Krisztina temetésére nyomtatásban is megjelent verset szerzett. Jó tanulásának méltánylásaképpen, öregdiák-korában osztálytanítósággal is megbízott. 1720-ban mint az etymologia osztály tanítója VIZAKNAI BEREZSKY György kolozsvári orvosdoktor és városi főbíró temetése alkalmára kinyomtatott kártára maga is latin nyelven írott emlékverset szer-

³⁰ HERPEI János: *Tótfalusi Kis Miklós műhelye és munkatársai*. Magy. Könyvszle. 1958. 56—62. l.

³¹ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. 174—175. l. és HALMÁGYI István *Naplói és iratai*. 431. és köv. l.

³² HERPEI János: *Tótfalusi K. M. munkatársai*. Magy. Könyvszle. 1958. 56—62. l.

³³ SZATHMÁRI P. Sándor temetési kártája. (Ma valószínűleg az Akadémia kolozsvári könyvtárában a ref. kollégium könyvei közt.)

³⁴ *Nomina studiosorum collegii Claudiaci*. (Uo. a levéltárban.)

zett. Ugyancsak latin verset írt HUSZTI LOVÁSZ Sámuel huszti pap, esperes, tiszántúli püspök temetési emléklapjára az 1721. esztendőben. A kollégiumban ekkor már diákfőnök (senior) és az eloquentia osztály praepceptora.³⁵ Mindezek mellett az elfoglaltságai mellett, mint felső évfolyamos diák tanulta ki a nyomdász-mesterséget. Kolozsvárról azután a löcsei BREWER-nyomdába szegődött, innen pedig külső országokba vándorolt. Odakünn azután nemcsak a tipográfusságot gyakorolta, hanem az egyetemre is látogatta. 1724-ben az Odera-melletti Frankfurtban, 1726-ban Amsterdamban, 1727-ben Franekerben, 1729-ben Utrechtben, majd még ugyanebben az esztendőben Halléban íratkozott be az egyetemre. 1731-ben innen tért haza, hogy TELEGDI PÁP Sámuel után a nyomda vezetését átvegye.³⁶

A tudományokban jelesen képzett SZATHMÁRI iparának is tanult mestere volt. Nemesak a betűszedésben és nyomtatásban szerzett kellő gyakorlatot, hanem a betűmetszésben és öntésben is jártas lévén, maga készített matrixokat. Szorgalmas munkálkodása közben azonban nagyon hamar, már negyvenhetedik életévére egészen elerőtlenedett, úgyhogy 1744 decemberére már fel is hagyott a tipográfussággal. Meghalt 1745. január 25-én. Temetésére a kollégium ifjúsága egyleveles kártát nyomtatott ki. Ennek ma csak egyetlen példánya ismeretes a kollégium nagykönyvtárában.

SZATHMÁRI PÁP Sándor egyike volt a legtudományosabban képzett nyomdász-mestereknek.

Nyomdászlegényei közül tulajdonképpen csak egyről van tudomásom. DEBRECZENI György deákról egy-egy eléggé szintelen adat maradt reánk, ezekből azonban mégis megtudjuk, hogy az 1730-as évek első felében már SZATHMÁRI P. Sándor keze alá szegődött legény. 1737/38-ban arról értesülünk, hogy VITRINGA *Theológiáját* nyomtatja.³⁷ Nem sokkal ezután a konzisztórium határozatát olvassuk, amelyben elrendeli, hogy „Pataki József mellett jó erkölcsű, serény és accuratus legényeket tartsanak (ak). In specie György Deákat, aki eddig is mind ott mind egyebütt dicséretesen folytatta ebbeli regulariter tanult mesterségét, ne hagyják ki.”³⁸ Utolsó adatunk szerint INCZE Mihály kolozsvári lelkipásztor Mihály nevű fiának, a későbbi orvos-professzornak, 1762 április 7-én tartott keresztelőjére „typographus Legény György deákék” is hivatalosak voltak.³⁹ Deák mellékneve mindenik adatunkban előfordul, bizonyosságául főiskolai tanultságának.

A következő név, akire megemlékezésünkben sor kerül: sárospataki PATAKI József. Ő PATAKI István Kolozsvár-városi tanácsos és SZATHMÁRI PÁP Sára fia, valamint vele azonos nevű kollégiumi professzor s II. APAFI Mihály nevelőjének unokája volt. Született 1711 októberében Kolozsvárt.⁴⁰ Iskoláit ugyancsak az itteni református kollégiumban végezte, ahol 1731-ben írta alá az iskolai törvényeket és öltötte magára az alapítványos diákok tógaviseletét.⁴¹ Felsőbb tanulmányaival egyidejűleg nagybátyja: SZATHMÁRI PÁP Sándor

³⁵ A temetési kárta a ref. kollégiumban volt. Vö. *Irodalomtört. Közl.* 1908. 69. 1.

³⁶ (KONC József:) *Pataki József nyomdász levele.* Prot. Közl. 1889. 35. 1.

³⁷ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története és Georgii VERESTÓI Rationarium.* 124. 1. (A koll. levéltárában volt.)

³⁸ JAKAB Elek: *Adalékok a kolozsvári ev. református egyház és főtanoda nyomdáinak történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1882. 274—288. 1.

³⁹ *A nagybaczoni Intze családra vonatkozó adatok.* Összeírta: LENGYEL Dániel. 3/B.—4/A. iven. (Gyűjteményben.)

⁴⁰ Id. SZILÁGYI Ferencnek PATAKI József felett tartott halotti beszéde. (Kézirat a ref. kollégium nagykönyvtárában volt.)

⁴¹ *Nomina studiosorum.* 31. 1. (A kollégium levéltárában volt.)

nyomdavezető mellé három esztendőre inasnak szegődött, majd felszabadulása után két évet töltött idehaza nyomdászlegényi sorban. Ekkor azután vándorútra kelvén, a hollandiai Utrechtbe ment, ahol különösen a biblia kinyomtatásában fáradozott sokat. 1740-ben hazatérvén, SZATHMÁRI mellé consociussá, majd bátyja elerőtlenedése és halála után az 1745. év kezdetével „typographiae praeses”-sé tétetett.⁴² Itt munkálkodott 1784. december 16-án bekövetkezett haláláig. Mint nyomdavezetőnek először az egykori váradi nyomda (generalis typographia) felszerelési anyagát bocsátották kezelése alá, majd későbbben az egyházközség és kollégium típusait adták át.

E város életében nemcsak mint nyomdász állotta meg becsületesen a helyét, hanem mint tanult és képzett egyéniség, egyházközsége érdekében is mint világi gondnok (domesticus curator) sokat fáradozott.⁴³

Időrendben ezutáni adatunk az 1717. december 27-én Kolozsvárt született PÁLDI SZÉKELY István nyomdavezetőt állítja elénk. Eredetét nyomozva, megtudjuk, hogy PÁLDI SZÉKELY Balásznak és KIIS Annának fia, valamint KIIS Ferencnek, RÁKÓCZI fejedelem főlovászmesterének és TELEGDI Sárának unokája,⁴⁴ így tehát TELEGDI PÁP Sámuel nyomdászunknak alighanem unokaöccse. Iskoláit a Farkas utcai kollégiumban járta végig. Középiskolai tanulását 1734-ben fejezve be, ugyanebben az esztendőben írta alá az iskolai törvényeket, s ezzel egyidejűleg lépett a felső évfolyamokba. A diákok névsorában neve a következő megjegyzéssel van bevezetve: „Stephanus Páldi satisfecit, academias salutavit, sub bona spe redux, Typographus Claudiop. ecclesiae fact[us]. Obivit 1769.”⁴⁵ E sorok egyes tételeit rendre véve, megállapítható, hogy a filozófia évfolyamaiba jutva, most már több szabadsággal rendelkezett, s bizonyosan a családi hagyományt követve, egyúttal beszegődött SZATHMÁRI PÁP Sándor mellé inasnak. Ettől az időtől kezdve azután egyszerre tett eleget mindkét részről való kötelességének. Ezekből az évekből mindössze csak egyetlen emlékünk van tőle, ugyanis az 1734. december 28-án elhunyt VISKI János kolozsvári pap temetésére készített kártára PÁLDI is, mint „Civis Collegii” latin nyelvű emlékverset szerzett. E kárta egyetlen példányát a kollégium nagykönyvtára őrizte meg.⁴⁶

PÁLDI három évre terjedő nyomdászínaskodása után 1737 nyarán felszabadult, ekkor azután a kollégiumi nyomda mint nyomdászlegényt szegődttette. Erről az időről maradt reánk VERESTÓI György kollégiumi számvevő professzor feljegyzése. Eszerint PÁLDI részére az éjszakai munkamenethez gyertyákat vásároltak.⁴⁷

A kollégiumi tanulók névsorának további felvilágosítása szerint PÁLDI — négy esztendei diákoskodása után — külsőországokbeli akadémiákra ment. 1741. július 25-én 23 éves korában a hollandiai Leyden város egyetemének filozófiai karára iratkozott be. Idehaza tanulótársai, bujdosásában útítársai, az egyetemen pedig vele egyszerre beiratkozott diáktársai voltak: INCZE István, a későbbi marosvásárhelyi professzor, VISKI János, néhány év mulva Bánffihunyad papja.⁴⁸ Külföldön létele alatt — az egykori diákok szokása szerint — könyvtárat gyűjtött magának, ennek egyik darabját a kollégium nagykönyvtára

⁴² Prot. Közl. 1889. 26—27., 34—36., 44—45., 52—53., 60—61. l.

⁴³ Series rerum. 238. l.

⁴⁴ Erdélyi Prot. Közl. 1889. 60. l.

⁴⁵ Nomina studiosorum. 33. l.

⁴⁶ A temetési kárta a kollégium nagykönyvtárában volt, ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában.

⁴⁷ G. VERESTÓI Rationarium. 124. l.

⁴⁸ Archiv. N. F. XVI, 222. l.

őrizte meg; ezt 1745-ben vásárolta ugyancsak Leydenben.⁴⁹ Innen azután Utrechtbe ment át az ottani akadémiára. Idegen országokban tizenegy esztendő telt, annak minden idejét hasznosan használva fel. Tanult a filozófiai fakultás tárgyain kívül természettant, vegytant, azután zenét, rajzot, rézmetszést, festészetet és ügynevezett tűzimesterséget, vagyis tűzijátékot, amellyel azután idehaza — miként Bod Péter az *Erdélyi Féniks* című művecskéjében elbeszéli — gyakran gyönyörködtette a főrendeket. Ezeken kívül „mind a metszésnek, betűcsinálásnak mesterségét s mind a tipográfiához tartozó dolgokat jól megtanulta”. 1744-ben GYÖNGYÖSI Pálról, az orosz cárnő udvari patikusáról, szép mezzotinta-rajzot készített. Ez a lapja a XVIII. század legjobb magyar rézmetszői közé emeli.⁵⁰

1752-ben harmincöt esztendő korában tért vissza Erdélybe, s itt az egyházi főtanács a kolozsvári kollégium nyomdájának a vezetésével bízta meg, bárha ezt csak 1754-ben vehette át. Hasznos munkálkodásának ideje alatt nemcsak a könyvnyomtató-műhelyt látta el maga készítette új betűkkel, réz- és fametszetekkel, meg könyvdíszekkel, hanem tanítványokat is nevelt a nyomdászatra. Ezenkívül a balázsfalvi román nyomda számára is szép betűket metszett és öntött. Érdemeit egyházának vezetősége is méltányolta; ennek megnyilvánulása az a megtiszteltetés is, hogy az egyháztanács tagjának is megválasztotta.⁵¹

PÁLDI magánéletéből mindössze csak annyi ismeretes, hogy 1759-ben megházasodott, feleségül véve FARKAS János és MISKOLCZI Sára szülők Klára nevű leányát. Valószínű, hogy apósa DEBRECZENI FARKAS János derék könyvkötőmesterrel azonos.

Jeles nyomdászunk eléggé korán, 1769. március 10-én hunyt el ötvenkét esztendő korában. TÓTFALUSI után ő volt a nyomda legkiválóbb vezetője.⁵² A halála évében megjelent kiadványai nyomdai jelzésükben özvegyének nevét viselik.

PÁLDIVAL egyszerre inaskodott itt a nála egy-két esztendővel fiatalabb PÁVAI Ferenc,⁵³ aki 1736 táján írhatta alá a kollégium törvényeit és lépett a felsőbb évfolyamokba. Róla mindössze csak egyetlen adat ismeretes. Ugyanis cegei VAS László naplójában 1737. szeptember 16-án azt jegyezte fel, hogy „alkalmasint nyomára igazodván annak, hogy ki lett légyen azon br. Bánfi Zsigmond consiliarius uramnak Csepregi (Ferenc professzor) uram ellen írott hamis levélnek kiküldője, innét az suspicio ment Typographus Szathmári Sándor uram inassára, (akit azután elfogatott a városbíró által). ... (Szeptember 20-án) bocsáttattam el kezességén azt a typographus inast az atyja, deési tractus notariussa, tiszt. Pávai uram intercessiójára.”⁵⁴

E nyomdászinas tehát PÁVAI Mihály 1713-tól 1719-ig Désaknán s 1727 táján Ormányban pap és dési egyházmegyei főjegyző⁵⁵ fia volt. Hihető, hogy az

⁴⁹ Könyvtári jelzése: B. 61. — A könyv kézírásos bejegyzése: „Steph. Páldi. Comp. Lugd. Bat. 1745.”

⁵⁰ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 30. l.

⁵¹ *Series rerum*. 192, 199. l.

⁵² TÖRÖK István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomdavezetőinek életrajzához*. Erdélyi Múz. 1888. 194. l. és Prot. Közl. 1889. 35—36. l., továbbá INCZE Mihály és VERESTÓI György halotti beszédei PÁLDI István felett, nemkülönben KELEMEN Lajos: *Páldi István rézmetsző*. Művészet. 1910. 89. l.

⁵³ A *Nomina studiosorum* c. névsor 36. lapján tévesen íratott „Várai”-nak, holott egy másik, de félben maradt kézirat ugyanezt a nevet „Pávai” alakban őrizte meg.

⁵⁴ Czegei Vass György és László *Naplói*. 600. l.

⁵⁵ *Névkönyv az Erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára*. 1882. XV. és KÁDÁR József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. III, 239; V, 306. l.

ellene indított nyomozás összefüggésben volt a főkonzisztóriumnak 1737. szeptember 27-én CSEPREGI és VERESTÓI professzorokhoz intézett leiratával, amelyben a többek között kifogásolták, hogy az éppen e tájban nyomtatott VITRINGA *Aphorismait* a felsőbbség revíziója nélkül bocsátották sajtó alá. Egyúttal elrendelte, hogy bizonyos kifogásolt helyeket hagyjanak ki a szövegből, a már kinyomtatott ívek helyett pedig nyomjanak újakat.⁵⁶

PÁVAI további sorsát nem ismerem; a kollégiumi tanulók névsora sem árul el semmit róla. Egyedül csak annyi bizonyos, hogy PÁLDI halála idején többé már nem volt a nyomdának a tagja.

Újra visszatérve PÁLDI elmúlásának idejére, meg kell emlékeznünk arról a körülményről, hogy 1769. március 19-én tartott temetési ünnepére a kollégium diákjai emlékverseket szereztek. E versszerzők között találjuk LENGYEL Márton és SZEMERJEI DEMETER Mózes tipográfuslegényeket is.⁵⁷ Az előbbiről pusztán a névén kívül mit sem tudok, az utóbbiról azonban ismeretes, hogy 1772. január 27-én könyvet ajándékozott a kolozsvári református kollégiumnak, könyvtárának egy másik példánya pedig a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből került elő: KOMÁROMI CSIPKÉS Györgynek *Igazhit* című műve, amelyet ő 1781-ben szerzett meg a maga számára.⁵⁸

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára számtalan kötetének bejegyzése alapján az a szokás állapítható meg, hogy a tanulmányaikat bevégzett ifjak az „alma mater”-től való elbúcsúzásuk emlékére egy-egy könyvet ajándékoztak a könyvtár állományának gyarapítására, DEMETER könyvadománya tehát arra céloz, hogy ő is ennek az intézetnek volt a tanítványa, s tőle való elválása idejét e könyv adományozása tájára tételezem fel. Azt a körülményt pedig, amely az egymástól távol fekvő Kolozsvárt Sepsiszentgyörggyel összeköti, nemcsak a szülőföldről való megemlékezésben, hanem inkább életének további folyásában merem keresni. Ugyanis a székely határőrségnek 1764-ben történt megszervezésével a férfiak állandó katonáskodásra kényszerítették; ennek következtében számtalanszor előállott az az embertelen helyzet, hogy a továbbtanulni vágyó ifjakat az ezredparancsnokságok eltiltották az iskolabárástól, az engedelem nélkül eltávoztakat pedig visszaparancsolták. Különösen gyakori volt ez az eset a világi pályára készülő diákoknál. Már 1771-ben kiadott a rendelet, hogy a székely katona-fiakról az iskolák minden esztendőben kétszer tegyenek jelentést, 1774-ben pedig az a rendelkezés küldetett meg minden tanintézetbe, hogy a székely katonák fiai felsőbb engedelem nélkül ne vétessenek be az iskolába. Az is megtörtént nem egyszer, hogy az iskolát végzett diáknak, miként BALÓ István székely katona fiának 1775-ben az ezredparancsnokság nem adott engedélyt, hogy belső hivatalra mehessen, sőt ha a rendelkezést az iskola vezetősége nem vette figyelembe, mint azt KOVÁCS József nagyenyedi rektor-professor cselekedte, amikor egy székely katona derék fiát 1776-ban oskolames-terségre bocsátotta, ezért PRAY Ferenc vezérlő tábornok megtorlást követelt.⁵⁹ Nagyon valószínűnek tartható, hogy DEMETER Mózes is így került vissza pátriájába.

⁵⁶ TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II, 6–7. l.

⁵⁷ A kollégium diákjaitól szerzett versek 1769-ből, INTZE Mihálynak és VERESTÓI Györgynek PÁLDI felett mondott beszédeinek végére kinyomtatva.

⁵⁸ A kollégium nagykönyvtárában volt RMK 163. sz. könyvtári jelzéssel és a Székely Nemzeti Múzeumban is a RMK csoportban volt.

⁵⁹ *A ref. koll. irattárának jegyzéke a XIX. szd. elejéről*. (MÉHES Sámuel hagyatékából gyűjteményben.)

A sepsi-széki szemerjai református egyházközségben 1800. november 5-én említik, mint egyházközségi esküdtet: „Moses Demeter Annor[um] Circ(iter) 59. Miles Pedestris Ordinis.”⁶⁰ Hihető, hogy ez a DEMETER Mózes nevű szemerjei lakos gyalogos közkatona azonos személy az 1769- és 1772-ben Kolozsvárt talált nyomdászlegénnyel. Ezt nemcsak a hozzávetőleges életkor és könyvtárának szülőföldjén megmaradt egyik példánya, hanem Szemerján betöltött hivatala is bizonyítja. Ugyanis egy 1801. július 7-én Sepsiszentkirályon keltezett okiratban egyik aláíróként „Szemerjai Demeter Moses mp. Szemerjai Notárius” nevére akadtam.⁶¹ Ez az életpálya föltétlenül megkívánta a középiskola elvégzését, ez azután határozott bizonyíték DEMETER tanultsága mellett.

PÁLDI nyomdavezető halála után a főkonzisztórium orvosdoktor PATAKI Sámuel kollégiumi professzorra bízta a nyomda felügyeletét. PATAKI azután nagy lelkiismeretességgel teljesítette a reá bízott feladatot, amiről a konzisztórium felülvizsgálati bizottságának jelentésében a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg.⁶² Az ő idejében a nyomdavezető (factor) VIZI István, aki 1775. április 21-én halt meg.⁶³ (Nevét a *Magyar Könyvszemle* egyik cikkében tévesen VISKINEK írja.)⁶⁴ Képzettségéről, tudásáról nincsen adatom. Hihetőleg egyike a PÁLDI alatt is itt dolgozott tipográfuslegényeknek, aki réz- és fametszeteket is készített. Munkaköre és képességei bizonyítják iskolai tanultságát. Azt gyanítom, hogy atyjafia volt az az ifjú, akiről BARABÁS Miklós jeles festőművésznünk az 1829. évben azt jegyezte fel, hogy „ugyancsak Bécsben élt ekkor már két éve VIZI István, aki az enyedi kollégiumban Hegedüs (Sámuel) tanár fiának volt a nevelője, s azután, a collegium megbízásából, ennek költségén Bécsben a könyv- és könyomdászatot tanulta, hogy később Nagy-Enyeden typographiát állítson a collégium részére.”⁶⁵ E ritka családnév és a foglalkozás azonossága feltevésünket látszik megerősíteni.

VIZIÉVEL egyidőtájtban BEREKSZÁSZI Péter nyomdászlól van tudomásunk, aki a kollégiumi nyomda betűkészítője, réz-, fa- és betűmetszője volt;⁶⁶ ez a szakértelme a betűvetésben való gyakorlott kezét és így kellő iskolázottságot kívánt meg. Vele kapcsolatosan találtam azt az anyakönyvi feljegyzést, hogy az 1777. esztendőben egy fiacskáját s egy leánykáját veszítette el.⁶⁷ Továbbá EMÓDI Dániel belsőtemplombeli kántor magán-jegyzőkönyve szerint: 1817. február 9-én temették el „Berekszászi N. Typographus(t) 96 é(ves) B(el-) Farkas u(tcából).”⁶⁸ Kilencvenhat éves életkora arra vall, hogy mintegy 80 évvel azelőtt szegődhetett be inasnak, s így ha bírta erővel, azóta metszhetett és öntötte a typosokat. Tehát még SZATHMÁRI PAP Sándor idejében kellett a könyvnyomtatási életpályára lépnie, s így a régi nyomdászgárdához tartozván, bizonyosan iskolai képzettsége sem volt kisebb kortársaiénál, sőt éppen betűmetsző és -öntő mivolta miatt hihető, hogy tudását külső országokban tökéletesítette. Valószínűleg fia vagy talán még inkább unokája az a BEREKSZÁSZI József, aki

⁶⁰ A sepsi ref. egyházmegye urbariuma. 1800. 210. l. (Székely Nemzeti Múzeumban volt.)

⁶¹ ÁGOSTON Mariska-féle iratok a Székely Nemzeti Múzeumban. (11.392. lelt. sz.)

⁶² TÖRÖK István: I. m. 2. köt. 61—67. l.

⁶³ Ref. harangoztatógazdák számadáskönyvei és az egyházközség halotti anyakönyve A. kötet.

⁶⁴ A-: *Adalék a kolozsvári ev. ref. egyház és főtanoda nyomdáiaktörténetéhez.* Magy. Könyvszle. 1882. 286. l.

⁶⁵ BARABÁS Miklós *Emlékiratai.* 54—55. l. (Olcso könyvtár.)

⁶⁶ *Magy. Könyvszle.* 1882. 286. l.

⁶⁷ Ref. halotti anyakönyv: A. kötet.

⁶⁸ EMÓDI Dániel *Jegyzőkönyve.* (Ref. papi hivatalban.)

1805-ben írván alá a kollégium törvényeit, lépett elő az iskola felső évfolyamaiba. A diákok névsorában az életben majdan elfoglalt helyzetéről így emlékezett meg az iskola valamelyik professzora vagy szeniora: „betűszedő s iszik mikor kap.”⁶⁹ Az ő tanulása visszavetíthető feltételezett elődjére is, iszákossága azonban aligha örökség, minthogy BEREKSZÁSI Péter ilyen természettel nem érte volna meg csaknem egy századra terjedett életkorát.

Az 1768—85. évekből még egynehány tipográfuslegény neve ismeretes. Ezek: SZILÁGYI János, PÁL László, UDVARI János, N. KIS Miklós, valamint ROCHÉL Antal betűöntő, aki — neve után ítélve — valószínűleg idegen származású. Mellettük inaskodott: SZABÓ György, BODA Pál, NAGY István, CSÁKVÁRI, akik — tanulóéveik befejezése, vagyis felszabadulásuk után is — itt legénykedtek.⁷⁰ Képzetségükre vonatkozólag éppen semmi adattal nem rendelkezem, annyi azonban bizonyos, hogy a református kollégium törvényeit aláírt diákok között egyikük neve sem fordul elő. Egyedül BENKŐ Józsefnek, a tudós középajtai papnak dr. PATAKI Sámuel kolozsvári ref. kollégiumi professzorhoz, a nyomda felügyelőjéhez 1775. október 8-án intézett leveléből értesülünk „betsületes Typographus Legénynek Közép-Ajtai Szabó Györgynek” származási helyéről,⁷¹ ebből azután sejtjük, hogy iskoláit előbb Székelyudvarhelyen, majd pedig Enyeden járta. Lehetséges, hogy a többiek is máshonnan verődtek össze, de az is megtörténhetik, hogy ekkor már megkezdődött a bomlás, amely többé már nem szabta előfeltételül, hogy az inas legalább is középiskolai végzettségű legyen, a legénynek pedig a kollégium felső évfolyamait is végig kellett járnia! Közülök azonban azok, akikben több volt a becsvágy, továbbra is csak végzettségre törekedtek.

PÁLDI halála után időrendben KAPRONCZAI NYERGES Ádám nyomdavezető neve következik. Valószínűleg abból a családból származott, amelynek tagjaként 1771-ben mint immunis nemes jelentkezik „Kaprantzai Georgius de Warad, armalista;” tordai lakos „Kaprontzai Mos(is) Vidua”⁷² sőt talán éppen annak a „Kapronczai Nyerges György”-nek lehetett a fia, aki a XVIII. század első felében Székelykocsárdon, azután pedig Marosvásárhelyen volt lelképásztor.⁷³ Erre vallana az a körülmény is, hogy e nyomdavezető Kolozsvárról történt eltávozása után Marosvásárhelyen alapított nyomdát. Különbben e tipográfusról tudjuk, hogy a nagyenyedi kollégiumban tanult. Innen azután, minthogy a könyvnyomtatáshoz érzett hajlandóságot, Bécsbe KURCZBÖCK József es. kir. udvari nyomdászhoz szegődött be mesterségének megtanulására. Itt úgylis mint betűszedő, de úgylis mint betűmetsző annyira kiképezte magát, hogy méltónak találtatott a triezsti örmény typographiának MÁRIA TERÉZIA királynő rendeletére való rendbeszedésére. A tudós BENKŐ Józsefnek Enyeden tanuló- és lakótársa lévén, barátságukat halálukig megtartották. Érdeméül róhatjuk fel azt is, hogy ő sürgette ki BENKŐ *Transsilvaniájának* megírását és bécsi gazdája által 1777-ben történt kiadását.⁷⁴ Amikor azután hazatérve, egy ideig a rézmetszéssel foglalkozott, majd a kolozsvári nyomda vezetésével bízott meg, 1782. június 14-én keltezett levelében maga ajánlotta fel segítőkészségét, írván: „Prelumot a tiszteletes uram munkáinak jó szívvel adunk, nevezete-

⁶⁹ *Nomina studiosorum.* 99. l.

⁷⁰ *Magy. Könyvszle.* 1882. 286. l.

⁷¹ MIKÓ Imre: *Benkő József élete és munkái.* Pest, 1867. 255. l.

⁷² BÁNFFI Farkas főkormányászéki tanácsos *Referadá*-ja. 1771. köt. (Kolozsvárt az Akadémia levéltárában a ref. kollégium anyagából.)

⁷³ *Az erdélyi reformált anyaszentegyház névkönyve 1867-re.* 35. l.

⁷⁴ MIKÓ: *I. m.* 63—64. l.

sen azoknak, melyekkel a közönségnek mindenik nemben használhat; a tudós munkákban alább is eresztünk,”⁷⁵ vagyis olcsóbban számítunk. Sűrű levelezésüket bizonyítja INCZE Mihály kolozsvári református papnak Szébenben tartózkodó nagyobbik deák fiához 1782. december 17-én küldött levele: „Benkő Közép Ajtáról levelet küldött, mivel nagy pakét volt, felbontottuk. Pater Koppénak (kolozsvári róm. kat. liceumi professzornak) volt benne levele, . . . Typographus Kapronczainak is van benne kettő is.” Ifjabb INCZE Mihályét pedig apja utána küldötte Szébenbe.⁷⁶ Ebben a korban a nyomdák és a kötetesetek egyúttal könyves boltok is voltak, így Kapronczai könyvvásárló útjai után a beszerzett művekről is tudósítgatta barátját. Ezért írta 1782-ben: „Most Sz. György napján Debreczenben jártam, az honnan elhoztam Tsatári Jánosnak némely munkáit.” Ez után fel is sorolja azok címét.⁷⁷ Nagyon jellemző az a néhány szó, amelyet KAPRONCZAI egyik levelének hátára BENKŐ maga jegyzett fel: „Jó barátom, emberséges Typographus, M-Vásárhelyen typographiát állít vala fel, meghala” (csakhamar).⁷⁸ Tehát ez az ember, akivel a tudós BENKŐ ennyire jóbarátságban állott, semmiképpen sem lehetett bevégzetlen iskolázottságú, hétköznapi egyéniség. És mégis a kolozsvári kollégium levéltári iratainak egykorú összeírásában „A' Mlgs Fő Consistoriumtól jött elegendő Levelek” főcím alatt 1784-ben a következő tartalmú iratot találtam felsorolva: „Hogy a' Collegium Typographiaja Kapronczai Uram Ó Klmes keze alól ki-vétetvén, a' Tisz. Doctor Pataki Sámuel Ur[am] directioja alá adattassék.”⁷⁹ E lelkes, buzgó, de szerencsétlen nyomdászunk sorsáról INCZE Mihály esperes a pesti orvosi egyetemen tanuló Mihály nevű fiát 1784. április 19-én így tudósította: „Rosszul van a szegény Kapronczai dolga, ki kelle mennie a typographiából; mindenét el pecsételték számadatlansága miatt. Sajnáljuk, eszünkbe jutván, mi hűségese vala hozzám is, elbucsuzván egy tallér ajándékkal. . . . Deáki Sámuel (városi tanácsos) megy helyébe provisornak.”⁸⁰ KAPRONCZAI tehát — úgy látszik — nem értett a pénzügyek kezeléséhez; okozhatta veszét. Innen eltávozva, folyamodást terjesztett fel Bécsbe egy Marosvásárhelyen felállítandó nyomda engedélyezése végett. Az engedély 1785. május 2-án kelt leírással csakugyan meg is adatott. Az év végére KAPRONCZAI le is költözött Vásárhelyre, és 1786 elején már meg is kezdette működését. Ez volt itt az első könyvnyomtató műhely.⁸¹

KAPRONCZAINAK sok küzdelemmel teljes élete azonban nem terjedett hosszú időre: 1786. július 17-én már nem volt az élők sorában.⁸² Azért is tartottuk szükségesnek vele egy kissé hosszasan is foglalkoznunk, mivel ővele csakugyan lezárult Kolozsvár nagy könyvnyomtatóinak, vagyis a nyomda művészeinek szép, hosszú sorozata. Utódai, ha egy ideig még mindig iskolákat végeztek, tanult emberek is, de már csak jó iparosok, akik nem értenek a betűmetszéshez, öntéshez sem, s ha rajzokat is metszenek fába, vagy ha ólomból képdúcokat öntenek is, azok fölülte kezdetleges alkotások, az ízlés minden nyoma nélkül. Emellett magának a szövegnek tördelése, valamint a könyv kiállítása sem mutat semmi különösebben jó ízlésre.

⁷⁵ *I. h.* 159. 1.

⁷⁶ A nagybaconi INTZE-családra vonatkozó adatok 13/D. ív. (Gyűjteményemben.)

⁷⁷ MIKÓ: *I. m.* 344. 1.

⁷⁸ *I. h.* 161. 1.

⁷⁹ Egykorú összeírás MÉHES Sámuel hagyatékából. (Gyűjteményemben.)

⁸⁰ INTZE-családi adatok. 25/B. ív.

⁸¹ KELEMEN Lajos: *Az első marosvásárhelyi nyomda története.* Erdélyi Múzeum. 1910. 55. 1.

⁸² FERENCZI: *I. m.* 86. 1.

KAPRONCZAI eltávolítása után a nyomda provisorai tiszte 1784—87-ig, adminisztrátorsága pedig 1791-től DEÁKI FILEP Sámuelre bízott.⁸³ Időközben a helybeli konzisztórium 1787. január 3-án PATAKI Mihály egyházközségi és kollégiumi pénztárnokot választotta meg „typographiae inspector”-rá.⁸⁴ DEÁKI és PATAKI, valamint az új nyomdavezető idejében a számadások felülvizsgálása MÉHES György kollégiumi mathesis professzorra ruházott.⁸⁵ E többszörös óvatosságot bizonyosan KAPRONCZAI hanyagsága váltotta ki, s az új nyomdavezető is ezért bízott meg az önálló provisorág helyett csupán társas adminisztrátorsággal. Ezeknek a komoly közéleti férfiaknak irányítása és ellenőrzése a nyomda pénzügyeit kétségtelenül jó mederbe terelte, de tanultságuk is másféle lévén, működésük ideje alatt a nyomda művészi színvonala többé már nem emelkedhetett az egykori magas fokra.

KAPRONCZAI után új nyomdavezetőül törökszentmiklósi TÖRÖK Istvánt szerződtették. Róla tudjuk, hogy a kollégiumban járta végig a középiskola osztályait, majd 1781 táján írván alá az iskolai törvényeket, lépett a filozófia évfolyamaiba. Élete pályáját a diákok névsora így örökítette meg: „Steph. Török typographus. in ill[ustrissimo] Coll[egio] Claud[iaco] factus.”⁸⁶ Nyomdai munkálkodásáról semmi különösebben érdemlegeset nem mondhatunk. Az 1805-ben készített képes leltárkönyvből egynehány nem sikerült nyomódúcát ismerjük meg.⁸⁷ Nyomdánk nál hosszasan működött, mert még 1820-ban is itt találjuk. Élete további folyásáról különben a következőket jegyezhetjük meg.

Az unitárius egyháztanács nyomdát akarván felállítani, 1814-ben 1230 rhénes forintot megvette DÖBRENTÉI Gábortól 6 mázsa 48 font súlyú betűanyagát, Bécsben azonban megtagadták az engedélyt, s ezért a megvásárolt betűanyagot beszerzési áron eladták TÖRÖK István nyomdásznak,⁸⁸ Török azonban nem sokáig tartott fenn önálló műhelyet. 1829-ben, mint a róm. kat. lyceumi nyomdának provisorával és correctorával találkozunk; mint ilyen július 16-án kötelezvényt állított ki a kolozsmonostori katolikus uradalomtól vásárolt összesen 872 r. frt. árú papirosról.⁸⁹ Életét 1839. március—május hónapok valamelyikében fejezte be, miután elöregedvén, a Lyceum-nyomda bérletéből is kilépett.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk Kolozsvár XVI—XVIII. századbeli nyomdásziparosainak nemcsak mesterségbeli képzettségét, sőt olyiknál valóságos művészetét, hanem tudományokbeli ismeretét, egyiknek-másiknak pedig kétségtelen tudományos értékét is. Ha azután e helyzetet továbblatolgatjuk, azt is észre kell vennünk, hogy aki az elméleti ismeretek terén minél jártasabb, egyszóval minél műveltebb volt, az minden képességét mesterségének szolgálatába állítva, ipari téren is a legkiválóbbat alkotta.

A XVIII. század végére már bizonyos hanyatlást tapasztalhatunk, ami a XIX. században nem csekély hullámmal tovább folytatódott. KAZINCZY Ferenc erdélyi leveleiben Kolozsvárral kapcsolatosan azt olvassuk, hogy „typographiája a helynek kettő van, de arról 1816. még nem volt jó szólni. De azóta el van törölve e szenny is, s egy magyarországi írónk nem mondhatja többé, a mit egy Erdélyben nyomtatott munka megpillantására monda, hogy ez a föld

⁸³ INTZE-család adatai. 25/B. íven.

⁸⁴ *Series rerum.* 245. l.

⁸⁵ Török István: *I. m.* 2. köt. 90. l.

⁸⁶ *Nomina studiosorum.* 71. l.

⁸⁷ Nyomdai leltárkönyv a kollégium levéltárából a Román Akadémia levéltárában.

⁸⁸ GÁL Kelemen: *I. m.* 2. köt. 187. l.

⁸⁹ Gyűjteményemben a Király utcai házra vonatkozó iratok között.

nagyon szereti az „antiquitást”. Az 1823-diki tiszti kalendariom már szép metszésű betűkkel van kiadva, . . . Anacharszisznak utazásai pedig, ha heterographiájára szemünket néhol behunyjuk, még szebben. Ennek fordítója s kiadója polgári koronát érdemlettek.”⁹⁰ Még azt is meg kell állapítanunk, hogy jobb nyomdászaink főiskolai képzettsége — a régi hagyományok örökségeként — még a múlt században is elő-előfordul. Így találjuk a bécsi képzőművészeti akadémiát végzett, de — sajnos — korán elhunyt BARRA Gábort, a nyomda megújítóját, 1831—37. esztendei vezetőjét s a könyvnyomda (litográfia) megszervezőjét.⁹¹ Azután valamivel későbbi évekből említem az 1892. március 1-én 66 éves korában Egeresen elnyugodott SZATHMÁRY Mihály 1848—49-i honvéd altiszt, nyomdánk egykori művezetőjének nevét, akiről az adatok megőrizték, hogy teológiát végzett diák volt.⁹²

JÁNOS HERPEI: SCHOOL EDUCATION OF PRINTERS IN KOLOZSVÁR (CLUJ) FROM THE 16th TO 18th CENTURIES

The first printing-office to be operated in Hungary belonged to András HESS; it began its activity in 1473. Regrettably, not much is known of the intellectual and technical preparedness of the printers who worked there, but ever since the arise of Protestantism in the 16th century, it has been apparent that, in general, printers in Hungary were not only well trained in their profession, but without exception, were men with an appropriate schooling.

Let us take, for example, Kolozsvár, one of the Hungarian towns with the oldest printing trade, beginning to work as far back as already in 1549/50. It has been found that all the youths who chose the printing profession as a career, finished their studies at a secondary school first, and then enrolled as students of philosophy, philology and theology. At the same time they concluded a contract of apprenticeship with one of the local printing offices for the duration of 4 years. During daytime they visited the school, in the evenings, by the light of a candle, they worked as type setters. After the expiration of their apprenticeship, they completed their studies of theology, but at the same time continued working as printers. Later, they visited academies in foreign lands and to improve their professional knowledge, strove for admission to one or the other of the most famous printing offices of their time, such as LANCELLOTUS, ELSEVIER, BLAEU, BLACKMORE, etc.

Such an educational background, together with the appropriate professional skill can be found when examining the careers of most of the printers who lived in Hungary in the 16th, 17th and 18th centuries. It is also a fact that the 19th century saw more than one printer who held his degree in theology. Such a high grade of learning was actually required of the printers, because the greatest part of the printed publications then were in the Latin language, but Greek or Hebrew ones were not rare. In order to be able to cope with the task, the knowledge of these tongues, the acquaintance with literature and the different religious views and philosophical trends of the period were essential.

It was felt necessary to mention the educational background of these printers, because particularly those among them who completed their theological studies at foreign academies in Holland and England were the ones to bring home and popularize Puritan ideals.

⁹⁰ KAZINCZY Ferencz *Utazásai*. Budán, 1839. 187. l.

⁹¹ HERPEI János: *Adatok a „A Kolo'svári Évang. Reformatum Kolégyom Könyvomó Intézet”-nek művészi nyomataihoz.* (Kézirat.)

⁹² *Az egeresi templom cintermében levő sírkövének felirata, valamint az 1848—49. Történelmi Lapok.* 1892. 40. l.

TÓTH ANDRÁS

Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában

(1790—1823)

I. Bevezetés

A jozefinizmus korának politikai, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt mozgalmas, az erők szabadabb mozgását biztosító éveit nehéz évtizedek váltották fel. Az 1790-es évek reformtörekvéseit lassan felőrlötte a forradalomtól rettegő konzervatív-kormányzati politika és a háborús évekkel együttjáró gazdasági válságfolyamat. A szellemi élet szűk keretek közé szorult; élénksége szinte csak a magyar nyelv modernizálásáért, életképessé tételéért és a magyar oktatási nyelvért vívott vetélkedés terén mutatkozott. A jozefinista és lipóti kor fejlődésének haladó elemeit fokozatosan semmisítette meg a központi abszolutizmus fenntartására változatlanul törekvő bécsi kormányzat és a hatalmát féltő uralkodó osztály: az abszolutista és a rendi-feudális szempontok elmosták a korábbi évek szociális eredményeit. Az eszmék szabad — a röpiratirodalom volumenében is mérhető — mozgását az ideológiai ellenőrzés merevsége váltotta fel. Az oktatásban és a tudományos életben egyre nagyobb nehézségekkel kellett megküzdeniök a gondolatszabadság híveinek. Az egyetemi oktatás szigorú ellenőrzés alá került.

Hogyan alakult ebben a korszakban az ország egyetlen állami tudományos könyvtárának élete, milyen problémák merültek fel belső életében, milyen volt viszonya a felsőoktatás szerveihez, milyen fokon, milyen jellegű társadalmi funkciót tudott betölteni? — ennek vizsgálatára teszünk kísérletet az alábbiakban, részleteket is feltáró elemző módszer segítségével.

II. Igazgatási kérdések

A magyarországi közoktatási rendszernek az a gyökeres átalakulása amely MÁRIA TERÉZIA utolsó éveit alatt, majd II. JÓZSEF uralkodásának első felében végbement, az Egyetemi Könyvtár életében is lényeges változásokat hozott — oly változásokat, amelyek alapvetően megszabták a könyvtár fejlődését a ferenci abszolutizmus korszakában is.

Az állami intézménnyé vált Egyetemi Könyvtár működésével kapcsolatos első *összefoglaló intézkedés 1774-ben*, a Pestre költözés előtt látott napvilágot.¹

A tanulmány összeállítása során felhasznált levéltári forrásanyag:

a) Országos Levéltár (OL) Helytartótanácsi Levéltár (Htt.) Departamentum literario-politicum (Lp.) — fons (f.) és positio (p.) szerint.

b) Az Egyetemi Könyvtár levéltára (EK) kelet szerint, egyes esetekben utalással az OL Htt., Lp., f. és p.-ra, ill. numerus currensre.

c) Az EK *Protocollum intimatorum Bibliothecam concernentium* c. 1778—1858 évkörű kötete (EK Prot. int.), mely sok helyen regestát, másolatot, sőt naplószerű feljegyzést is tartalmaz.

d) Ismeretlen kéztől származó könyvtártörténeti regesták az EK anyagából.

¹ Htt. 1774/4023.

Ez a rendelet az Egyetemi Könyvtárnak adta át a felosztott jezsuita rend könyvanyagát, kitért a hitelkeret mértékére, megszabta a könyvtárosok létszámát és fizetését. Ezt a csupán gyakorlati jellegű intézkedést fejlesztette tovább az 1777. évi *első Ratio Educationis*,² amikor — mint az egyetemi oktatás vonatkozásában általában — rövid, elvi jellegű utalások formájában jelölte meg az Egyetemi Könyvtár helyét tudományos életünk és oktatásügyünk rendszerében.

Ismeretes, hogy a *Ratio Educationis* alapelve szerint az egyetem fejlettebb fokon álló academia (felsőfokú középiskola), hogy az egyetemi oktatás funkciója csupán annyiban különbözik az akadémiáitól, hogy az egyházi és világi hivatalok ellátásához megkívánt előképzésén túlmenően tudományos képzést is nyújtania kell.³ E felfogás következtében az akadémiák oktatási rendjére vonatkozó megállapítások — mutatis mutandis — az egyetemi oktatásra is vonatkoznak.

Ugyanígy könyvtári vonatkozásban is: a *Ratio Educationis* 200. §-a — amely az egyetem tudományos gyűjteményeiről szól — kifejezetten utal arra, hogy az Egyetemi Könyvtárra is érvényes könyvtári alapelveket az akadémiái könyvtárakkal kapcsolatban (193—194. §) fejtí ki.

A szabályzat említett szakaszai két szempontból érdemelnek figyelmet: mutatják elsősorban azt, hogy milyen kezdeti stádiumban volt ezekben az években a magyar tudományos könyvtárügy állami területe. Ez a „hálózat” akkor az akadémiák még nem létező, szervezés alatt álló könyvtáraiból állott, ezek állományának kiépítésére anyagi erők nem álltak rendelkezésre („optantis potius, quam sperantis est”). Egyedül az Egyetemi Könyvtárat lehetett működő könyvtárnak tekinteni, azonban állományát „ingens rei librariae supellex”-nek nevezni bizony túlzás volt. Ezt a keretet tartalommal csak a következő évtizedek töltötték ki.

Vizont kétségtelen — s témánk szempontjából ez az érdekes —, hogy az 1777. évi rendelkezések tettek először kísérletet az állami tudományos könyvtári hálózat kérdéseinek rendezésére, — hogy az ekkor kifejtett alapelvek szinte a XIX. század közepéig érvényben maradtak. Ekkor vált az akadémiái könyvtárak gondviselőjévé a mindenkori történelemprofesszor; az Egyetemi Könyvtárban is ekkor került kapcsolatba az őri állás a történelmi segédtudományok és régészet tanszékével. A *Ratio Educationis* az akadémiái könyvtárak funkcióját az oktatók és a hallgatók igényének kielégítésében jelölte meg, s úgy intézkedett, hogy a beszerzés, a válogatás munkája a szakprofesszorok feladata legyen. Ez a rendszer az Egyetemi Könyvtár vonatkozásában is érvényben volt. A könyvtári szakrenddel kapcsolatban intézkedéseket — az Egyetemi Könyvtár állományának már kialakult, hagyományos rendje miatt — nem lehetett alkalmazni, a funkció vonatkozásában azonban a rendelet az Egyetemi Könyvtár feladatának a meghatározását az akadémiái könyvtárakéból bontja ki: amint az egyetemi oktatás tartalma túllép az akadémiáin, úgy kell túllépnie az Egyetemi Könyvtár állományának is az akadémiái könyvállomány mértékén és rendjén. Hosszú időre érvényesen intézkedett a *Ratio* a felügyelet kérdésében is: az Egyetemi Könyvtárat az egyetemi tanács fennhatósága alá helyezte s ugyanakkor a könyvtár

² *Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem annexas. Vindobonae, 1777.* A könyvtárügyről általában a 193—194. §-ok, az egyetemi tudományos gyűjteményekről a 200. § intézkednek.

³ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635—1935.* (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 4. kötet.) Bp. 1935. 135. skk. I. A *Ratio*-ra újabban: RAVASZ János: *Az 1777-i Ratio Educationis.* Bp. 1958. (Klny. Tanulmányok a neveléstudomány köréből.)

feladatai közé sorolta az egyetem egyéb tudományos gyűjteményei felett való őrködést (éremtár, múzeum).

A *Ratio Educationis* számos esetben további jogszabályok kilátásba helyezésével oldott meg oly kérdéseket, amelyek gyakorlatilag akkor nem voltak megoldhatóak. A könyvtári kérdés is alaposabb rendezést kívánt, különösen azért, mert a Budára való költöztetés⁴ számos problémát vetett fel. Az új helyzetnek megfelelő új kereteket az *1779. évi egyetemi könyvtári szabályzat* — az első magyar állami könyvtári jogszabály — volt hivatva biztosítani.⁵

A szabályzat elvi jelentőségét abban látjuk, hogy — szemben a korábbi felfogással, amely lényegileg alig lát különbséget az akadémiai könyvtárak és az Egyetemi Könyvtár között — a viszonyok realisabb mérlegelésével tartalmának egészével rámutat az Egyetemi Könyvtár különleges helyzetére, s már első §-ában határozottan utal a könyvtár nyilvános, általános közhasználati jellegére. A pénzügyi és személyzeti kérdések után a könyvtári munka elsődleges célját — a közköztetés alapelveinek megfelelően — abban szabja meg, hogy az olvasók könnyen és késedelem nélkül kapják kézhez a kért műveket. A katalógushálózat⁶ és a raktári kérdés után a beszerzés friss ütemének szükségességéről szól, és a közhasználati elv alapján hangsúlyozza, hogy „in coemptione librorum prima necessitas, splendoris vero ac magnificentiae postrema sit cura.” A szabályzat határozottan leszögezte, hogy a beszerzés főirányvonalát a karok és a szaktanárok szabják meg, viszont az igazgatónak lehetősége van ritkább művek közvetlen beszerzésére. Külön kiemeli a külföldi tudományos folyóiratok és a hazai történelemmel kapcsolatos tárgyi emlékek (érmek, feliratok stb.) beszerzésének fontosságát is.

Bár ezirányú rendelkezései nem, vagy csak igen kis mértékben valósultak meg, intézkedett a szabályzat az Egyetemi Könyvtár és a tudományos könyvtári hálózat viszonyát illetően is. Ezirányú 17. §-a úgy intézkedett, hogy — mivel a tudományos művelődés egyik legfontosabb segédeszköze a pártatlan irodalomismeret („sincera et ab omni partium sectaeque studio remota historia literaria”) — az Egyetemi Könyvtár évente állítsa össze az elmúlt év kiemelkedő hazai és külföldi könyvtermésének jegyzékét az akadémiai könyvtárak részére.

Az első *Ratio Educationis* és a könyvtári szabályzat intézkedései — bár jóval korszakunk előtt keletkeztek — lényegében megszabták azokat a formákat, amelyek közt az Egyetemi Könyvtár élete évtizedeken át folyt. A valóság persze sok esetben törte át e kereteket, az idők folyamán számos módosításra volt szükség; ez azonban érthető, ha meggondoljuk, milyen hullámzó változásokat hoztak magukkal — minden konzervatív ellenhatás ellenére — a jozefinizmus emberöltőkön keresztül ható ideológiája, a lipóti kor forrongásai, a forradalom mindenek ellenére átszivárgó eszméi, a ferenci kor ezektől való szinte hisztérikus irtózása, a folyamatos hadműveletek és gazdasági válságok.

⁴ Az átköltözkedésre SZALATNAI Rezső: *Kempelen Farkas és az Egyetem átköltöztetése Budára*. Bp. 1959. (Tanulmányok Budapest múltjából. 13. köt. 207—228. l. — Klny.: A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 6.)

⁵ *Instituta Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis*. OL Htt. Lp. 1779. f. 16. p. 17. (EK 1779.). Részletesen foglalkozik vele BRUCKNER János: *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár 1780—1784*. Magy. Könyvszle. 1956. 112—137. l. és PÁLVÖLGYI Endre: *Bretschneider és az Egyetem 1783. évi felülvizsgálata*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1. 1962. Bp. 1962. 79—95. l.

⁶ PÁLVÖLGYI Endre: *Tárgyszókatálogos terve az Egyetemi Könyvtárban 1779—1845*. Bp. 1959. 8 l. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 5. — Klny. Magy. Könyvszle. 1958. 74. köt.)

A könyvtár külső formája, belső tartalma egyaránt gyökeresen más volt 1790-ben, mint 1779-ben. A budai Várpalota zárt, nehezen megközelíthető épületét felcserélte a pesti ferences zárda épületével. Így közvetlen kapcsolatba került a lendületesen fejlődő balparti „főváros” életével. A szerzetesrendek feloszlatása, könyvvállományuk állami tulajdonba kerülése⁷ gigászi feladatokat rótt a szegényesen dotált, az energiákat személyeskedő acsarkodásokban fecsérlő, mégis hihetetlen precizitással dolgozó tudós könyvtárosok vállára. Az óriási tömegben a könyvtárba áramló könyvmennyiség befogadása, feldolgozása, szétosztása az Egyetemi Könyvtár, az akadémiák és iskolák és más intézmények között,⁸ a másodpéldányok árvereztetésének megindítása a felső határig igénybe vette a könyvtári erőket. Szinte csodálatos, hogy mindezek mellett megbízhatóan állományba tudták venni az Egyetemi Könyvtárba kerülő anyagot, s meg tudták vetni az új betűrendes kötetkatalógus alapjait. A könyvtár állománya megkétszereződött, értéke megsokszorozódott, és — bár elsősorban egyházi jellegű állomány beolvasztásáról volt szó — jellegében is átalakult, generalizálódott.

Ezt az új helyzetet vette figyelembe az a harmadik jogszabály, amely az Egyetemi Könyvtár életét korszakunkban megszabta. A *második Ratio Educationis*⁹ — bár végleges és alapjában reakciós formájában csak 1806-ban látott napvilágot — az 1790-es évek elején működött regnicoláris bizottsági munkálatokban gyökerezik. Szemben az 1777-i rendelet formai és tartalmi lazaságaival, külön fejezetben (pars III. sectio I.) foglalkozik a tudományos oktatás és kutatás segédeszközeivel: a könyvtárakkal, múzeumokkal, csillagdával, növénykertekkel, klinikákkal, vegytani laboratóriummal, bonctani intézettel, mezőgazdasági mintakertekkel és az Egyetemi Nyomdával. A könyvtári alfejezet (caput I.) első helyén már az Egyetemi Könyvtár szerepel, s a szöveg sokban átveszi az 1779-i szabályzat tartalmát: az alapos egyetemi képzés jó könyvtár nélkül elképzelhetetlen. A könyvtár állománya és szabályzata e célra alkalmas, megfelelő helyiségek létesítésére pedig megtörténtek az intézkedések (pium desiderium még két emberöltő számára!); a könyvtár mellett gazdag éremtár és kéziratár található. Igen magas igényeket támaszt a rendelkezés személyi vonatkozásban, megszabva a következő évtizedek személyi gyakorlatának elvi alapjait. Különösen sokat kíván az igazgatótól, aki minden könyvtár dísze, s akinek nemcsak a könyvtárra kell gondot viselnie, hanem tudományos hírére-nevére is. Óvakodni kell, nehogy e tisztségre „in Re publica Literaria obscuri” emberek kerüljenek, akik méltatlanok az egyetem szellemi kincseihez. Az örök is csak tudós férfiak lehetnek; egyikük a történelmi segédtudományokat, másikuk a régészetet és éremtant adja elő az egyetemen.

A beszerzéssel kapcsolatban a *Ratio Educationis* az elmúlt évtizedek gyakorlatát rögzítette: az állománygyarapítást ne csak az igazgató szabja meg, hanem a karok véleménye; a beszerzendő művek jegyzékét a helytartótanács hagyja jóvá; a beszerzést az igazgató az Egyetemi Nyomda vagy más könyv-

⁷ A könyvtári abolitio magyar folyamatának teljes feltárása még nem történt meg. Részletkutatás PÁLVOEGYI Endre: *Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen.* Bp. 1961. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 16. Klny. Tanulmányok Budapest múltjából 14. kötet.)

⁸ A folyamat iratanyaga a Htt., ill. az EK levéltárában és utóbbi kéziratárában (J. 98—107. sz. a.).

⁹ *Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem annexas.* Budaë, 1806.

kereskedők útján bonyolítsa le. A desiderátumok összeállításának megkönnyítése érdekében az Egyetemi Könyvtár bocsássa a karok rendelkezésére a hírlapokat és folyóiratokat. A könyvtári rész zárómondatai az akadémiai és gimnáziumi tanári szakkönyvtárak felől intézkednek, azonban az Egyetemi Könyvtár szerepéről ezen a téren már nem tesznek említést. Ezzel lezárult az a rövid korszak, amikor a könyvtár a magyar tudományos könyvtári hálózat központja volt, illetve kellett volna lennie.

Hogyan töltötték ki az Egyetemi Könyvtár, a vele szemben megnyilvánuló igények és az igényeket kielégítő állami szervek a jogszabályok-alkotta kereteket? — ezt óhajtjuk vizsgálni a következőkben.

Könyvtárunk hosszú ideig volt az ország egyetlen nyilvános tudományos könyvtára. Ez a funkció különleges feladatokat rótt a vállára, amelyek fejlődését sok esetben megnehezítették. Második nyilvános könyvtárunknak, a SZÉCHÉNYI alapította *nemzeti könyvtárnak* 1802-i indulása kezdetben még nem könnyítette meg az Egyetemi Könyvtár helyzetét. Sőt: újabb nehézségeket jelentett. Az Egyetemi Könyvtár ugyanis 1791-ben a volt pálos kolostorban (a pesti teológiai szemináriumban) helyezte el saját, nagyrészt abolíciós eredetű teológiai anyagának nagy részét; ugyanott kapott szállást egyik írnoke is. 1803-ban — mivel az új országos könyvtárnak helyiségei még nem voltak — a helytartótanács elrendelte az Egyetemi Könyvtár által elfoglalt helyiségek kiürítését. Ezzel a könyvtár e szobákat véglegesen elvesztette.¹⁰ A kezdeti sűrűlódások után azonban a két könyvtár viszonya normalizálódott, a Nemzeti Könyvtár idővel az Egyetemi Könyvtár társává nőtt fel, s pl. a kötelepéldányszolgáltatás gyakorlati megvalósítása érdekében közösen szálltak sorompóba.

A könyvtár életét ebben a korban még csak kevésbé befolyásolta az *épület tulajdonjogának* később oly központi kérdése. A jozefinista kurzus elmúltával a ferences rend érvényesíteni óhajtotta ugyan igényeit, azonban kevés sikerrel. Más helyet foglaltunk¹¹ a rend 1802-i, 1807-i és 1814-i akcióival, amelyek során legutóbb a rend azzal a nem túlságosan gyakorlati és a tudományos érdekek iránt kevés megértést tanúsító javaslattal élt, hogy az Egyetemi Könyvtár költözzön a pálos épületben kiürített szobákba. Az Egyetem már ekkor is határozottan könyvtára mellett foglalt állást. KELEMEN Imre professzor, az ügy vizsgálatára kirendelt bizottság vezetője kijelentette, hogy bár az iratanyag hiányos volta miatt a kérdés jogilag nem dönthető el, a javasolt helyiségek könyvtári célra teljesen alkalmatlanok, arra más egyetemi gyűjteményeknek van szükségük.¹² Ezzel a kérdés minden zaj nélkül lekerült a napirendről.

A ferences rend igényével egyidőben, azzal bizonyos összefüggésben merültek fel a könyvtári *épület állapotával* kapcsolatos kérdések, előrevetve árnyékát a későbbi évtizedek súlyos nehézségeinek. Ezen a téren a felsőbb szervek nem tanúsítottak megértést. A tetőcsatornák rossz állapota nedvesedést okozott; a mennyezeti gerendázat korhadása a tetőzet beomlásával fenyegetett. Végleges megoldásként már ekkor felmerült egy új könyvtári épület létesítésének gondolata, azonban még a pillanatnyi bajok megoldása is elmaradt, jóllehet néves műszaki szakemberek (így THALHER József — TOLDI Ferenc későbbi apósa — és HILD József) közreműködését is biztosították. Az egyetlen szükségmegoldás

¹⁰ EK 1791—4—6 (Htt. Lp. 1791. f. 14. p. 23.). Htt. Lp. 1803. f. 12. p. 20. FK 1803—2—22.

¹¹ TÓTH András: *Haladás és reakció küzdelme az Egyetemi Könyvtár új épülete körül.* Magyar Könyvszle. 1955. 41—71. l.

¹² EK 1814—5—24 (OL Htt. 1814. 14. 553.) és OL Htt. Lp. 1814. f. 8. p. 233. és 330.

— a könyvtári nagyterem mennyezetének 10 oszloppal való alátámasztása — a közismerten szép látványt nyújtó teremkép művészi szépségét elrontotta.¹³ A legkeményebb aggodalmak tűzrendészeti szempontból merültek fel. Rossz kályhák, vékony tűzfal, elavult vasajtók és -ablaktáblák veszélyeztették a könyvtár értékeit. Komoly intézkedés itt sem történt.¹⁴ A könyvtári berendezés korszakunkban nem fejlődött. Elvértve merülnek fel adatok a nagyterem ablakközeinek polcozásáról, ugyanott könyvszekrények elhelyezéséről, a felső ablakközök polcozásáról, az olvasótermi asztalok viaszosvászon-borításáról. Ezek a kínjukban született megoldások a raktári szükségletet kielégíteni nem tudták: a 2—3 soros raktározást minden talpalatnyi hely kihasználásával sem lehetett elkerülni.¹⁵

A háborús események csak egyszer okoztak nyugtalanságot: 1805. november 17-én, Bécs elfoglalásának hírére, a kiemelkedő könyvtári értékeket két ládában a központi állampénztárral együtt rövid időre Észékre szállították.¹⁶

A könyvtár egyébként Pest egyik legnagyobb nevezetessége volt, amelyet számos látogató keresett fel, s amelyről minden korbeli útleírás megemlékezik. Az 1786 óta rendszeresen vezetett vendégkönyv tanúsága szerint az érdeklődő látogatók száma az évi 190—200 körül mozgott.^{16a}

III. S z e m é l y z e t

Az Egyetemi Könyvtárban hosszú évtizedeken át nem változott a könyvtárosok száma. A XVIII. század nyolcvanas éveitől kezdve az igazgató (praefectus) mellett két könyvtárőr (custos), két írnok (cancellista) és egy szolga (famulus) látta el a már akkor is sokrétű könyvtári munkát. PRAY György és BRETSCHEIDER Henrik torzsalkodása a jozefinus kor végére megszűnt: PRAY egyedül maradt a porondon, azonban nem sokáig; 1790-ben nagyváradi kanonok lett, s hirtelen távozott a könyvtár éléről. November végén nevezték ki utódjává az osztrák és piarista GABELHOFER Gyulát, a theologia pastoralis tanárát.¹⁷ A választás nem volt szerencsés. Az abolíciós korszak még számos problémája várt megoldásra; erőskezü, elképzelésekkel rendelkező, pontos vezetőre lett volna szükség. GABELHOFER — aki különben a bécsi udvarnak a magyar szabadkőműves mozgalomba beszervezett besúgója volt, és mind professzori, mind könyvtárigazgatói kinevezését ezirányú tevékenységének köszönhette — nem rendelkezett e tulajdonságokkal. Amikor 1794 elején meghalt, egyéb jó emléket nem hagyott maga után, mint tökéletes pénzügyi fiaskót és szétzúllott irattárat. Mozgékony beszerzési rendszert akart kiépíteni, de teljesen figyelmen kívül hagyta a pénzügyi lehetőségeket, számolás nélkül vette át a pesti könyvkereskedőktől a különben értékes tudományos könyveket. Csupán KILIÁN 490 ft.-os,

¹³ OL Htt. Lp. 1813. f. 11. p. 20. EK 1814—3—8. OL Htt. Lp. 1817. f. 11. p. 23. és 28. EK 1817—3—19.

¹⁴ EK 1816—10—30. OL Htt. Lp. 1817. f. 8. p. 23.

¹⁵ EK 1796—4—5. OL Htt. Lp. 1804. f. 10. p. 151. EK 1810—7—3., 1817—7—14. 1818—8—25. 1820—8—1. 1820—8—10. A könyvtár igen szegényes berendezésének leltára olvasható az EK MSS J. 29. sz. vásárlási gyarapodási naplóban 484—5. l.

¹⁶ EK Prot. int. 1805—11—15.

^{16a} A vendégkönyvek: EK MSS J. 53.

¹⁷ EK 1790—11—26. Fizetése évi 800 ft., melyből 500 ft.-ot az irodalmi alap, 300 ft.-ot a nyomdai alap fizet. Besúgói szerepére, helyzetére a pesti életben BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai.* 1—3. köt. Bp. 1952—1957. passim, különösen 1. köt. 498, 931. l.; 2. köt. 38. l.

két év óta rendezetlen számlával jelentkezett. A vizsgálat során kiderült, hogy negyedfél év alatt 3.365 ft-os deficit született évi 500 ft-os keret mellett. A helytartótanács elrendelte GABELHOFER személyes ingóságainak (velük könyveinek) elárverzetését; azonban ezzel is csak a hiány fele térült meg. A különbözet 20 évig terhelte a könyvtár számláját. Könnyelműségének sajnálatos következménye volt, hogy utódait hosszú ideig túlságos szigorral ellenőrizték.¹⁸

Utóda, SCHÖNVISNER István, a neves régész lett, aki már 1790-ben pályázott az igazgatói állásra, de — az ekkor még igen élénk jezsuita-ellenes hangulat következtében — ekkor csak első űrnek nevezték ki. 1794. július 25-én kapta meg kinevezését. A kor haladó értelmiségi gondolkodói kinevezésében a jezsuita erők újabb térhódítását látták, mint ez HAJNÓCZY egy leveléből kitűnik.¹⁹ Korszakunk könyvtári története az ő és kitűnő első űre, SCHWARTNER Márton nevéhez fűződik. Az a kevés fejlődés, amelyet a politikai és társadalmi viszonyok lehetővé tettek, az ő akribisztikusan pontos, tudományos módszerességű könyvtári munkájuk eredménye. SCHÖNVISNER tudományos munkásságát itt nem értékelhetjük; az elismerés külső jele volt a bölcsészeti seniorátus. Az Egyetemi Könyvtár igazgatói számára lassan örökletessé váló váradi kanonoki stallum azonban reá is erősebb vonzást gyakorolt, mint a rosszulfizetett praefectura és professzura. Az egyetemi tanács már 1811-ben ajánlotta, azonban csak hét év múlva kapta meg a kinevezést. S amikor megkapta, egész korábbi életstílusával gyökeresen szakítva, egyik napról a másikra, feletteseinek engedélye nélkül hagyta ott pesti őrhelyét: 1818. augusztus 31-én, az ügyeket úgy-ahogy SCHWARTNER kezébe adva, postakocsiba ült, s kevés ingóságát magával vive Váradra utazott. Magatartására csak egy magyarázatot találhatunk: talán a halál közeldtét érezte (augusztus 8-án végrendelkezett!), s ezért sietett az új életformába való átlépéssel. Alig egy hónap múlva már szomorú hír érkezett Váradról: a kitűnő tudós szeptember 26-án meghalt. Végrendeletében kéziratait a könyvtárra hagyta, s külön intézkedett a nála levő könyvtári könyvek visszajuttatása felől. Közül negyedszázados igazgatóságát csendes, elmélyült, rendszeres könyvtári munka, tudós és tudatos beszerzések, biztos könyvtári rend jellemezték.²⁰

Az egyetemi tanács SCHÖNVISNER lemondását nem fogadta el. Távozását önkényesnek minősítette s vicariusként SCHWARTNER Mártont, a neves historikust, a göttingai egyetem volt diákját bízta meg a könyvtár vezetésével. SCHWARTNER — aki történetírói munkásságával a nemzetközi tudományos életben is komoly nevet szerzett — már régi könyvtári ember volt: 1790—1794 közt másodőr, 1794—1818 közt első űr volt. Szaktudományos tevékenysége módszeres könyvtári munkával párosult; már űr-korában intézményessé tette a külföldi beszerzési lehetőségek, a bel- és külföldi antikvárcsere alaposabb feltárását. Foglalkozott a könyvtári szakmunka részletkérdéseivel (szakrendi elhelyezés, nagyságrend és számsor viszonya); ismerte és nagyra tartotta DENIS könyvtár-elméleti munkásságát, s gondoskodott a katalógusok korszerűsítése felől.²¹

¹⁸ A vizsgálatra: OL Htt. Lp. 1794. f. 9. p. 54., f. 12. p. 26. 39., 55., 76. GABELHOFER elárverezett könyveinek jegyzéke EK MSS J. 25. és 25/A. A deficit törlése OL Htt. Lp. 1814. f. 8. p. 87 és f. 11. p. 19.

¹⁹ 1790-es folyamodása EK 1790 s. d. Kinevezése OL Htt. Lp. 1794. f. 9. p. 200. (800 ft. fizetéssel.) HAJNÓCZY levele BENDA: *I. m.* 1. köt. 1067. l.

²⁰ Távozása EK 1818—8—31. Halála OL Htt. Lp. 1818. f. 11. p. 48. és 58. Végrendelete EK 1818 s. d. és 9—21.

²¹ EK 1818—1—24. és 1823—1—5.

Bár ehhez minden feltétellel rendelkezett, könyvtári életcélját, az igazgatóságot mégsem tudta elérni. Ennek egyedüli oka az volt, hogy nem az államvallás hitét vallotta. Amikor 1819-ben az igazgatói állásra kiírták a pályázatot, 10 pályázó közül a helytartótanács mindenkit megelőzve első helyen őt javasolta;²² — kinevezése mégis elmaradt. Hiába igyekeztek a sérelmet enyhíteni — kitűnő könyvtári munkája, tudományos tevékenysége, az „integritas vitae, morum suavitas, affabilitas” elismeréseként — SCHÖNVISNER illetményeinek odaítélésével,²³ a vezetést nem kapta meg. Csak később derült ki, hogy miért nem? ALAGOVICH Sándor rosznyói püspök gátolta meg már ekkor kinevezését csupán azért, mert véleménye szerint nem lehet protestáns igazgató kezére bízni azokat a kéziratok okiratgyűjteményeket, amelyek a magyar szabadságharcok oly számos emlékét őrzik; nem lehet, mivel a protestánsok dinasztia-hűsége eleve kétséges. Amikor 1822-ben a pályázat mellőzésével került újra sor az állás betöltésére, óvfását sikerrel ismételte meg.²⁴ FEJÉR György kinevezése — bár állomáshelyét dícsérettel megértéssel SCHWARTNER haláláig nem foglalta el — törést okozott az öregedő tudós lelkében: 1823. augusztus 15-én meghalt. Ezután FEJÉR megérkezéig VESZERLE József másodőr vezette a könyvtárat.²⁵

A könyvtár kis személyzetében az igazgató irányító tevékenysége mellett lényeges szerep jutott a két őrnek. Az 1779-i szabályzat óta magas követelményeket támasztottak velük szemben. Állásukkal egyetemi tanárság járt együtt, mindkettőnek magasfokú történettudományi képzéssel kellett rendelkeznie. A fokozatos előlépések során a 400 ft. évi fizetésű másodőrök elérhették a 600 ft. fizetésű első őri, ezek pedig a 800 ft.-tal dotált igazgatói állást. Az első őri helyet korszakunkban 1790—1794 között SCHÖNVISNER István, 1794—1823 között SCHWARTNER Márton foglalta el. A másodőri helyen 1790—1794 között SCHWARTNER Márton, 1795—1799 között KATANCHICH Péter, 1799—1816 között STIPSICH Alajos Emmánuel, 1816-tól 1823-ig, első őri kinevezéséig VESZERLE József ült.

A neves régész KATANCHICH Péter — akinek egyik riválisa RÉVAI Miklós volt, s akit a már ismeretes személyzeti politika kényszerített kedvelt zágrábi professzorságának elhagyására — hamar munkaképtelenné vált. Miután a helytartótanács elutasította fizetésemelési kérelmét, elhatárolódott rajta a „morbus melancholicus”; mind professzori, mind könyvtári munkájában SCHÖNVISNERnek kellett helyettesítenie.²⁶ Utódja (STIPSICH) részére — leszűrve a szomorú eset következtetését — 600 ft. fizetést állapítottak meg. STIPSICH lelkiismeretesen végezte munkáját; ennek elismeréseként 1804-ben fizetését

²² OL Htt. Lp. 1819. f. 11. p. 6. A pályázók: KISS Pál lelkész, az ESZTERHÁZY-családnál nevelő, SZENT-IVÁNYI József lelkész, KEILL József lelkész, BIELEK József lelkész, KALOCSAY Gáspár lelkész, SZÜCS István egyetemi paptanár, GEDEON László városi jogakadémiai tanár, NAGY Antal budai cenzor, VESZERLE József másodőr és SCHWARTNER Márton.

²³ OL Htt. Lp. 1819. 11. f. p. 48.

²⁴ WERTHEIMER Ede: *Fejér kinevezetése a pesti egyetemi könyvtár prefektusává (1822)*. Irod.tört.Közl. 1896. 431—433. l. TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt*. Bp. 1959. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 10.) 2. l. (Itt téves a pályázat 1822-i dátuma!) ALAGOVICH 1819-i állásfoglalására Staatsrat 1821/480., ahol egy orvoskari pályázattal kapcsolatban az egyik evangélikus jelölt kinevezését az 1819. évi könyvtári pályázatra hivatkozással óvja meg. SCHWARTNER tudományos és közéleti szerepére legújabban DÜMMERTH Dezső: *Göttinga és a magyar szellemi élet*. Bp. 1962. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 15.) 16., skk. I. és Úő.: *Horvát István ifjúsága (Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben.) Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve* i. 1. 1962. 179—199. l. passim.

²⁵ EK 1823—8—15.

²⁶ OL. Htt. Lp. 1798. f. 9. p. 145. és 1799. f. 9. p. 150., 212.

800 ft-ra emelték, azonban egy évtized múlva újra a régi mértékre csökkentették. Hogy miért, nem tudjuk; nem tudjuk azt sem, hogy ez a szokatlan eljárás mennyiben járult hozzá pár hónap múlva bekövetkezett halálához. Az őri hely egy évig üres volt; VESZERLE József csak 1816-ban került a könyvtárhoz a pozsonyi akadémia professzori székéből.

E rövid kitekintés is világosan mutatja, milyen nehéz sorsa volt a könyvtár tudományos személyzetének. Kettős állásukkal többletmunka járt; ezt nem honorálták megfelelően. Fizetésemelésért harcolniuk kellett; néha az elért eredmények is semmivé lettek. Ennek a politikának szinte természetes következménye volt a lelki betegség, a testi összeroppanás.

Éles határ választotta el egymástól az öröket és az *írnokok*at. Bár annak elvi akadályá nem volt, a könyvtár életében egyetlen egyszer fordult elő, hogy írnokból ír lett: 1781-ben KOVACHICH Márton György lett írnokból írré. S arról is csupán egyszer tudunk, hogy rajta kívül írnok őri állásra pályázott volna. SZKICSÁK András volt ez, aki az 1815. évi pályázaton jelentkezett, s akinek az összes írnokok közt egyedül volt tudományos ambíciója. Az írnoki fizetések neveltségesen alacsony volta (300 ft.) mellett szinte csodálatos, hogy nem kísértc az írnokok pályáját még több egyéni tragédia és anyagi botlás.

Az első írnoki helyet 1786—1807 közt ROSSY Ferenc, 1808—1810 közt KUTSCHERFELD János, 1810 és 1841 között BIANCOVICH János foglalta el. A második írnoki álláson 1795-ig TÖMÖR József, 1795—1804 között JÁGER Mátyás, 1804—1822 között SZKICSÁK András, 1822 után SCHOENHERR Ferenc ült. Az írnokok végezték a könyvtári aprómunkát, a munka dandárát: a beszerzésekkel kapcsolatos számtalan jegyzék több példányban való leírását, az ügyiratok másolását, az olvasótermi felügyeletet, a raktári rend ellenőrzését. A pályázatok anyagából²⁷ képet nyerhetünk társadalmi származásuk felől: pénzügyi kistisztviselők, helytartótanácsi napidíjasok, katonai, uradalmi és bírósági alkalmazottak, egyetemi hallgatók óhajtották ezt a minimálisan dotált állást elnyerni. Anyagi panaszuk, a drágulással kapcsolatos kérelmeik mindennaposak; az egyiket pár nappal alkalmazása után „*gravi ob causa*” már el is kellett bocsátani. Előlépési lehetőségük nincs, annak ellenére, hogy ÜRMÉNYI szerint ez az állás kifejezetten alkalmas egy ambíciózus fiatalember tudományos előképzésére.

Az állandó anyagi gondok, a többször panaszolt „szolgasors”²⁸ következtében többen távoztak más állásba (az egyetemi irodára, az új nemzeti könyvtárba), ami a könyvtári munka technikai menetében okozott töréseket. Anyagi helyzetük egy esetben (1807) súlyos visszaélésre vezetett. A könyvtár egyik legrégebb alkalmazottja volt ROSSY Ferenc; az abolíciós munkálatok legszorgalmasabb munkása, a könyvtár nagy kötetkatalógusának íródeákja. Fizetésemelési kérelmét többször elutasították, csak 1803-ban hallgatták meg. Ez a 100 ft. azonban már nem tudta megállítani a lejtőn. ROSSY lopni kezdte a könyvtári könyveket. Az ügy egy raktárrevízió alkalmával derült ki. A vizsgálat megállapította, hogy ROSSY a leltárnaplót meghamisította, a könyvtári bélyegzővel azonos méretű saját bélyegzőjével bélyegezte felül a könyvtári tulajdonjelzést. Több száz forint értékű könyvből 80 ft-ra valót már el is adott. Házkutatás, letartóztatás, több hónapos vizsgálati fogság után a tárgyalás ROSSY elmebaját, beszámíthatatlanságát állapította meg. Szabadlábra helyezték, s a kárt a könyv-

²⁷ OL Htt. Lp. 1808. f. 11. p. 44., 1810. f. 11. p. 30.

²⁸ OL Htt. Lp. 1809. f. 11. p. 7., 1810. f. 11. p. 5.

tár igazgatójával és őreivel térítették meg, a köteles ellenőrzés elmulasztása miatt.²⁹

Még nyomorúságosabb körülmények között éltek a könyvtár *famulusai*, akik obsitos katonákból, egyetemi szolgálókból, mesterlegényekből rekrutálódtak. 1774—1808 között ROCSNIK Ignác, 1808—1809 között CSERONKA András (az esküt szlovák nyelven tette le), 1809—1820 között MITKÓ János, 1820 után PINTÉR János végezte ezt a munkát: a könyvek reponálását, takarítást, fűtést, kézbesítést. ROCSNIK fizetését — aki 20 gyermekéből életbenmaradt 10 gyermek nevelési gondját is viselte — 1798-ban emelték fel évi 150 ft-ról 250 ft-ra, majd — nem sokkal halála előtt 300 ft-ra. Özvegye évi 50 ft. kegydíjat kapott. Utódja 200 ft-tal állt munkába. Munkarubát csak 1812-től kaptak, tűzifailletményben nem részesültek. MITKÓ Jánost 1820-ban, 11 évi szolgálat után bocsátották el, mivel mint „corpore et animo fractus” szolgálni képtelen. Napi 8 krajcár kegydíjat kapott.³⁰

Rendkívüli alkalmazásra negyedszázad alatt egyszer került sor: 1795-ben ideiglenes írnokeként, havi 15 ft-tal BAKOSS Mihály állt munkába, az abolíciós maradványok felszámolására.³¹

Látjuk: nem volt megnyugtató a könyvtárosok életformája. Társadalmi állásuktól függetlenül súlyos anyagi gondokkal küzdöttek, melyeket csak növelt a háborús drágulás, a pénz értékének katasztrofális romlása, majd az 1811-i devalváció, amely a fizetések összecsúszását is ötödére szállította, de az értékromlást megállítani nem tudta. Természetesen nem az említett nehézségek jellemzik elsősorban a kor könyvtárosi munkáját, azonban mégis feltűnő, hogy éppen ekkor észlelhető — tudós könyvtárostól szolgálóig — a szellemi törések gyors halálózások, többszöri visszaélések sorozata. A kielégítetlen kérések (fizetés-emelés, lakbér, tűzifa, különmunka jutalmazása) elutasítását a kicsiny kedvezmények csak elvétve orvosolták. A könyvtári gárda becsületére szolgál, hogy ilyen körülmények között úgy végezték munkájukat, ahogy végezték.

IV. Állomán y a r a p í t á s

Az Egyetemi Könyvtár működésével kapcsolatos 1774. évi alaprendelet évi 500 ft-ban szabta meg az évi rendes beszerzési keretet. Ez volt évtizedekig az az összeg, amelyre a könyvtár biztosan számíthatott. Az 1811. évi pénzügyi intézkedések során ezt az összeget évi 1500 ft-ra emelték fel, majd a stabilizáció eredményeként 1813-ban hosszú időre véglegesen 1000 ft-ban állapították meg úgy, hogy azt fele-fele arányban az egyetemialap és az Egyetemi Nyomda bocsátja rendelkezésre. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy a rendes keret módszeres gyarapításra nem elegendő. 1796-ban úgy intézkedtek,³² hogy a rendkívüli igényeket külön kérés alapján engedélyezik. Ezt az engedékenységét azzal magyarázhatjuk, hogy a könyvtár az abolíciós anyag másodpéldányainak (később részletesen ismertetendő) árveréseiből jelentős összegeket fizetett be az állampénztárnak. A könyvtár ezekben az években, egész a devalvációig nem is panaszkodhatott: szinte minden igényét szó nélkül kielégítették. Komoly tételek is

²⁹ EK Prot. Int. 1807—5—8., 6—24., 7—14., 1808—1—8.

³⁰ A famulusokra von. lényeges adatok: OL Htt. Lp. 1798. f. 12. p. 11. 1801. f. 9. p. 156. 1807. f. 11. p. 69, 71. — 1808. f. 8. p. 135. EK 1810—4—17, 1816—12—10, 1820—7—14.

³¹ OL Htt. Lp. 1795. f. 12. p. 13.

³² EK 1796—12—13.

szerepeltek, évi 1000—3000 ft-os összegekkel. Csupán egyszer, 1799-ben kapott formális intést a könyvtár, mert az évi keretet engedély nélkül kétszeresen túllépte.³³ 1813 után azonban mereven ragaszkodtak a felsőbb szervek a keret összegéhez.

Egy 1822-ben készült kimutatásból³⁴ tudjuk, hogy 1774—1821 között beszerzésre összesen és kerekén 30 500 ft-ot kapott a könyvtár, amelyből 3000 ft-ot a tanulmányi alap, 10 500 ft-ot az egyetemi alap és 17 000 ft-ot az Egyetemi Nyomda fizetett. Ez évi átlagban 650 devalváció előtti forintot jelentett. A beszerzés lebonyolításának kereteit 1792-ben alakították ki.³⁵ A helytartótanács megállapította, hogy a könyvtár eltért az 1779-i szabályzattól. Nem vette figyelembe a kari desiderátumokat, s így beszerzése helytelen utakon jár. A helytartótanács szerint a beszerzendő művek elvileg három csoportba tartozhatnak: *a)* amelyek egy tudományos könyvtárban feltétlenül szükségesek, *b)* amelyek az oktatómunkában nélkülözhetetlenek és *c)* amelyek „sine dedecore” a könyvtárból nem hiányozhatnak. A könyvtárban felesleges beszerzések mellett hiányok állapíthatóak meg. A jövőben elsősorban a kari kívánalmakat kell figyelembe venni; ezeket az igazgató saját javaslataival kiegészítheti, azonban a végső beszerzési engedélyt a helytartótanács adja meg. A rendelet körül zajló vita során GABELHOFER a kari kívánalmak éves rendszerét kifogásolta, mint amely lehetetlenné teszi a friss anyag beszerzését, gyógymódok, orvosságok időben való ismertetését. GABELHOFER előadta, hogy beszerzéseiket belső tanácskozásokon beszéltek meg, a professzoroknak a könyvtárhoz közvetlenül beadott javaslatai alapján. A helytartótanács nem fogadta el érvelését, s csupán annyi könnyítést engedélyezett, hogy a kari kívánalmakat félevenként kellett elkészíteni. Ez politikai kérdés volt: így óhajtották a beszerzések ellenőrzését biztosítani. A jegyzékeket Szt. György és Szt. Mihály napján kellett beadni; a professzorok támogatására az Egyetemi Könyvtár köteles volt (1805-től négy példányban!) körözni a lipcsei könyvvásárok jegyzékeit.³⁶ Pár év múlva viszont a professzorok maximalista igényeit kellett korlátok közé szorítani.

Az 1811. évi pénzügyi intézkedések megszorításokat hoztak magukkal.³⁷ A felemelt keretet csak hiányok pótlására, folytatásos művek beszerzésére volt szabad fordítani; árverésen történő külön beszerzésre előzetes engedélyt kellett kérni. Az intézkedés javasolta, hogy a könyvtár inkább a jelentős, összefoglaló és drágább műveket szerezze be, az olcsóbb, monografikus műveket a professzorok vásárolják meg kézikönyvtáruk számára. Nehézséget okozott az is, hogy a keret felemelésekor nem szabták meg, hogy az összeg a konvencionális vagy az annak ötszörösét jelentő bécsi értékben számítandó-e? Természetes, hogy ekkor jelentkeztek első ízben rendszeresen a hiányokat panaszló egyetemi oktatók.

A *beszerzés módozatai* terén változatos lehetőségek álltak a könyvtár rendelkezésére. *Vétel* útján a rendes és rendkívüli beszerzési keretek, az árverési jövedelmek bizonyos hányada erejéig történtek a vásárlások, túlnyomórészt pesti könyvkereskedőktől s kisebb részben hazai vagy külföldi árveréseken. GABELHOFER igazgatása alatt — a teljes pénzügyi irrealitás következtében —

³³ EK 1799—12—3.

³⁴ OL Htt. Lp. 1822. f. 11. p. 3.

³⁵ OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 13, 20, 23.

³⁶ OL Htt. Lp. 1797. f. 12. p. 31. (EK 1797—12—5). Htt. Lp. 1798. f. 12. p. 9. A kari desiderátumok szerkesztői közül kiemelendő WINTERLE jelentős kémiai igénye (219 mű), Szűrs modern filozófiai igénye és SCHÖNVISNER szerény, de válogatottan értékes jegyzéke.

³⁷ EK 1811—2—19, 1813—2—16, 1814—4—19.

szélesre nyílt a beszerzéseknek ez a kapuja. A könyvkereskedők között a pesti KILLÁN, WEIGAND, STROHMAYER, a pozsonyi LÖW, a bécsi WAPPLER és GRAEFLER szerepeltek a jegyzékeken. A könyvtár megbízottja bécsi és lipcsei árveréseken volt jelen. Számos eladásra kerülő magánkönyvtár anyagával gazdagodott az állomány, így többek között az esztéta WERTHES, a jogász STUR és a történész KOPPI Károly könyveivel. Egyszóval — a kereteket sokszorosan és engedély nélkül túllépve — úgy történt a vásárlás, mint ahogy megfelelő ellátás esetében történnie kellett volna.³⁸ Különösen érdekesek TÖMÖR József írnok levelei, amelyekben — az 1792-i koronázásra menet — bécsi árverési tapasztalatairól számol be. 200 ft-ot kapott a bécsi LUZ-cég árverésén történő vásárlásra. Érdekes műveket vett meg (pl. FABRY 130 kötetes *Staats-Kanzley* sorozatát 40 ft-ért, RETZ kardinális emlékiratait 1 ft 56 kr-ért). Jelzi, hogy igen nagy a vásárlókedv, „caeca prodigialitas” észlelhető, a 200 ft. alig ér valamit. A legmagasabb árakat az elzevierek és a klasszikus auktorok kiadásai érik el; a legnagyobb vásárlók a császár és HÖRLING könyvkereskedő. Ki kell tanulni az árverési fortélyokat, személyi kapcsolatokat kell létesíteni és teljes felhatalmazással kell elindulni, — mivel könnyebb a Hesperidák almáját megszerezni, mint Bécsben jó könyvet olcsón kapni.

GABELHOFER túlságosan is mozgékony beszerzési politikája — mint tudjuk — botránnyal végződött. A következő szigorú ellenőrzés a szélesre tárt kapukat szinte teljesen bezárta. SCHWARTNER Márton agilitásának köszönhető a könyvtár, hogy ennek ellenére sem szakadtak meg az irányú kapcsolatok. SCHWARTNER különleges beszerzési utakat igyekezett nyitni. Megbízottaiként szerepelnek PAFFIUS lemergi, BINZ bécsi, KAYSER augsburgi és TRÖTSCHER grazi könyvkereskedők. A londoni Akadémia kiadványait egy oda utazó magyar katonatiszt útján próbálja beszerezni; egy ismeretlen gróftól arra kér, hogy egy árverésen birtokába jutott bibliát ajándékozzon a könyvtárnak, amely biztosítja a közhasználatot. LENHOSSÉK Mihályt is megbizta bécsi árverésen való vásárlással, majd 1821-ben javasolja, hozzon az egyetemi tanács határozatot, amely a jelenlegi és jövőendő professzorokat arra kötelezi, hogy végrendeletükben valamit (késpénzt, kéziratokat, a könyvtárból hiányzó könyveket) hagyjanak a könyvtárra. Ezt kívánja a „pietas debita” aziránt a hatalmas, pénzben ki nem fejezhető könyvkincs iránt, amelynek a professzorok elsőrendű haszonélvezői. Ugyanekkor — elsőként — felveti a könyvtári célra fordítandó beiratkozási díj gondolatát is.³⁹

Az anyagi gondok találékonyra tették a könyvtár felelős gazdáit. Minden lehetőségét megragadták az olcsó beszerzésnek, néha bizony túlzásba is mentek ezen a téren. Így pl. amikor HOCHMEISTER szebeni könyvkereskedő jelezte, hogy megküldött katalógusából saját kiadványait ingyen adja a könyvtárnak, SCHWARTNER csak *ezekből* válogatott 66 ft. értékben, s egyebet nem vásárolt.⁴⁰

Külön problémát jelentett a *folyóiratok* beszerzése, éppen a folyamatosság miatt. A professzorok ragaszkodtak a folyóiratok körözéséhez, szakmai fejlődésük és kíváncsiak összeállítása miatt. Az előfizetés és körözés rendjét — miután előzetesen a könyvtár sokat panaszkodott a körözés során elvesztett példányok miatt — 1815-ben, a szigorú gazdálkodás korának elején szabályozták. Négy

³⁸ OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 13. Tömör levelei EK 1792 s. n. (8–26, 9–28).

³⁹ EK 1795–1–8, 1808–6–10, 1815–5–11, 1816–2–4, 1816–4–26, 1817–6–9 és 21, 1819–9–1. SCHWARTNER javaslata EK 1821–5–5 (ezzel felsőbb szervek nem foglalkoztak!).

⁴⁰ EK 1821–6–29.

politikai (*Österreichische Kaiserliche Wiener Zeitung, Österreichischer Beobachter, Allgemeine Zeitung, Hazai Tudósítások*) és kilenc szakirodalmi jellegű külföldi periodikum előfizetését rendelték el. Az előfizetés díját részben a könyvtár, részben az Egyetem fizette. A fentiekén kívül járt még előfizetésre az *Ofner Zeitung*, a salzburgi orvosi szaklap és ingyen a *Nova Posonensia*. A rendelet szerint a szaklapokat csak kötés után szabad körözésre bocsátani. — Az alaprendelet idők folyamán kissé módosult. 1821-ben az előfizetett periodikumok köre kibővült (*Tudományos Gyűjtemény, Bibliotheca Italiana, Hamburger Politisches Journal, Literaturzeitung für katholische Religionslehrer, Katholisches Journal*), azonban sem mennyiségileg, sem minőségileg nem érte el azt a mértéket, amelyet az 1820-i összbirodalmi sajtóbehozatali rendelet lehetővé tett volna.⁴¹ E rendelkezés szerint ui. a bécsi főpostahivatal „Hauptzeitungsexpedition”-ján keresztül külföldről 30 politikai (4 angol, 7 francia, 2 olasz, 17 német) és 30 szakirodalmi (3 francia és 27 német) periodikum, — belföldről 24 politikai és 23 szakirodalmi lap lett volna rendelhető. A Habsburg abszolutizmus hazánkban is érvényesített művelődéspolitikai elveinek kötött irányvonala mellett az előfizetési árak szintje is indokolja, hogy az Egyetemi Könyvtár miért nem használta ki a lehetőségeket. A *Times* évi előfizetési díja ugyanis 900 ft. volt, amihez 18 ft. portókölség járult.

A beszerzés másik, nemrégén megnyílt forrása a *kötelespéldányok* szolgáltatása volt. E kérdés magyar vonatkozásait, kezdeti stádiumának az Egyetemi Könyvtárral való kapcsolatait máshelyt részletesen ismertettük.⁴² Megállapítottuk, hogy a magyar kötelespéldányszolgáltatás kiindulópontját alkotó 1780-i rendelet — amely az egész országra kiterjedően az Egyetemi Könyvtárnak kötelespéldányjogot biztosított — nem cenzúra-jellegű volt, hanem kifejezetten tudománypolitikai célt szolgált: közgyűjtemény, mégpedig az ország akkor egyetlen állami tudományos könyvtára részére óhajtott tudományos példányt biztosítani, s ezt a szolgáltatást kifejezetten tudományos célhoz (az Egyetemi Könyvtár tervezett tájékoztató bibliográfiai funkciójához) óhajtotta kötni.

A jozefinizmusnak ez a szép elképzelése sem úgy valósult meg, mint azt tervezői elképzelték. A lebonyolítás bürokratikus módja, a helytartótanács rendetlen ügyintézése, a kiadók és nyomdák nem egyszer rendi-politikai mezbe öltöztetett üzleties önzése következtében a beszolgáltatás aránya rossz volt, s rossz is maradt. Hiába újította meg a helytartótanács egyre szigorúbb hangnemben az alaprendeletet (1793, 1804, 1807), hiába erősödött meg a könyvtári hadrend 1802-ben a nemzeti könyvtárral, az eredmény nem változott. Olyan neves nyomdák sem ismerték fel az intézkedés jelentőségét, mint pl. az Egyetemi Nyomda, a pozsonyi LANDERER és mások. A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a példányok nem közvetlenül kerültek a könyvtárba, hanem a helytartótanácsi iroda útján. Az iroda kezdetben számolatlanul, később súlyra küldte a példányokat. Sok példány csonkán érkezett a könyvtárba (metszetes művek, térképmelléletek). Több kiadványfajta (pl. megye- és országgyűlési kiadványok) beszolgáltatását csak hosszú kérvényezéssel lehetett elérni.

Mindezek ellenére a kötelespéldányrendeletek jelentős mértékben járultak hozzá a könyvtár gazdagodásához. Mutatja ezt az is, hogy a könyvtár 1780-tól

⁴¹ EK 1815—12—12. Az új szabályozás EK 1821—1—30. Az összbirodalmi rendelet EK 1820—2—29.

⁴² TÓTH András: *A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon*. Sajtó alatt a *Könyvtörténeti tanulmányok* (A magyar könyv 2.) c. kötetben. (A kötet késedelmes megjelenése miatt a tanulmány kézírata megtekinthető az EK kézírattárában.)

két gyarapodási naplót vezetett: egyet a vásárlásokról s egyet a kötelespéldányokról.

E naplók alapján — bár adataikat év végén nem összegezték, s a könyvtár évi statisztikai jelentést ekkor még nem készített — becslési adatok állapíthatók meg a vásárolt és a kötelespéldányból származó művek számát illetően. Az 1793—1825. évek között vezetett kötelespéldánynapló szerint e forrásból évente mintegy 100 mű, az 1786—1842 között a vásárlásokról vezetett napló szerint e forrásból évente mintegy 150 mű került a könyvtár állományába, ami kötetszámban összesen kb. évi 400 kötetnek felel meg. A gyarapodásnak ez a mértéke hosszú évtizedeken keresztül állandó maradt. Tudjuk, hogy 1819—1844 között az összes szaporulat 8757 kötet volt, ami évi átlagban 350 kötetnek felel meg.⁴³

Az *ajándékok, hagyatékok* különösen értékben voltak jelentősek. Időben és értékben elsőnek kell említeni az Egyetemi Könyvtár ma is egyik legnagyobb értékét, a *Kaprinay-féle kéziratgyűjteményt*, amely 1790 elején került a könyvtár tulajdonába. A gyűjteményt korábban a kamarai levéltár őrizte, mivel az ez irányú gyűjtés megindítása és finanszírozása KOLLONICH Lipót nevéhez fűződött. Az Egyetem formális árat adott a gyűjteményért: a vallásalapnak 500 ft-ot, 1000 elmondandó mise fejében. A köz- és birtokjogi szempontból jelentős, sok (akkor még kényes természetű) adatot tartalmazó köteteket a fiskus csak komoly megkötésekkel bocsátotta közgyűjteményi kezelésbe. Kikötötte, hogy a kéziratok használata következtében sem az államkincstárt, sem magánosokat kár nem érhet; erről a mindenkori igazgatónak és öröknek reverzalist kellett adniok. Az anyag kutatását csak a reverzalist aláíró tisztviselő jelenlétében volt szabad megengedni. PRAY és társai csak részfelelősséget vállaltak: kivették a reverzális hatálya alól azokat az iratokat, amelyeket mások már korábban használtak. A kutatás elé számos akadályt gördített a fiskus. Amikor pl. KOVACHICH Márton György *Vestigia comitiorum* c. művéhez gyűjtött adatokat, a királyi jogügyi igazgató (a MARTINOVICS-perben oly visszataszítóan szereplő NÉMETH János) a kutatást nem engedélyezte, mivel nem volt biztos benne, hogy vajon a használatra kért iratok politikai szempontból nem veszélyesek-e? KOVACHICH erre elállt kérésétől, amelyet csak 1798-ban ismételt meg, akkor már sikerrel. Nemcsak KOVACHICH-sal szemben nyilvánult meg bizalmatlanság. BATHYÁNY Ignác erdélyi püspök is óhajtotta használni a gyűjtemény egyes iratait. A helytartótanács előzetesen bekérte azok jegyzékét, majd az engedélyt csak úgy adta meg, hogy a kiadás során a birtok- és határnevek nem említhetőek. Itt a kérdésnek inkább magánjogi vonatkozásai kerültek előtérbe. — GABELHOFER a reverzális aláírását megtagadta, mivel az anyag nagy része akkor még PRAY-nál volt, azokat nem vette át, s azokról már számos másolat készült. Aggodalmai indokoltak voltak: a gyűjtemény csak 1796. június 27-én került — „paucis exceptis” — a könyvtár valóságos birtokába, a Hevenesy-gyűjteménnyel együtt.⁴⁴

Ugyanebben az évben került a könyvtár tulajdonába egy másik értékes gyűjtemény is, ZICHY Miklósné BERÉNYI Erzsébet hagyatéka, amelyet az örök-hagyó 1790-ben kelt végrendelete biztosított a könyvtár számára. A kitűnő álla-

⁴³ Vásárolt könyvek jegyzéke 1779—1842 évközből EK MSS J. 29. sz. a. Kötelespéldányok jegyzéke 1793—1825 évközből uo. J. 44. szám alatt. Az 1819—1844 közötti adatokra TÓTH András: *A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján*. Tanulmányok Budapest múltjából. 11. Bp. 1956. 253. l.

⁴⁴ Az Egyetemi Könyvtár nagy kéziratgyűjteményeiről legújabbban TÓTH András: „*Holt*” *kéziratgyűjtemények élete*. Magy. Könyvszle. 1958. 42—50. l. A gyűjtemény átadására OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 2, 42, 59. KOVACHICH kérése uo. p. 48. BATHYÁNY kérése uo. p. 84. és 89.

potban levő, művészi kötéssel ellátott kötetek nagy értéket jelentettek, sokáig — egész az új épületbe való költözésig — külön szekrényekben foglaltak helyet. Külön érdekessége e hagyatéknek, hogy benne több olyan kötet is véglegesen állami tulajdonba került, amelyeket a kiscelli trinitárius szerzetesek úgy akartak megmenteni rendjük feloszlatása alkalmával, hogy azokat ZICHYNÉ magánkönyvtárába szállítottak át.^{44a}

TRNKÁ Vencel orvosprofesszor tudománytörténeti és politikai szempontból igen érdekes könyvtára 1791-ben került a könyvtár birtokába.⁴⁵ Összetételben, értékben igen jelentős volt WINKLER Mihály gödrei plébános hagyatéka, — jóllehet az adományozó meglehetősen maradi politikai nézeteinek köszönhetően a könyvtár e komoly értékeket. WINKLER 1802-ben, a szerzetesrendek restaurálása alkalmával, afeletti örömeiben adta a könyvtárnak, hogy az uralkodó „eltávolítva a világi professzorokat, az irodalom oktatását újból csak a szerzetesekre bízta”. 1917 régi pénzből álló gyűjteményét (17 arany és 327 ezüst éremmel) hét kézirattal együtt adta az Egyetemnek. E kéziratok egyike a *Winkler-kódex* néven ismert, 1506-ból származó magyar nyelvemlékgyűjtemény, amely ma is a könyvtár egyik értékes darabja.⁴⁶

1809-ben újabb értékes anyaggal gazdagodott a könyvtár: JÓZSEF nádor — a Nemzeti Könyvtárnak adott hungaricumok kivételével — magánkönyvtárát az Egyetemi Könyvtárra hagyta a tulajdonjog halálig való fenntartásával és azzal a kikötéssel, hogy a forradalmi politikai irodalom számos termékét is tartalmazó könyvtárát zárt szekrényekben kell elhelyezni, s hogy anyagát csak az egyetem tanárai használhatják. Bár pár év múlva a nádor 11 ládányi könyvet visszavett, s azok csupán halála után kerültek újból a könyvtárba, az ajándék így is nagy értéket jelentett.⁴⁷ Ki kell még emelnünk RAUSCH pozsonyi kanonok kéziratos hagyatékát, KITAIBEL Pál műszerekből és díszoklevelekből álló hagyatékát, TUMPACHER József kanonok 500 kötetes, külön exlibris-szel ellátott hagyatékát, LENHOSSÉK Mihály professzor fiziológiai művekből álló ajándékát, valamint KULCSÁR István ajándékát, aki a *Hazai és Külföldi Tudósítások* egy teljes sorozatát adta a könyvtárnak.⁴⁸

Ha az állománygyarapítás részletes elemzése — a gyarapodási jegyzékek és a termés összevetése alapján — jelenlegi lehetőségeink mellett nem is végezhető el, pár érdekesebb beszerzés ismertetése bizonyos képet nyújt a könyvtári szerzeményezés célja és lehetőségei felől. 1790-ben értékes természettudományi művek beszerzésére került sor: SCHÖNBAUER professzor megbízást kapott az egyetemi múzeum katalógusának elkészítésére; ehhez számos segédkönyvre volt szüksége.⁴⁹ 1801-ben külön tanácsi engedélyre volt szükség a közismert KITAIBEL—WALDSTEIN-féle botanikai mű beszerzéséhez.⁵⁰ Hosszas tárgyalások előzték meg 1815-ben a francia *Encyclopédie Méthodique* beszerzését. A nagy lexikális művet SCHÖNVISNER az orvosi kar javaslatára helytartótanácsi engedéllyel rendelte meg. Az ügy megjárta az uralkodó íróasztalát is, aki éppen párizsi

^{44a} A ZICHY-féle könyvanyag történetét — ezzel az abolíció számos részletkérdését — feldolgozta PÁLVÖLGYI Endre a 7. jegyzetben idézett tanulmányában.

⁴⁵ EK 1791—8—5. Jegyzéke EK MSS J. 26.

⁴⁶ OL Htt. Lp. 1802. f. 9. p. 156., 1804. f. 10. p. 133, 175. A *Winkler-kódex* kézirattári jelzete EK Cod. Hung. 2.

⁴⁷ EK 1809—6—20., 1813—11—26.

⁴⁸ RAUSCH EK 1817—4—24. KITAIBEL 1818—4—14. TUMPACHER 1821—12—29. LENHOSSÉK 1822—2—21. KULCSÁR 1823—1—15.

⁴⁹ OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 55. és EK 1790—8—27.

⁵⁰ EK 1801—10—27.

tartózkodása alatt adta meg a „placet”-ot. A mű hirdetett ára 1700 ft. volt; mire 1816 májusára megérkezett, a kifizetendő összeg a szállítási költségekkel együtt 2500 ft-ra emelkedett. Kiragadott példáink jól mutatják, hogy a könyvtár az anyagi lehetőségek határain belül igyekezett pótolni hiányait. Hogy ez az igyekezet mennyiben járt sikerrel, mutatják többek között LEYRER József pesti könyvkereskedő nyomtatásban is megjelent elismerő sorai. LEYRER Pest városát ismertető kis munkájában több lapot szentel a könyvtárnak, s különösen beszerzési politikájával foglalkozik részletesen. Jelzi, hogy a könyvtár csak azokat a műveket szerzi be, amelyekre a tudományos kutatás és oktatás szempontjából szükség van. Nem óhajt tehát egy mindent gyűjtő „Universal Bücher Magazin” lenni, mivel tudja, hogy a teljességet úgy sem lehet elérni, s a józan határok mellőzése lehetetlenné tenné a könyvtár funkciójának egészséges gyakorlását. A könyvtár így — mellőzve a kicsinyes büszkélkedést — a tudományos képzés nagy, humánus célját tudja szolgálni. Ha úgy gyarapítják a jövőben is, mint eddig, hasznos és rendezett közkincese marad az országnak.⁵¹

Érdekes, hogy ugyanakkor, amikor több esetben került sor természet-tudományi művek pótlására, a takarékosagra való törekvés elsősorban a társadalmi tudományok vonalán nyilvánult meg. Így pl. 1793-ban, amikor HALICZKY professor WIELAND legújabb („letzter Hand”) kiadásának beszerzését kérte, még a különben nagyvonalú GABELHOFER is elutasította a kérést azzal, hogy a tudományos eredmények nem a több száz forintos luxuskiadásoktól függenek; a könyvtár egy kitűnő 1784-i kiadással már különben is rendelkezik. 1799-ben DE TRULLE kanonok akarta könyvtárát az Egyetemi Könyvtárra „rásózni”, hogy így kárpótlást kapjon elvesztett beneficiumáért. A 12 000 ft-ra tartott gyűjteményt a könyvtárosok 3000 ft-ra becsülték, s megállapították, hogy javarésze megvan a könyvtárban; a hiányzók — ez jellemző a magyar tudományos élet akkori hivatalos beállítottságára! — francia és olasz nyelvűek, s ezért Pesten kevésbé keresettek. SCHÖNVISNER szakvéleménye alapján a helytartótanács elállt a vásár erőszakolásától.⁵²

A szerzeményi jegyzékeket a könyvtárnak évente fel kellett terjesztenie a helytartótanácsnak; ott azok rendszerint intézkedés nélkül kerültek irattárba. Néha azonban megszólalt velük kapcsolatban a *politikai cenzúra* is. Korszakunkban az 1790-i általános cenzúrendelet szabta meg azt, hogy milyen kül- és belföldi könyvek olvasása volt tilos, volt megengedett vagy feltételesen megengedett.⁵³ A rendeletet a politikai viszonyoknak megfelelően hol enyhébben, hol szigorúbban alkalmazták. Könyvtári vonatkozásban a rendelettel kapcsolatban számos tennivaló akadt. A kormányzati rendszeres jegyzékekben közölték a könyvtárral a tilos vagy feltételesen engedélyezett művek jegyzékét; ezeket a könyvtár kötetes jegyzék formájában is vezette. A jelzett művek meglétét ellenőriznie kellett, időnként külön jegyzékeket kellett készítenie az állományában levő tilos anyagról.

⁵¹ EK 1815—6—15, 11—7, 12—10, 12—18, 1816—5—18, 21, 26. OL Kancelláriai lt. 1815/564 és 6030. A szerzeményezés értékelése LEYRER, Joseph: *Die Stadt Pest und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden*. Pest, 1803. 52—54. l.

⁵² EK 1794 (1793—12—28), 1799—12—3. OL Htt. Lp. 1800. f. 12. p. 4.

⁵³ A cenzúrakérdésre általában SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830*. Bp. 1938. és Uő.: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. — A sajtó vonatkozásában GORIUPP Alice: *A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján*. Magy. Könyvszle. 1944. 19—34. l.

Az 1790. évi rendelet szövege EK 1790—9—13. és Prot. Int. 1790—10—22. — A periodikusan érkező jegyzékek az EK levéltárban (EK MSS J. 156.), a kötetes összeállítások EK MSS J. 79. sz. alatt.

Esetenként a helytartótanács külön intézkedett bizonyos kiadványok ügyében. Ellenőrizték — az éves beszerzési jegyzék alapján — a könyvtár új szerzeményeit. 1799-ben RETALLER Mátyás váradi kanonok, cenzor, az előző évi beszerzésekkel kapcsolatban tett megjegyzéseket, s jelezte, hogy a könyvtár tilos vagy gyanús műveket szerzett be. A tilos művek közül KANT *Tugend und Rechtslehre* és *Sämtliche kleine Schriften* c. műveit, SCHRÜCK egyháztörténetét és az *Allgemeine Literaturzeitung*-ot kifogásolta; gyanúsaknak vélte SCHLÖZER műveit és ENGEL magyar történetét. Pár hónap múlva a professzori desideratumokról mondott véleményt, s négy művet kifogásolt. A helytartótanács ennek nyomán óvatosságra intette az Egyetemet, s jelezte, hogy az Egyetemi Könyvtár tilos könyvet csak akkor vásárolhat, ha arra a helytartótanács előzetes engedélyt adott. 1801-ben ugyanezen az alapon tiltotta meg többek között KANT (*Streit der Fakultäten*) és FICHTE (*Wissenschaftslehre*) egyes műveinek beszerzését.⁵⁴

V. Könyvtárhasználat

A cenzúrával kapcsolatos kérdések átvezetnek a könyvtárhasználat területére. Elvi szempontból itt is a helytartótanács szabta meg a vonalat. 1791-ben pl. PRAY Györgynek is külön engedélyre volt szüksége ahhoz, hogy a könyvtár teljes anyagát használhassa. Ugyanekkor az egyetemi tanácsnak tudomására jutott, hogy a könyvtár nem elég óvatos az ifjúságnak kiadott művek ellenőrzése terén. Ezért szigorúan elrendelte, hogy a könyvtár ne adjon ki szabad olvasásra oly műveket, amelyek az erkölcs, a fegyelem és a vallás gyengítésére alkalmasak. Az Egyetemi Könyvtár iktatókönyvének egy szerény bejegyzése utal csupán arra, hogy a „tant de bruit” MONTESQUIEU *L'esprit des lois*-ja miatt tört ki: valaki szükségesnek vélte jelteni, hogy ehhez a „veszedelmes” műhöz a könyvtár olvasótermében hozzá lehet jutni. 1798-ban szigorítás következett: a „simpliciter prohibitus” és az „erga schedam” jellegű művek kiadását csak „a tudósoknak és más egészséges, mérsékelt felfogású férfiaknak” engedték meg, az ifjúságnak való kiadásukat formálisan és szigorúan eltiltották. Pár év múlva a professzorok kivételével eltiltották VOLTAIRE, ROUSSEAU és HELVETIUS minden művének olvasását. A később teljes egészében beszerzett, 1782-ben megindított francia enciklopédia filozófiai jellegű cikkei szintén hasonló tilalom alá estek.⁵⁵ A gondolat szabadságától való rettegés így nyilatkozott meg egyre erősebb módon a könyvtár életében is.

A cenzúra-kérdés és nem az Egyetemi Könyvtár története hivatott a tilos könyvekkel kapcsolatos intézkedések részletes elemzésére. Itt csupán egy-két jelentősebb, a könyvtár használata szempontjából érdekesebb elvi jellegű esetet említünk. 1806-ban egy általános utasítás jelent meg a szépirodalmi művek közolvasásával kapcsolatban. E rendelet eltiltotta a „schwärmerische Liebesromane”, a meggondolatlan fiatalokat károsan befolyásoló „Genie-Romane”, a kísértet-, rabló- és lovagregények, valamint egyéb, tartalmilag vagy stílusban értéktelen alkotások olvasásra kiadását. A cenzúra-hivatalok kötelesek voltak e szempontokat a sajtó, a magánosok rendelései és a kereskedelmi forgalom terén

⁵⁴ RETALLER jelentései EK 1799—1—30. és 6—19. Tilos könyvek vásárlása 1799—3—26, 1801—9—29.

⁵⁵ PRAY engedélye EK 1791—1—18. MONTESQUIEU 1791—4—5. Az 1798. évi rendelet EK 1798—12—24, TOWNSON 1798—10—6. VOLTAIRE stb. 1802—7—6. Az enciklopédia uo. 1804—2—3.

érvényesíteni. Gondosan ügyelt a helytartótanács a vallási szempontokra is: egy német nyelvkönyvet azért tiltott el, mivel abban a keresztény hitelvek nem érvényesültek eléggé; egy Komáromban megjelent halotti prédikációt pedig „ob aperta indifferentismi principia”; végül 1816-ban indexre tette a londoni protestáns bibliatársulat valamennyi kiadványát, s megtiltotta a „Bibliorum confraternitas”-ok működését. Érdekes a gazdasági érdekek védelmét szolgáló azon tilalom is, amely egy német hírlap egyik évfolyamát sújtotta, aholis egy cseh textilgyártmánnal kapcsolatos kritika volt olvasható; a helytartótanács két lapnak a kötetből való kitépését (!) rendelte el.⁵⁶

A kormányzati szervek éber őrködése a kor politikai rendszeréből következett; az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos különös éberséget viszont azzal magyarázhatjuk, hogy a könyvtár állományának sokrétű összetétele miatt állandóan számolni lehetett a haladó eszmék (akár közvetetten is történő) kiszivárgásával.

Az 1777-i szabályzat szerint az olvasóterem naponta (szombat kivételével) nyáron 8—11 és 15—18, télen 9—12 és 14—17 óra között volt nyitva. A szombati napon a könyvtárszolga takarított, az írások a könyvek helyrerakását végezték. 1801-ben az orvosi kar — a hagyományos orvosi szombati szünnapra hivatkozva — a szombati nyitvatartás elrendelését kérte, s utalt arra, hogy az Egyetemi Könyvtár elsőrendű feladata az egyetemi szabadnapok könyvtári hasznosítása. A helytartótanács — az Egyetemi Könyvtár véleményével szemben — úgy intézkedett, hogy a könyvtár szombatnapon nyitva legyen, s hétfőn végezzék a takarítási munkákat. Az egyetemi szünnapokon viszont a könyvtár is zárva maradt. Ezzel is kifejezésre jutott az Egyetem és könyvtára nem csupán formális-adminisztratív szoros kapcsolata.⁵⁷

A tudományos könyvtárak elsőrendű nyilvánossági funkciója ebben a korban az olvasóterem működtetése volt. A kölcsönzés kisebb szerepet játszott. Minden engedély nélkül csupán az egyetemi professzorok kölcsönözhettek; az ifjúság kölcsön nem vehetett, csak az olvasótermet használhatta. Pesti és budai tanárok, orvosok, tisztviselők csak külön helytartótanácsi engedéllyel vihettek haza könyvet. Sok nehézség merült fel a professzori kölcsönzésekkel kapcsolatban. A könyvtár panaszára a helytartótanács kéthónapos kölcsönzési határidőt szabott meg, de lehetővé tette a bemutatás alapján való meghosszabbítást. A kölcsönzéseket a könyvtár kötetes formában, egyrészt a szerzők, másrészt a kölcsönzők neve szerint tartotta nyilván. A kölcsönkönyvek elemzése arra mutat, hogy a könyvtárat ilyen formában szinte csak az egyetem tanárai vették igénybe, az 1775—1817-es évekről szóló kötet tanúsága szerint évente mintegy 100—110 alkalommal.⁵⁸

A használat kérdésével szorosan összefüggenek az állományvédelem kérdései. Az Egyetemi Könyvtár évente rendszeresen, hitelkeretéhez viszonyítva, jelentős

⁵⁶ A regényekre EK 1806—4—22. és SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás* . . . 37—39. Vallási ügyekre 1801—12—15, 1804—8—7, 1816—12—20. Gazdasági ügyre 1801—7—28.

⁵⁷ 1777. évi szabályzat IV/2. (1802-től a de. nyitvatartás végig 9—12.) Szombati nyitvatartásra EK 1801—4—17. és OL Htt. Lp. 1801. f. 12. p. 16. Szünnapokra EK 1820—5—20.

⁵⁸ Professzori kölcsönzési határidő EK 1807—6—2 és OL Htt. Lp. 1807. f. 8. p. 438. EK újabb panaszra EK 1816—8—3. Kölcsönzési nyilvántartókönyvek szerzők szerint EK MSS J. 78. (1775—1817) és J. 112. (1817—1867); kölcsönzők szerint J. 48. (1788—1817), J. 76. (1775—1791) és J. 73. (1817—1843). A kölcsönzés kis mértéke nem egyedülálló. A bruxellesi Belga Királyi Könyvtárban 1837—1850 között is csak az évi 40—100 között mozgott. (REMY, F.: *Aux origines de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique. 1960. 11—71. l.)

összeget áldozott a könyvek kötetésére. A kötési munkákat egy állandó mester végezte: 1819-ig KAMMERLÖHR, azután GSTALTMAYER.⁵⁹ Azonban a könyvtár már akkor sem tudta megteremteni a kötés és a könyvromlás egyensúlyát. 1808-ban a helytartótanács megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy a könyvtár értékes, többkötetes műveket is kölcsönöz. Az ügyet maga a könyvtár robbantotta ki azzal, hogy kölcsönadott könyv rongált állapotban való visszaszolgáltatása miatt feljelentette STÁHLY Ignác egyetemi adjunktust (aki később mint országos főorvos a könyvtár nagy pártfogója volt). A vizsgálat felmentette STÁHLY-t, a helytartótanács viszont elrendelte, hogy ezentúl rossz állapotban levő könyvet kölcsönadni tilos, visszahozatalkor a könyv állapotát ellenőrizni kell, s kártétel esetén eljárást kell indítani. 1818-ban egy értékes, többkötetes mű négy kötetében észleltek súlyos penészkárt. A helytartótanács úgy intézkedett, hogy a könyvkötő vagy a kémia professzora tegyen kísérletet a restaurálásra. Eredmény nem született: sem az öreg mester, sem a szaktudós nem tudott ellenszert javallani.⁶⁰

VI. Az egyetemi tudományos intézmények hálózata

A könyvtárral kapcsolatban szólnunk kell azokról az egyetemi intézményekről, amelyek — részben az 1777-i *Ratio Educationis* rendelkezései alapján — a könyvtárral lazább vagy szorosabb kapcsolatban álltak.

Tanszéki könyvtárakról ebben az időben még nem vagy csak alig beszélhetünk:⁶¹ csupán az Egyetem központjától és a könyvtártól távolabbeső pár intézet rendelkezett önálló könyvvállománnyal. A jogi kar történetírója helyesen jegyezte meg, hogy a tanszéki könyvtáraknak ez a hiánya az oktatást károsan befolyásolta. Az Egyetem maga sem támogatta ilyen kihelyezett könyvtárak keletkezését. Amikor 1790-ben TOLNAY Sándor, az állattan tanára az Egyetemi Könyvtár tudta nélkül közpénzből vásárolt tanszéke (ill. ami ebben a korban ezzel egyet jelentett: sajátmaga) részére könyveket, az egyetemi tanács elrendelte, hogy azokat be kell szállítani az Egyetemi Könyvtárba, fel kell őket dolgozni, s csupán a legszükségesebbeket szabad a professzor részére kiadni. Indokolás: közpénzen nem lehet magánkönyvtárat létesíteni. Kétségtelen azonban, hogy ezek a professzori magánkezdeményezések vetették meg a tanszéki könyvtárak alapját. Amikor ugyanis TOLNAY 1818-ban meghalt, az Állattani Intézet könyvtárának katalogizálásával az Egyetemi Könyvtárat bízták meg. Ilyen szándék nyilvánult meg — sikertelenül — az orvosi kar részéről is: VEZZA országos főorvos könyvtárát kari könyvtárként óhajtották megvásárolni. Az egyetemi tanács véleménye szerint egy ilyen kari könyvtár funkciója nem világos; bár a szándék dicséretes, mégis inkább az Egyetemi Könyvtár vegye át az egész anyagot. Viszont 1808-ban a helytartótanács — WINTERLE professzor javaslatára — hozzájárult ahhoz, hogy bizonyos alapvető kémiai szakkönyveket a központi könyvtári példányokon kívül a fizika, kémia és a fiziológia professzorai részére is beszerezhessenek. — Kezdetől fogva bizonyos önállóságot élvezett az egyetemi

⁵⁹ Könyvkötőkönyv 1783—1825 évkörrel, sokhelyt az árak feltüntetésével EK MSS J. 136. — 1819-ben KAMMERLÖHR 77 ft-ot kapott (EK 1819—7—15.).

⁶⁰ STÁHLY-ügy OL Htt. Lp. 1808. f. 8. p. 323, 323 1/2, 503. Penészedésre EK 1818—2—3.

⁶¹ TÓTH András: *Tanszéki könyvtárhálózatunk néhány problémája*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1. 1962. Bp. 1962. 9—19. l.

csillagda könyvtára; 1820-tól kezdve a központi könyvtártól teljesen független anyagi bázist kapott.

Helyi körülmények, egyes karok és professzorok tekintélye, szaktudományuk súlya így vetette meg — a XIX. század első negyedének végén — azokat az alapokat, amelyekből a tudományszakok differenciálódása nyomán kialakult a tanszéki könyvtárhálózat egyre szélesedő rendszere.⁶²

Az egyes intézetek könyvanyaga mellett az Egyetemi Könyvtár gondviselése alá tartozott az Egyetem *éremtára* és *múzeuma* is. Az éremtárral⁶³ való kapcsolat alapját az őri és a szakprofesszori állás személyi junktimja adta meg. Az öröknek és az igazgatónak nem csupán az éremtár gondozása volt feladatuk, hanem több esetben kellett kiszállniok ásatási leletek felmérése végett. A tekintélyes WINKLER-hagyaték feldolgozása komoly időt vett igénybe. Az éremtárat a könyvtár 1817-ben adta át az érmészeti és régészeti tanszék tulajdonába. SCHÖNVISNER mint régész-tanár sokat foglalkozott az egyetemi múzeum ügyeivel, s a természettudományi egyetemi múzeummal kapcsolatos tervekben is kiviláglik, hogy az Egyetemi Könyvtárat bizonyos kapcsolatok fűzték az egyetem más tudományos gyűjteményeihez.⁶⁴

VII. Abolíció — restitúció

Nem lenne teljes az Egyetemi Könyvtár e korszakáról alkotott kép, ha nem érintenénk azokat a kérdéseket, amelyek a jozefinista abolíció utórezgéseiként még e korban vártak megoldásra.

II. JÓZSEF 1790. február 20-án bekövetkezett halálával jelentős energiák váltak szabaddá, s hatalmas erejű küzdelem indult meg a különböző ideológiák, a mögöttük álló társadalmi-gazdasági érdekcsoportok között. A nemesi-rendi ellenzék ragaszkodott minden jozefinista változás teljes felszámolásához, s közben feledte, hogy az eltelt évek gyökeres átalakulását nem lehet meg nem történné tenni. A kormányzati szervek, különösen alsóbb szinten, nem üdvözölték kitörő örömmel az elmúlt évtized emlékezetből kitörlésének gondolatát, azonban feledték, hogy a rendi mozgalommal nem számolni, az egyház erejével szembeállni az adott viszonyok között nem reális elképzelés. Harc indult tehát kultúrpolitikai téren is, amelynek során a mindenkori erőviszonyok szabták meg az abolíció során megmozgatott, de véglegesen állami tulajdonba még nem vett könyvtömeg további sorsát is. Szabolcs megye — amely a „*filum successionis interruptum*” alapján a legélesebben követelte az „*ad pristinum statum*” visszatérést — már február 23-án megtagadta a területén található egyházi könyvanyaggal kapcsolatos korábbi intézkedések végrehajtását, s arra hivatkozott, hogy e nagy tudományos értékű, régóta gyűjtött könyvtárakat nem szabad

⁶² Állattani tanszék OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 53. EK 1790—4—10, 5—24, 1818—5—16. VEZZA könyvtára Htt. Lp. 1799. f. 12. p. 14. WINTERLE kívánsága EK 1808—2—16. Csillagda EK 1802—2—16, 1815—9—15, 1817—7—1, 1820—2—1.

⁶³ KERESZTÉNYI József: *Az Egyetemi Könyvtár szerepe a XVIII—XIX. század érmészésében*. Bp. 1960. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai. 11. — Klny. Numizmatikai Közlöny.)

⁶⁴ Kiszállásokra EK 1813—4—10, 1817—7—22. WINKLER-hagyatékra 1804—3—6, múzeumi feladatokra 1790—7—24. A természettudományi múzeum tervére és szabályzatára EK MSS J. 160. Az Egyetem tudományos gyűjteményeivel való kapcsolatra SESTINI, D.: *Viaggio curioso-scientifico per le Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna*. Firenze, 1815. 153—4. l. (1780-i adat.)

felosztatni. A helytartótanács kompromisszumos megoldással a leleszi konvent könyvanyagát visszaadta, a kassai jezsuita könyveket azonban elárvereztette. Győr-Moson megye pár nappal később a Győrött felhalmozott könyveket a megye iskolái között javasolta szétosztani.

Tekintettel arra, hogy számos más egyházi könyvtár (Pozsega, Pécs, Kőrös, Győr, Kőszeg, Vat) állományát érte cseppfolyós állapotban a jozefinizmus gyors vége, — a helytartótanács szükségesnek látta egy általános rendelkezés kiadását. Az április 28-i rendelet jelzi, hogy mivel a szerzetesrendek és szemináriumok további sorsa felől az országgyűlés fog dönteni, a még meglévő könyveket gondosan meg kell őrizni, a május 3-ra kitűzött árverést el kell halasztani, hogy így az esetleges visszaadásnak ne legyen akadálya.⁶⁵ A következő évek során a különböző könyvtárak sorsa a legváltozatosabban alakult. A legtiszább volt a helyzet a visszaállított *szemináriumok könyvtárainak* még meglévő anyagával kapcsolatban. Ezek nagyrésze — korábban vagy későbbben — vissza került a püspöki székhelyekre (Eger már augusztus 24-én; Zágráb vonatkozásában az aug. 31-i utasítás végrehajtása nincs feljegyezve). A nyitrai anyag maradéka 1791-ben, a váci 1795-ben érkezett régi helyére; a veszprémi könyvtár esetében a helytartótanács az érték visszatérítését rendelte el. A pozsonyi szeminárium anyagának visszajuttatására — BATHYÁNY primás merev álláspontja miatt — csak 1802-ben került sor.⁶⁶

A felosztatott *szereztesrendek könyvanyagával* kapcsolatban a sokáig nagyjából változatlan felfogású, jozefinista szellemű állami gépezet változatlan szigorral működött tovább. Az uralkodó halála előtti napokban megtörtént árverések (Pécs, Pozsony) tovább folytatódtak: március 3-án a karánsebesi ferences, április 14-én a nagyszombati begyűjtött, június 12-én a szentmártoni premontrei könyvanyag árverése történt meg. Az abolíciós folyamat még hosszú évekig nem zárult le; a szerzetesi könyvanyagának az Egyetemi Könyvtárba való áramlása is tovább tartott. 1793-ban a győri kamarai adminisztráció jelezte, hogy a vati szerviták könyveit — amelyeknek Pestre küldését korábban a megyei hatóságok megakadályozták — a könyvtár címére hajóra tette, s hamarosan indítja a győri jezsuita anyagot is. 1795-ben magánhagyatékból kerültek karmelita könyvek a könyvtárba. 1796-ban a győri bencés főapát házi kályhájában találták meg a kőszegi jezsuita könyveket (köztük BORNEMISZA Péter 1584-i, detrekői kiadású prédikációit), s szállították ezeket hajón Pestre. Ugyanebben az évben adott utasítást a helytartótanács a lepoglavai könyvek árverésére is. A századforduló éveiben került sor a crkvenicai pálos, a fehérvári karmelita, a pécsi domonkos, valamint a besztercebányai jezsuita anyag felszámolására is. Ez utóbbiból az Egyetemi Könyvtár válogatott s a többbit a helybeli gimnáziumnak hagyta.⁶⁷

Az abolíciós könyvanyag sorsa 1790 után is ugyanaz volt, mint a rendfelosztatások virágkorában. Az egyes vidéki gyűjtőhelyeken felhalmozott könyv-

⁶⁵ Szabolcs m. felirata Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 34. Győr-Moson megye felirata EK 1790—3—1. A htt. rendelet EK 1790—4—28.

⁶⁶ Eger EK 1790—7—27. Nyitra 1791—8—16. Vác 1795—9—1. Veszprém 1795—12—15. Pozsony 1790—10—8, 10—19, 1791—2—26, 3—23, 4—19. A pozsonyi könyvek jegyzéke EK MSS J. 87.

⁶⁷ Pécs OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 18. Pozsony EK 1790—2—3. Karánsebes OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 33. Nagyszombat EK 1790—4—14. Szentmárton OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 75. VatEK 1793—10—8. Kőszeg EK 1796—3—18. Lepoglava 1792—11—9. Crkvenica 1798—2—6. Fehérvár 1799—4—23. Pécs 1801—6—2. Besztercebánya 1800—2—4., 7—22. és OL Htt. Lp. 1801. f. 12. p. 10. és 35.

anyag vagy teljes egészében az Egyetemi Könyvtárba került, s Pesten történt meg a maradék anyag válogatása, illetve a felesleges anyag árverése, — vagy az Egyetemi Könyvtár jegyzék alapján válogatott, s a feles anyagot vidéken árverezték. A befolyt összeg egy része az Egyetemi Könyvtárat illette. Az árverési maradékot „ad libram” eladták vagy bezúzták. Egyes esetekben a felesleges anyagot a papi házak rendelkezésére bocsátották,⁶⁸ illetve még árverés előtt kielégítették egyes világi intézmények igényeit, így elsősorban az akadémiák könyvtárainak szükségleteit.

1802. április 20-án e téren döntő rendelet jelent meg: az uralkodó visszaállította teljes jogaikba a három tanítórendet, hogy ezzel az oktatást kivegye a világiak kezéből, s újra egyházi ellenőrzés alá helyezze. A rendelet hat bencés, hat premontrei és három cisztercita rendházat hívott új életre, s úgy intézkedett, hogy e rendházak még fellelhető könyvanyagát is ki kell szolgáltatni. Az Egyetemi Könyvtár az egyetemi tanáshoz fordult és — elvi s technikai nehézségekre hivatkozva, — a könyvtár integritása érdekében történő közbelépést kért. A helytartótanács végül azon könyvek visszaszolgáltatását rendelte el, amelyekben kétségtelen a tulajdonjelzés, s amelyek gyorsan kikereshetőek. Ha az Egyetemi Könyvtárban többkötetes mű esetében a restauráció a mű megcsonkulását jelentené, a teljes mű a könyvtárban marad; a már elárverezett anyag terén meg-egyeztést ajánlott.

Az Egyetemi Könyvtár 1803 elejére készült el a visszaadandó műveket tartalmazó jegyzékkel; az árveréseket illetően kifejtette, hogy kb. 2400 ft. értéket bocsátott a három rend könyveiből kalapács alá; a befolyt összegből 1885 ft-ot 1796-ban subsidiumra (hadiadó) fizetett be. A maradványt a könyvtömeg adminisztrációja emésztette fel. Cisztercita anyag árverésének nyomát nem találta. A helytartótanács fentiek alapján a csornai prépost kártérítési igényét el is utasította. A restitúció így könyvtári szempontból a jegyzéken szerepelt könyvek visszaadásával le is zárult. Ezekon kívül csak a fiúmei ágostonrendiek jogbiztosító kéziratait kellett kiszolgáltatni; ekkor került sor a nagyszombati szeminárium könyveinek kiadására is.⁶⁹

Az abolíciós könyvanyagból kellett az Egyetemi Könyvtárnak az *akadémiák könyvtári igényeit* is kielégíteni. A kérdés első ízben 1794-ben, SCHÖNVISNER hivatalbalépésekor merült fel. Ekkor — az általános ellenőrzés során — a helytartótanács az abolíciós massa sorsáról is érdeklődött, s jegyzékek készítését rendelte el. SCHÖNVISNER jelentette, hogy az anyagot két nagy „máglyában” a könyvtár palatiumában (nagy olvasóterem) és egy kisebb szobában őrzik. Az 1790-ben letiltott árverések folytatására még nem kaptak engedélyt, az anyagot könyvmoly és szű pusztítja. Erre rendelte el a helytartótanács, hogy az Egyetemi Nyomda válogasson az akadémiák számára, majd 1795-ben elrendelte a duplumoknak teljes leadását az akadémiák részére. E könyvtárak sanyarú helyzetével magyarázható, hogy a leleszi konvent korábban visszaadni rendelt könyvei is részben a kassai akadémiának jutottak. 1796-ban a kérdés rendezésére az Egyetemi Nyomda kapott megbízást és 4200 ft. keretet; ebből vásárolt a könyvtár által később rendezett árveréseken is. Hogy ez a kérdés

⁶⁸ EK 1790—6—4.

⁶⁹ A három rend visszaállítására általában MESZLÉNYI Antal: *A tanító szerzetesrendek visszaállítása*. A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. [3.] Bp. 1933, 303—329. I. A könyvtárak ellenértéke megtérítésének gondolata SOMOGYI államtanácsos votumból származik. Alaprendelet EK 1804—4—20. Lebonyolításra 1802—11—3, 1803—2—27. Csorna 1803—3—29. Fiúme 1803—11—2. Nagyszombat 1802—9—17.

milyen nehezen oldódott meg, mutatja, hogy LAKICS professzor, akit szintén 1796-ban bíztak meg az akadémiai könyvszükséglet kielégítésének tudományos irányításával, öt év múlva sem tudott jelentős eredményről számot adni. Ennek oka nemcsak a háborús helyzet, hanem az is, hogy míg a szerzetesi könyvanyag régi és többségében teológiai jellegű, az akadémiák igénye az oktatáshoz szükséges modernebb könyvanyagra irányult.⁷⁰

VIII. Árverések

Az abolíciós problémakörhöz szorosan kapcsolódnak, a könyvtár anyagi helyzetének konszolidálását nagy mértékben elősegítették a könyvtári árverések. A szerzetesrendek feloszlása nyomán a könyvtárban összegyűlt könyvtömegben — PRAY számítása szerint közel 100 000 kötet — számos többesplendány is volt. A könyvtömeg a normális könyvtári munkát szinte lehetetlenné tette; így már az abolíció kezdetétől gondoskodni kellett a könyvek szétirányítása felől. Ez a szétirányítás különböző csatornákon történt.

Az abolíciós könyvmozgás részletes történetének megírásával még adósi vagyunk könyvtártörténeti irodalmunknak. Az eddigi tanulmányok és az Egyetemi Könyvtár levéltárában található irat- és jegyzékanyag alapján általában megállapítható, hogy a szerzetesi könyvanyag legfontosabb, a könyvtárból hiányzó darabjai az Egyetemi Könyvtárba kerültek. További — a bécsi könyvtárakban végzendő — kutatásokra lenne szükség annak tisztázására, hogy vajon egészen kiemelkedő értékek nem kerültek-e a császári könyvtárba? A fennmaradó anyag tekintélyes része az akadémiai és az iskolai könyvtárakba vándorolt. Tudunk arról is, hogy magánszemélyek vásároltak, kaptak vagy „szereztek” az abolíciós könyvekből. Mivel azonban a könyvanyag mozgatása jelentős kiadásokkal járt, már korán felmerült az a gondolat, hogy a költségek megtérítése érdekében értékesítésről is kellene gondoskodni. Ezt a megoldást az Egyetemi Könyvtár is pártolta, mivel azt remélte, hogy az így befolyó összegek növelni fogják a beszerzési hitelkeretet. Az értékesítés legrealisabb útjának az árverés látszott.

Az árverések már korán, 1787-ben megindultak. II. JÓZSEF halála után — politikai okból — egyideig szüneteltek, majd 1791-ben újra megindultak. Elsősorban az 1791 előtti licitációk voltak a „nagy” árverések, amelyeknek jövedelmét a könyvtár jelentős mértékben új művek beszerzésére fordíthatta. E bevétel nem volt csekély: az elszámolásra kötelezett volt igazgató, PRAY jelentéséből kitűnik, hogy ezekben az években a közel 20 000 ft. bevételből mintegy 8700 ft-ot költött a könyvtár anyagának már régen esedékes felfrissítésére. A könyvtárosok nem voltak pénzügyi szakemberek, s így bizony elég sok súrlódásuk támadt az elszámolások miatt. Amikor PRAY 1791-ben kérte, hogy a munkálatokban résztvevő könyvtári személyzetet 100 arany jutalomban részesítsék, ezt a helytartótanács azzal az indokolással tagadta meg, hogy amíg nincs elszámolás, nincs jutalmazás sem. A tudós PRAYnak azonban éppen ez a terület volt idegen: még 1794-ben is 2000 ft. hiánya volt, s végül két év múlva 375 ft. befizetésével kapta meg a felmentést.

⁷⁰ Az akadémiai könyvtárak alapjegyzékét összeállító bizottságra (DEMIÉN, SCHÖNVISNER, SCHWARTNER, KREIL, NYITRAY) OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 28. 1794—95-i helyzet EK 1794—8—22. OL Htt. Lp. 1794. f. 12. p. 112., 1795. f. 12. p. 13., 17.; EK 1795 s. d. 1795—10—2, 12—4. Egyetemi Nyomdának adott megbízás EK 1796—10—25. LAKICS jelentése OL Htt. Lp. 1801. f. 12. p. 41.

1795-ben — a GABELHOFER-ügyek és a PRAY-féle elszámolás lezárása után — a helytartótanács újabb árverést engedélyezett. Ekkor is szép bevétel mutatkozott: 2335 ft. Az árverésen 2020 tétel került kalapács alá; köztük egy 1533-i csonka *Szt. Pál levelei* 1 ft. 28 kr-ért. SCHÖNVISNER — aki magánkönyvtára részére egymaga 1010 ft. értékben vásárolt — újból jutalmazást javasolt, amit azonban a helytartótanács 60 ft.-os hiány miatt nem engedélyezett. Viszont az árverésből visszamaradt könyveket, „hogy ezekből is valami haszna legyen a könyvtárnak”, súlyra adatta el. Szomorú volt az 1796-i árverés eredménye: a bevett 1885 ft.-ot hadiadóra kellett befizetni, ami 1775 kötet árának az elvesztését jelentette.⁷¹

Az elszámolási problémák a helytartótanácsot az árverésekkel kapcsolatos új utasítás kiadására késztették. 1796 végén úgy intézkedtek, hogy ezentúl az árverések teljes bevételét be kell fizetni az állampénztárba; az Egyetemi Könyvtár 500 ft.-nál nagyobb összeget nem tarthat magánál, viszont az árverési bevételeknek megfelelő mértékben nyújthat be póthiteligényt.⁷² Az Egyetemi Könyvtár ekkor 1950 ft. még kintlevő összeget fizetett be. Ezzel gyakorlatilag lezárult az árveréseknek az a korszaka, amely a könyvtár állományának komoly gyarapodásával járt. A következő árverések bevétele már csak kötött formában állt a könyvtár rendelkezésére. Korszakunkban még három ilyen árverésről tudunk: 1797 végén, 1798 elején és 1806-ban. Az első kettőn elég jelentős bevételt értek el (1797-ben 5285 tételért 2662 ft.-ot). 1806-ban viszont már csak 855 ft. volt az eredmény. A gazdasági nehézségek csökkentették e téren is a vásárlókedvet.⁷³

Az eseményszámba menő, sok munkát jelentő nagy árverések mellett olykor-olykor kisebb licitációkra is sor került. 1796-ban a ZICHY-könyvtár duplumainak árverését engedélyezte a helytartótanács; 1800-ban került sor a GABELHOFER-könyvtár árverésére: 456 kötetért 237 ft. folyt be. Külön kiemelendő, hogy a cenzor a jegyzékben 60 tiltott (forradalmi és jozefinista!) és 11 tilosnak tűnő könyvet talált. Ezeket az Egyetemi Könyvtár vette át, nehogy azok az árverésen magános kezébe kerüljenek, „cum damno tam suo, quam publico.” Ugyanekkor történt meg a TRNKA-hagyaték másodpéldányainak árverése is.⁷⁴

IX. Összefoglalás

Nehéz helyzetben vagyunk, amikor — a részletek ismertetése után — korszakunk könyvtártörténeti mérlegét kell elkészítenünk.

A korszak általános történeti szempontból igen bonyolult: örökségként a jozefinizmus eszmevilágát kapja, amelyben nehezen kibogozható módon fonód-

⁷¹ PRAY elszámolására: OL Htt. Lp. 1791. f. 14. p. 27., EK 1791—5—31. OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 43., 1793. f. 12. p. 23., 1794. f. 12. p. 65., 78. EK 1796—10—12. Az 1795-i árverésre EK 1795—4—3., OL Htt. Lp. 1795. f. 12. p. 51., EK 1796—3—21., 4—26., 5—31., 8—23., 11—17. OL Htt. Lp. 1796. f. 12. p. 2. Az 1796-i árverésre EK Prot. int. 1796 eleje és 9—19., OL Htt. Lp. 1797. f. 12. p. 1. A régi árverések végösszegei OL Htt. Lp. 1796. f. 12. p. 40.

⁷² EK 1796—12—13 (OL Htt. Lp. 1796. f. 12. p. 109.). EK 1797—3—1.

⁷³ EK Prot. int. 1796. dec., EK 1798—7—3., 1806—6—16., 6—26. és OL Htt. Lp. 1807. f. 11. p. 24. és 63. Árverési jegyzékek EK MSS J. 69. és 69/A. Az összes árverések nyomtatott katalógusainak korabeli gyűjteményes kötete: *Catalogi licitationum in Bibliotheca Regiae Universitatis 1787—1797.* (EK Rar. Hung. 583—588a.)

⁷⁴ EK 1793—6—22., 1798—8—9., 1799—5—24., 1800—10—21., 1801—6—9.

tak össze a társadalmi haladás pozitív jellegű, valamint a magyar politikai és kulturális függetlenséggel szembenálló tendenciák negatív jellegű szála. A francia forradalomnak a régi társadalmi rendet alapjaiban megrázó eseményei, a forradalmi gondolat hazai jelentkezése, a pár éves első magyar „reform”-korszak indulatos jelenségei, a forradalmi, majd a napóleoni háborúk hullámmása, az ellenforradalmi erők egyre erősödő szövetsége — mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a hivatalos művelődéspolitikai is a reakció irányába tolódott el. Az élet szinte minden vonatkozására kiterjedő cenzúra egyre szigorúbbá vált; az 1806-i *Ratio Educationis* egész közoktatásügyünket a forradalomellenes ideológia szolgálatába állította.

Ennek a haladásellenes művelődéspolitikának felsőbb szintű, de annál engedelmesebb végrehajtója volt az egyik legreakciósabb belpolitikus, ÜRMÉNYI József közvetlen és szigorú irányítása alatt álló pesti egyetem,⁷⁵ amelynek a politikai szempontból veszedelmesnek tartott irodalmi étellel való minden kapcsolatát ellenezte a kormányzat. A professzorok előre megszabott témakörben előírt tudományos nézeteket fejtettek ki, s még KANT filozófiája is a tilos tanok közé számított. A MARTINOVICS-mozgalommal kapcsolatban állott professzoroknak (elsősorban a filozófus KREIL Antalnak és a történész KOPPI Károlynak) távoznok kellett az egyetemről. A nyelvújító RÉVAI Miklós professzúrája után a magyar irodalmat hosszú évtizedeken keresztül az elnyomó rendszer egyik leg-hívebb szolgája, CZINKE Ferenc oktatta — távol a magyar érzés legkisebb szikrájától.

Ez a haladásellenes művelődéspolitikai természetesen tisztában volt azzal, hogy a könyvtár veszedelmes intézmény, ha nem ellenőrzi kellőképpen. Mindent meg is tett az ellenőrzés érdekében! Elsősorban személyi vonalon gondoskodott biztonságára felől. Az 1790 utáni első igazgató a bécsi rendőrség szolgálatában állott. SCHWARTNER mellőzése, KATANCHICH felrendelése is ezt a személyi politikát szolgálta. Az egyébként kitűnő tudós és alapos könyvtáros SCHÖNVISNER is biztosította az ideológiai ellenőrzés folyamatosságát. Az ellenőrzés másik eszköze a cenzúra volt: ez gondoskodott a haladó gondolat könyvtári csatornáinak lezárása felől. Célja az volt, hogy lehetőleg ne kerüljön a könyvtár polcaira politikai szempontból kifogásolható anyag; vagy ha ez nem is kerülhető el, akkor azt minél kevesebben olvassák.

Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy a könyvtár nem volt képes olyan komoly társadalmi funkció ellátására, mint pl. az akkori — a reakciós ideológia ellenőrzése alól rohamos gyorsasággal avagy lassan, de biztosan felszabaduló — francia vagy angol könyvtárak. Mégis kétségtelen azonban, hogy azért volt a könyvtárnak ilyen funkciója. Kellott is lennie, hiszen a gazdag könyvanyag nem volt teljesen elzárva a kutatás elől, tehát bizonyos mértékig *hatnia kellett* a társadalomban. Minden óvatosság ellenére személyi téren is találunk biztató elemet: elsősorban SCHWARTNER Márton hosszú szolgálatára gondolunk. Bár csupán egyetlen esetről tudunk, amikor igyekezett áthágni a korlátokat (1798-ban TOWNSON tilos útleírását vette meg a könyvtár számára), a személyével kapcsolatos állásfoglalásból, egész pályafutásából arra következtethetünk, hogy ez az eset nem volt az egyedüli. A könyvtár többi tudós gondozója és apró-

⁷⁵ Az egyetem e korbéli történetére a 300 éves jubileum alkalmával megjelent köteteken kívül ld. Tóth András: *Az Egyetem története 1635—1944 között*. (A 325 éves budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rövid története. Bp. 1960. 13—15. l.) és DÜMMERTH Dezső: *I. m.* az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1. kötetében 185—193. l.

munkása, a kitűnő professzorok jelenléte önmagában is tekintélyt jelentett, s vonzotta az érdeklődőket.

Ha a beszerzés lehetőségének megteremtését nézzük: igaz, hogy az árverések talán kifogásolhatók a kótyavetye régi könyvtártörténeti kereteket szétzúzó folyamata miatt — kétségtelen, hogy ebben a korban csak az így begyűlt sokezer forint tudta megteremteni az újabb művek nagyobb tömegű beszerzését. S ha a kötelempéldányok beszolgáltatása terén nyomdászaink üzletemberek maradtak, és kevés megértést tanúsítottak a művelődés kérdései iránt, — a magyar könyvtermés legsúlyosabb része mégis felkerült a könyvtár polcaira. S ha a használatot vizsgáljuk: igaz, hogy az írott betű tiltotta a haladás nagyjainak olvasását, joggal gondolkozhatunk azon, hogy vajon azok a „viri eruditi”, akiknek szabad volt a tilos kötetek forgatása, — ha a katedrán nem is — hol, mikor és kiknek adták tovább a „tilos” eszméket. S a sors különös játékának tekinthetjük azt is, hogy számos forradalmi és jozefinista szellemű könyv éppen GABELHOFER hagyatékából került már a századfordulón a könyvtár állományába. S bármennyire is tiltották a rend éber őrei a nagy kéziratgyűjtemények használatát, KOVACHICH idő múltával csak beléjük tekinthetett, és SCHWARTNER is megtalálta az útját, hogy adataikat értékesíthesse.

A könyvtár belső fejlődése szempontjából a tárgyalt korszak szintén jelentős volt. Az állománygyarapítás különböző módjainak intenzív kihasználása, a külföldi kapcsolatok elmélyítése mellett a fejlődés legszámottevőbb tényezőjeként azt a sok éves, rengeteg emberi energiát emésztő folyamatot könyvelhetjük el, amely az abolicíós könyvtömeget feldolgozta, és a könyvtár élő anyagává tette, illetve részben más tudományos könyvtárakhoz juttatva kapcsolta be a tudományos élet vérkeringésébe. Ebből a munkából a könyvtár minden dolgozója kivette — a maga módján — a részét. GABELHOFER nagyvonalú (igaz: esődbe is vivő!) beszerzési gazdálkodásával, SCHÖNVISNER a könyvtömeg feldolgozásának precíz irányításával, SCHWARTNER a könyvtári belső munka és a tudománypolitikai szempontok széleskörű és távlati egybekapcsolásával. A többiek — örök, írkok, szolgák — a munka aprólékos részleteinek bonyolításával.

Így a könyvtár erősen megszorodott, felfrissült állományával, kitűnő könyvtárosok technikai előkészítő munkájával várta az új korszakot. Hogy a következő emberöltőben a könyvtárat nem a könyvtári munkáért lelkesedő szakember vezette, hogy az évek során távozó örök helyét nem töltötték be, hogy így a reformkor végefelé szinte újra kellett kezdeni — az akkor modern elképzeléseknek megfelelően — a könyvtári munka kiépítését — mindez nem írható SCHÖNVISNER és társai rovására. Ők szakmai szempontból megtették a magukét!

Legyünk azonban óvatosak a végső következtetés levonása terén! Ne feledjük, hogy korszakunk alapjában mégis csak a reakció kora, hogy benne döntő szempontként a haladásellenes erők érvényesültek. Sokat ebben a korban egyetlen magyarországi állami intézmény sem tudott nyújtani, — az Egyetemi Könyvtár sem, bármilyen gazdag anyag is halmozódott fel összeroskadással fenyegető polcain, zsúfolt szekrényeiben. A lehetőségek zárt határa között azonban mégis adott: mennyiségben és minőségben megnövekedett, felfrissített állományát, forráskiadványokat, külföldi folyóiratokat — a különböző tudománysszakok tárgyi alapanyagát, amely — ha szűk csatornákon is, de — eljutott a tudomány világába és elvégezte alakító, formáló munkáját.

ANDRÁS TÓTH: DIE UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK VON PEST IM ZEITALTER DES FRANZISKANISCHEN ABSOLUTISMUS (1790—1823)

Die Studie befaßt sich mit der Entwicklung der damals fast einzigen staatlichen wissenschaftlichen Bibliothek Ungarns aus einer Zeit, in der die relative Freiheit des politischen und geistigen Denkens von einer, die Revolution befürchtenden konservativen Tendenz abgelöst wurde.

Von administrativem Gesichtspunkt aus waren die Grundlagen für die Entwicklung der Bibliothek durch die Grundverordnungen des Landes über öffentlichen Unterricht (*Ratio Educationis* aus den Jahren 1777 und 1806) festgelegt, insbesondere in der Bibliotheksverordnung (*Instruktion*) des Jahres 1779. Diese Rechtsnormen bestimmten die fachlichen, wissenschaftlichen und politischen Funktionen der Bibliothek, wie auch ihre Einschränkungen an Geld und Personal. Obwohl die Bibliothek seit dem Jahre 1780 über Pflichtexemplarrecht verfügte und ihre Direktoren und Kustoden in damaligen wissenschaftlichen Leben eine bedeutende Rolle spielten, ihr durch die josephinische Religionspolitik viele zehntausende wertvolle Bände aus den Beständen der abolierten geistlichen Orden zur Verfügung gestellt worden waren, kam es dennoch zu keiner richtigen Entfaltung ihrer Tätigkeit.

Der Hauptgrund dafür muß in der kulturpolitischen Anschauung des Absolutismus gesucht werden. Das Pflichtexemplarrecht konnte nur in kleinem Maße verwirklicht werden: die Druckereien hielten sich vor allem ihre eigenen geschäftlichen Interessen vor Augen. Unter den Bibliothekaren waren nur wenige progressiv denkende Männer zu finden: einer der Direktoren stand im Dienst der Wiener Polizei, der andere — übrigens ausgezeichnete Archäologe — übte während seiner ganzen Dienstzeit eine kulturpolitische Überwachung jesuitischer Art. Márton SCHWARTNER, der einzige fortschrittlich denkende Mitarbeiter der Bibliothek, der sowohl vom bibliothekarischen, als auch vom fachwissenschaftlichen Standpunkte aus der hervorragendste war, wurde eben wegen seiner progressiven Auffassung nicht zum Direktor ernannt. Aus diesem Grund konnte auch er das Wirken der Bibliothek nicht in dem Sinne gestalten, wie er es gern getan hätte. Die staatliche Zensur achtete darauf, daß der Bibliotheksbestand durch fortschrittliche Werke nicht bereichert werde; es waren zwar nur wenige solche Bücher zu finden, doch sorgte die Zensur dafür, daß auch diese nicht in die Hände „uneingeweihter“ Personen gelangen. Der jährliche Bibliotheksetat war minimal, die Bibliothek mußte die wertvollen Duplikate der vormaligen Ordensbibliotheken versteigern lassen um die notwendigsten Neuerscheinungen anschaffen zu können. Die Liste der zu erwerbenden Bücher wurden von den Universitätsprofessoren zusammengestellt, mußte aber vorerst aus politischen Rücksichten vom Universitätssenat, von der Statthalterei und manchmal sogar von der staatlichen Zensur überprüft werden. Die Liste der bereits erworbenen Veröffentlichungen ging denselben Weg. Auch der Lesesaal stand unter Kontrolle, um zu vermeiden, daß von dortaus revolutionäre Ideen verbreitet werden: VOLTAIRE, ROUSSEAU und HELVETIUS gehörten zur verbotenen Literatur.

Die Bibliothek hatte auch die Sorge, das Büchermaterial der in den achtziger Jahren des Jahrhunderts abgeschafften Ordensbibliotheken in ihre Bestände einzureihen bzw. unter den Akademien und Gymnasien zu verteilen. In dieser Hinsicht lebten die josephinischen Gedanken fort: die bischöflichen Seminare bekamen zwar ihre Bücher, soweit diese aufzufinden waren, zurück, die der vormaligen Ordensbibliotheken wurden aber entweder in die Bestände der staatlichen Bibliotheken eingereiht, verauktioniert oder den Papiermühlen übergeben. Als 1802 die drei Unterrichtsorden (Benediktiner, Prämonstratenser und Zisterzienser) wieder gestattet wurden — um damit wenigstens einen Teil des Unterrichtswesens aus den Händen der Laien zu nehmen — waren die Reste ihrer Bibliotheken kaum mehr vorzufinden.

Die Regierung trug Sorge dafür, daß die Bibliothek unter strenger politischer Überwachung bleibe: sie behielt sich die Auswahl der Mitarbeiter vor und übte eine ständige Kontrolle über die erworbenen Bücher. Unter diesen Umständen ist es kaum verwunderlich, daß die Bibliothek nicht in die Lage kam, eine wirksamere gesellschaftliche

Tätigkeit auszuüben, wie dies z. B. in Frankreich, England oder Deutschland der Fall war. Da aber die reichen Bestände der Bibliothek zu Forschungszwecken freigegeben waren und ihre Lesesäle ständig von vielen hunderten Studierenden besucht wurden, spielte sie gewissermaßen eine wichtige Rolle in der damaligen Gesellschaft. Die Summen, die durch die Auktionen zum Ankauf von Büchern verwendet wurden, wie auch das Pflichtexemplarrecht ermöglichten es — wenn auch nicht in gewünschtem Maße — daß die Leser zu den hervorragendsten Werken der ungarischen und ausländischen Literatur Zugang fanden. Obwohl die fortschrittlichen Werke nur von den verlässlichen „*viri eruditi*“ gelesen werden durften, konnten kleinliche Verbote die Durchsickerung der freien Ideen nicht verhindern.

Auf diese Weise — trotz eingeschränkter Möglichkeiten — konnte die Bibliothek dennoch etwas bieten: quantitativ und qualitativ vermehrte, erneuerte Bestände, eine wachsende Zeitschriftensammlung und ihren populären Lesesaal. Es ist bedauernd, daß die Bibliothek nach dieser sich ruhig entfaltenden Periode nicht unter die Leitung eines verantwortungsbewußten, dem Zeitgeist folgenden Direktors kam. Die Modernisierung der Bibliotheksarbeit und die zielbewußte Übernahme der kulturpolitischen Funktion konnte erst um 1840 erfolgen.

JORDÁKY LAJOS

Az első kolozsvári szocialista munkáslap

A munkásmozgalom elsőrendű agitációs és propagandaeszközeinek egyike volt minden országban és fejlődése minden periódusában a munkássajtó. Minden ország, sőt gyakran egyes jelentősebb ipari centrumok kezdődő munkásmozgalma azonnal megteremtette sajtóját, amely a tömegekkel való szoros kapcsolatot tartotta fenn. De voltak olyan szakaszai is a munkásosztály történetének, amikor szervezetet lehetetlen volt alakítani, s ilyenkor egy-egy lap körül tömörültek a proletáriátus öntudatos elemei a szocializmusért folyó harcukban.

Erdélyben hosszú időn át a munkásmozgalom saját sajtója nélkül vívta nehéz és kemény küzdelmeit. A szocialista sajtó a XIX. század hetvenes éveitől állandóan eljutott az erdélyi városokba is Budapestről, Bécsből, Bukarestből, Jasiból, sőt az I., majd a II. Internacionálé lapjai Svájcban és Németországból is. Ennek a sajtónak a jelentősége azonban főleg a szocialista eszme megismertetésében állott, s a szervezeti és harci problémákra vonatkozóan adott elsősorban hasznos útmutatásokat. Hiányoztak belőle természetesen a helyi problémák, az általános feladatok helyi konkretizálása, az itteni dolgozókat közvetlenül érintő és érdeklő sérelmek és kívánságok.

A szocialista sajtó azokon a helyeken teremődik meg először, ahol az ipar a legfejlettebb s ennek következtében a munkásmozgalom is a legerősebb. Az első harcosszemléű szocialista lapok Erdélyben Aradon és Temesváron indultak meg. Aradon jelenik meg 1891-ben a *Közjólét*, majd 1893-tól kezdve az *Uj Világ* és a *Munka óre*, Temesváron pedig ugyancsak 1893-ban a *Volkswille*.

Az első szocialista lapok Aradon és Temesváron akkor születtek meg, amikor a II. Internacionálé megalakulása után (1889) létrehozott Magyarországi Szociáldemokrata Párt (1890) keretében magyar, román, német, szerb és szlovák munkások a marxista elvi nyilatkozat alapján és a proletárinternacionalizmus szellemében megalakítják a szociáldemokrata pártszervezeteket. A Szociáldemokrata Párt megalakulása lényegében a marxizmus elterjedésének a lehetőségét teremti meg a munkásosztályon belül. Különösen az 1890—1894 közötti periódus volt jelentős mind a szervezetek megalakulása és a sztrájkmozgalmak kiszélesítése, mind a szocialista eszme terjesztése szempontjából. Az uralkodó osztályok 1894-től fokozódó terrorral próbálják elfojtani a mozgalmat, s bár annak terjedését többé meggátolni nem tudják, mégis újabb szakadást provokálnak ki a munkásmozgalmon belül. A terror következtében a forradalmi módszerek feladását követelő opportunistáknak sikerül átmenetileg a marxisták fölé kerekedni (1895—1896), majd az agrárproletáriátus képviselői válnak ki, és alkotják meg a Független Szocialista Pártot (1897). A századforduló előtt így az opportunistákkal és anarchistákkal kell megvívniuk a harcot a munkásmozgal-

mon belül a marxistáknak; s ugyanakkor harcolniuk kell a munkásszervezeteket sújtó terror és az agrárproletariátus szervezkedési és sztrájkjogát tiltó „rabszolga-törvény” ellen.

A terrort természetszerűen megsínylette a szocialista sajtó is. Az aradi és temesvári lapok éveken át kénytelenek megjelenésüket megszakítani, s amikor a munkássajtó újraindulását a munkások áldozatkészsége biztosítja, a sajtóperek özönét zúdítja rá a reakciós kormányzat.

A századforduló éveiben, az ipari fejlődéssel párhuzamosan, a szocialista munkásmozgalom új lendületet vesz. Az 1900-ban elmélyült gazdasági válság a nyomort és munkanélküliséget, valamint az országon belüli munkakereső vándorlást és az Óceánon túlra vonzó emigrációt nagymértékben fokozta, mégis a munkásszervezetek erősödnek ebben az időszakban, és a munkásság megmozdulásai is sokasodnak. Az alacsony életszínvonal és a 12 órás munkanap elleni akciók általánossá válnak minden szakmában, s a szakszervezetek fő követelése a munkabérek emelésére s a munkaidő leszállítására irányulnak.

Az erdélyi szakszervezetek szorosán együttműködtek a szociáldemokrata pártszervezetekkel, s tevékenységük többnyire szervesen egybefonódott. Ahol csak pártszervezetek voltak, ott mindaddig, amíg a szakcsoportok megalakultak, ezek végezték a szakmai mozgalom szervezését is. Más helyeken viszont, ahol a pártszervezetek hatósági terror vagy belső gyengeségek miatt nem alakulhattak meg, a szociáldemokrácia ideológiai-nevelő és politikai akcióit is a szakmai csoportok keretében szervezték.

A századforduló szociáldemokrata mozgalmának fő politikai célkitűzése már az általános választójogért folyó harc lett. A pártprogram alapján véve a marxizmus szellemét tükrözte. A termelési eszközök köztulajdonba vételét és a politikai hatalom meghódítását a proletariátus elsőrendű feladatává tette, amely nélkül a szocializmus megvalósítása lehetetlen. Mégis az általános választójog követelésének előtérbe állítása a nyugateurópai pártokban kialakuló revizionizmus és reformizmus hatását tükrözte. A pártprogram és elvi nyilatkozat marxista megfogalmazását részben reformista politikai gyakorlat egészítette ki az erdélyi munkásmozgalomban is. Föl sem vetődött a polgári demokratikus forradalom és proletárforradalom kérdéseinek elvi tisztázása a szociáldemokrata pártszervezetekben, s nem került előtérbe a demokratikus köztársaság és az önrendelkezési jog követelésének a jelszava...

A munkásmozgalom fejlődése és az osztályharc élesedése mindenesetre megkövetelte Erdélyben is, egyes munkáscentrumokban a munkássajtó megteremtését. A századfordulón csak Temesváron jelent meg rendszeresen a *Volkswille*, miután az aradi munkáslapok a terror és üldöztetés következtében 1898-ban beszüntették megjelenésüket. Ezeknek a lapoknak különben sem volt hatásuk a tulajdonképpeni Erdélyben, s nemcsak Kolozsvárra, Szebenbe vagy Brassóba nem jutottak el, de még Hunyad megye bányászai és vaskohászai sem olvasták.

A szocialista szervezetek román, magyar és német nyelvű lapok kiadását követelték határozataikban, és kezdeményezéseket is tettek ilyen irányban. Példaképpen néhány kezdeményezést kell megemlítenünk, hogy konkrétan láthassuk a munkásság követeléseinek a tartalmát. A Független Szocialista Párt — amely tevékenységét az agrárproletariátus körében fejtette ki — első kongresszusán, 1897-ben, több delegátus javasolta egy román nyelvű szocialista lap kiadását. Élénk vita után a kongresszus a román lap megindítására sajtólap

teremtését határozta el, kimondva egyúttal, hogy a párt propagandáját magyar, német, román, szerb és szlovák nyelven kell folytatni.¹

Két év múlva, 1899-ben, az erdélyi szociáldemokrata pártszervezetek Brassóban tartott konferenciáján hoztak határozatot román nyelvű szocialista lap kiadására. A konferencián egyébként felolvasták a Romániai Szociáldemokrata Párt titkárságának levelét, amelyben közölték, hogy a romániai szocialisták minden támogatást megadnak az erdélyi szocialista lapnak.²

A brassói szociáldemokrata pártszervezet különben 1898-ban megkísérelte egy német és egy magyar nyelvű politikai és társadalmi hetilap kiadását. Brassó megye alispánja azonban 1898. december 15-i rendelkezésében elutasította az *Erdélyi Néplap* címmel kért szocialista lap engedélyezését azzal a megokolással, hogy a brassói munkások lapbizottsága nevében kérelmező személy „mint lapszerkesztő nem igazolta a sajtórendtartásban követelt törvényes tulajdonok bírástát és mert a sajtórendtartás 14. §-ában előírt biztosítékot nem tette le”.³

A munkássajtó követelését azonban a tömegek állandóan napirenden tartották. A földműves munkások 1899 áprilisában tartott országos kongresszusán a kolozsvári delegátus, miután vázolta az erdélyi munkások helyzetét, a következő előterjesztést tette: „Az erdélyi munkások elhatározták, hogy egy román nyelvű lapot adnak ki. Ha a román lapot kiadják s felvilágosítják a román munkásokat, ezeket nem lehet többé sztrájkbontókul felhasználni, kéri tehát az alföldi munkásokat, hogy a lapot erkölcsileg és anyagilag támogassák”.⁴

Egy év múlva, 1900 júniusában, az erdélyi szociáldemokrata pártszervezetek ugyancsak Brassóban megtartott konferenciája az összes népek jogegyenlősége mellett foglal állást, és megújítja a román nyelvű szocialista lap kiadására vonatkozó határozatot.⁵

Láthatjuk tehát, hogy az osztályharc egyik igen éles szakaszában mennyire fontosnak tartották a munkásmozgalomban a sajtó megteremtését, s milyen félelem töltötte el ugyanakkor a feudális-burzsoá államhatalom képviselőit a munkássajtótól. A munkásmozgalom növekedése és harci lendületének erősödése végül is kikényszerítette a szocialista sajtót. Elsőnek Kolozsváron indul meg 1901 tavaszán az *Erdélyi Munkáslap*, majd 1902-ben Nagyváradon az *Ébresztő*. Miután a román nyelvű lap kiadását Erdélyben a hatóságok a román klerikálisreakciós erővel együttműködve megakadályozták, a szociáldemokrata szervezetek Budapesten adták ki, s onnan küldték szét terjesztésre Erdély minden részébe. Először a MEZŐFI Vilmos által vezetett, úgynevezett „Ujjászervezett Szociáldemokrata Párt” orgánusaként a *Vointa Poporului* jelent meg 1902-ben kéthetenként, majd hetente „a dolgozó román nép részére”. A Szociáldemokrata Párt 1903 januárjában adja ki Temesváron „a szociáldemokrata alapelvű” *Votul Poporului* című lapot „a dolgozó román nép számára”. A hatósági terrorkövetkeztében azonban tizenegy hónap után, 1903 novemberében a lap kénytelen beszüntetni megjelenését. Az új román szociáldemokrata lap, az *Adeverul (Glasul Poporului)* Budapesten indul meg 1903 augusztusában hetilapként, s megszakításokkal ugyan, de folytatja megjelenését az első világháború végéig.

Említettük, hogy a szociáldemokrata sajtó elengedhetetlen feltétellé vált mind az ideológiai nevelés, mind a mindennapi gyakorlati kérdések tárgyalása

¹ *A Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1897. évi működése*. Bp. 1898. 467. l.

² *Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1899. évi működéséről*. Bp. 1900. 423. l.

³ *Népszava*, 1899. 27. évf. 3. sz. január 6.

⁴ *Népszava*, 1899. 27. évf. 27. sz. április 7.

⁵ *Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1900. évi működéséről*. Bp. 1901. 473. l.

szempontjából. Az általános választójogért folyó politikai küzdelem, a bérharcok, a 8 órás munkanap és a munkásvédő törvények követelése ugyanúgy szükségessé tették, mint a magyar és román uralkodó osztályok között létrejött szövetség elleni küzdelem. TISZA István csak nemrég—1899 augusztusában—teremtette meg Aradon POPEA püspökkel és MANGRA Vazullal a magyar és román uralkodó osztályok legreakciósabb rétegeinek a szövetségét. A szövetséget a *Népszava* leplezte le, rámutatva TISZA István és a román vezetők hazug és népellenes politikájára: „Amit Tisza István mondott, az helyes ugyan, de nem igaz. Helyes, hogy a magyar népnek nem áll érdekében semmiféle más hazai nemzetiséget bármily irányban is elnyomni, de nem igaz, hogy a magyar politikusok e szerint cselekedtek is eddig. Mert a magyar politikusok soha nem törődtek azzal, hogy mi a nép érdeke, hanem csak azzal, hogy mi az ő saját, tényleges vagy képzelt osztályérdekük. És miután a magyar politikusok korlátlan hatalommal bírnak, melyre a népnek semmi befolyása nincs, ezt a hatalmat mindig jól ki is használták arra, hogy saját osztály- és nemzeti érdekeiket kielégítsék, más osztályok és más nemzetek rovására”.⁶

A kiélesedett osztályharc szakaszában kezdett növekedni Kolozsvár munkásmozgalmának a politikai súlya. Egymás után alakulnak 1899-ben és 1900-ban újabb szakmai szervezetek, és 1901-ben már tíz szakszervezetben tömörülnek a város ács, asztalos, cipész, kályhás, kőfaragó, kőműves, könyvnyomdász, pék, szabó és vas- és fémmunkásai. Ezekon kívül a szociáldemokrata pártban tevékenykednek a vasúti műhely és a dohánygyár munkásai is. Népgyűlések, tüntető felvonulások, rendőrséggel való véres összeütközések és sztrájkok napirenden voltak ezekben az években. A mozgalomnak lendületet adnak a harcok oroszországi munkásmegmozdulások is, amelyeket az itteni szocialista sajtó már 1901-ben forradalomnak nevez. Kolozsvár munkássága 1901 tavaszán két alkalommal is nagyszabású politikai tüntetést szervez. A március 17-i népgyűlés, amelyet „betegségélyezés” kérdésében hívtak össze, mintegy 500 munkás jelenlétében követeli „a politikai jogoknak kiterjesztését az ország minden 20 éven felüli lakosára, tekintet nélkül nemre, vallásra és nemzetiségre”.⁷ A május elsejei népgyűlésen már több mint 1500 ember tüntet az utcákon, s az egykori tudósítás szerint „Oroszország munkásainak forradalmáról a népgyűlés tudomást véve, az elnyomottak harcának sikert kívánt és rokonszenvét fejezte ki”.⁸

Ebben a történeti helyzetben indult meg 1901. május 1-én az *Erdélyi Munkáslap*. A lapot sem az egykorú könyvészeti publikációk, sem az utóbbi másfél évtizedben megjelent sajtótörténeti bibliográfiák nem tartják nyilván. Régi munkásmozgalmi emberek emlékezései indítottak el keresésére, s az egyik családi munkásmozgalmi gyűjteményben sikerült megtalálni a lap 1901. május 1-én megjelent 1. számát, a júniusi 2. számot, valamint az „augusztus hó” keltezésű 4. számot. Az tehát kétségtelen, hogy a lap 1901 májusa és augusztusa között megjelent. Nyilván a pártszervezet szándékában állott a lap további megjelenítése is, amiről közvetve a *Népszava* munkásmozgalmi hirdetések rovatának egyik kis közleménye tanúskodik. A közlemény azt adja hírül, hogy 1901. augusztus 10-én a kolozsvári Lövéde helyiségeiben műsoros estélyt tartanak az *Erdélyi Munkáslap* alapja javára.⁹ További kutatások döntik majd el, mikor és milyen

⁶ *Népszava*, 1899. 27. évf. 68. sz. aug. 8.

⁷ *Népszava*, 1901. 29. évf. 37. sz. március 30.

⁸ *Népszava*, 1901. 29. évf. 51. sz. május 7.

⁹ *Népszava*, 1902. 29. évf. 90. sz. aug. 8.

okok miatt szüntették be a pártlap kiadását, vajon a hatósági terror, anyagi nehézségek vagy a *Népszavát* propagáló központi utasítások végrehajtása tette szükségessé az első, rövid életű szociáldemokrata sajtótermék megjelenésének beszüntetését.

A lap redakcionális részét illetően a következőket kell megemlítenünk. A lap főcíme alatt vastag betűkkel jelzi: „Szociáldemokrata politikai havilap”. A szerkesztőség és kiadóhivatal a Pata utca 1 szám alatt volt „ahová mindenemű levelezés és egyéb küldemény intézendő”. A lap tulajdonosa a kolozsvári szociáldemokrata párt, felelős szerkesztőként pedig az 1. számon FARKAS Lajos kőművesmunkás, a 4. számon FUKÁSZ Sándor cipésmunkás neve áll. A lap tényleges szerkesztője és cikkírója TATAY Gyula nyomdász munkás volt.¹⁰

A lapfej mellett jobbra és balra 3—3 soros mottó áll. A címtől balra vastag betűkkel MARX-idézet (*A munkásosztály csupán rabláncait vesztheti el. Világ proletárjai egyesüljeteek!*), jobbra PETŐFI-verssor (*Haza csak ott van, hol jog is van, S a népnek nincs joga!*). A lap egyes számai felhívásokat és kiáltványokat, elvi jellegű cikkeket, munkásleveleket, munkásmozgalmi híreket és közleményeket tartalmaznak.

Nem érdektelen tüzetesen megvizsgálni a meglévő számok tartalmát, mert azok hű képet adnak a kolozsvári munkásmozgalom ideológiai színvonaláról és gyakorlati tevékenységéről az 1901. évben.

Az 1901. május 1-i szám első lapjának felét május elseje megünneplésére szólító felhívás, másik felét a május elsejét méltató cikk foglalja el. A felhívás „Munkástársak!” megszólítással kezdődik s közli, hogy a Lövoöldében tartandó nagy népgyűlésen KARCZAGI J., a *Népszava* felelős szerkesztője beszél május 1-ének jelentőségéről. A pártvezetőség aláírásaival ellátott felhívásban bejelentik, hogy „Kolozsvárnak a népjogokért és szabadságért lelkesülő munkásnépe munkaszünettel üli meg e napot”, s „e napon pihenteti szerszámát az igazi öntudatos munkás”, aki ünnepel, és „ma büszkén mutat a piros lobogóra, mely szabadságot jelent”.

A *Május elsején* című cikk méltatja a nap jelentőségét, amely „a nemzetközi munkástársadalom szabadság-ünnep piros hajnalát” jelzi. Leszögezi, hogy bár május elseje nem hivatalos ünnep, a törvényhozás és hatalmi osztályok akarata ellenére azzá tette „a nép, a munkások milliói”, s mindenütt ahol „szervezett munkásmozgalom létezik, az akarat testet öltött”. A proletariátus május elsején tüntet a szociáldemokrácia nagy követeléseire: az elrablott jogokért, a kultúra vívmányaiért, az emberies életmódért, az osztályuralom eltörléséért. De tüntet azonnali követeléseire is, amelyeket a cikk az általános titkos választási jog, a nyolc órai munkaidő és a munkásvédő törvények kivívásában jelöl meg. A cikk a továbbiakban nemes pátozzsal jelenti ki: „Mily lélekiemelő, mily magasztos tudat, hogy egy napon egy érzésben egyesül a világ minden munkása. E napon szemlét tartunk hadsoraink fölött s harcra szólítjuk a tétovázókat”. A befejező sorok pátozza mind erőteljesebben tükrözi az osztályharc és a nemzetköziség gondolatát: „Követeljük a társadalom oly újjáalakítását, hogy ne a tőkécé, hanem a munkásoké legyen a jutalom. Aki dolgozik az ne éhezzen. Egy mindnyájunkért, mindnyájan egyért! A nemzetközi szociáldemokrácia jelenti a békét, a kultúrát, a haladást. A mai napon szent fogadást teszünk, hogy a nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia magasztos eszméire harcolni és küzdeni fogunk. Aki jármát

¹⁰ ID. JORDÁKY Lajos visszaemlékezései.

tűri és a jogtalanság ellen nem küzd, megérdemli sorsát, és a korbácsot. Szabadsághirdető májusi hajnal, üdvözlünk téged mi, a szabadság nemzetközi harcosai. Éljen a nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia!"

Az 1. szám második lapján közli a szerkesztőség programcikkét. A cikk, amely lényegében kifejtése és reprodukálása a „nemzetközi szociáldemokrácia” programjának, magában hordja a II. Internacionálé ekkori vezéreszméinek minden pozitívumát, s ugyanakkor a reformizmus mind erőteljesebben ható azonnali követeléseit, amelyek a szocializmusnak, mint végcélnek az elhomályosítására törekedtek, s a kapitalizmus keretében megvalósítandó követeléseket helyezik előtérbe. A programcikk azzal a megállapítással kezdődik, hogy a mindinkább szervezkedő és igazságos új társadalmi rendért harcoló proletariátus küzdelméből „Erdély munkásnépe is ki akarja venni részét, harcolni, felvilágosító és szervező munkával a győzelemhez hozzájárulni kíván ő is és ezen harc egyik éles fegyverét, a felvilágosítás és szervezés nehéz, de dicső munkájának egyik hathatós eszközét akarja szolgáltatni azzal, hogy ezen lapot megindítja”.

A programcikk a továbbiakban leszögezi magát a nemzetközi szociáldemokrácia és a proletariátus történelmi hivatása mellett, ami a kapitalizmus megszüntetésében, a termelőerők köztulajdonba vételében és az áruterelésnek szocialisztikus termeléssé való átváltoztatásában áll. Hangsúlyozza, hogy a munkásosztály kapitalizmus elleni harca „szükségképpen politikai harc”, s „a politikai hatalom megszerzése nélkül nem viheti keresztül a termelési eszközöknek az összesség birtokává leendő átváltoztatását”.

A pártprogram és a szerkesztőség programadó cikkének eddig tartó része a marxizmus eredeti szellemének felel meg. Itt azonban megszakad az elméleti fejtegetés. Nem érinti a társadalmi forradalom kérdését, mint a politikai hatalom meghódításának útját. Ehelyett áttér „már a mai társadalmi rend keretében” kívívandó követelésekre, amelyek a szerkesztőség véleménye szerint megteremtik a szocializmus megvalósításának politikai előfeltételeit. Ezen követelések legfontosabbjai az általános titkos választójog, az állandó hadsereg helyett a népfelfegyverkezés, a szabad véleménynyilvánítás joga, az egyesületi és gyülekezési szabadság, a fajok és nemzetiségek teljes egyenjogúsága, a vallás magánügyé nyilvánítása, az ingyenes oktatás, igazságszolgáltatás és gyógykezelés bevezetése, a munkásvédő törvényhozás megteremtése.

Nyilvánvaló a szakadék a forradalmi elmélet és a reformista gyakorlati politika között. A szerkesztőség azonban ebben a tekintetben csak követte azt a politikai vonalat, amelyet a II. Internacionálé pártjai általában elfoglaltak a századforduló éveiben. Különösen a német szociáldemokrácia eszmei hatása nyilvánult meg a reformista és revizionista követelések előtérbeállításában, hisz BERNSTEIN már évek óta propagálta a marxizmus alapvető tételeinek a revízióját, meghirdetve a kapitalizmusból a szocializmusba való békés belenövés elméletét, s „a mozgalom minden, a végcél semmi” jelszavát igyekezett a munkásmozgalommal elfogadtatni.

A szerkesztőség programcikke reformista tendenciája ellenére, a kolozsvári munkásmozgalomnak a századfordulón kialakult állapotában hasznos szolgálókat tett, s agitatív erejét és hatását nem szabad lebecsülnünk. Végeredményben ekkor még az orosz munkásmozgalomban is csak a tisztázódás folyamata indult el. Az *Iszkerá* 1900-ban indult meg, és LENIN ekkor lépett sok alapvető kérdés megvitatásának és tisztázásának a periódusába. Az *Erdélyi Munkáslap* célja az agitáció volt, az öntudatlan munkások felvilágosítása és osztálytudatra ébresz-

tése, a csüggedők bátorítása, a szervezkedés előmozdítása, az elnyomottak és kizsákmányoltak védelme, és úttörés „minden téren és minden eszközzel a munkásnép gazdasági és politikai felszabadítására”.

A lapban megjelent további cikkek, hírek és felhívások mind ezt a célkitűzést szolgálták. A pártvezetőség külön felhívásban fordul az olvasókhoz és támogatásukat kéri, hogy a havonta megjelenő lapból rövid idő alatt hetilapot, sőt napilapot teremthessen. Egy rövid cikk a képviselőválasztásokkal foglalkozik s megállapítja, hogy a legtöbb választási kerület „kardesapás nélkül” kerül a reakciós és népellenes szabadelvű párt kezébe, amit elősegít „a románok tartózkodása és a függetlenségi párt árulása” is, az államhatalom erőszakoskodása és korrupciója mellett.

A hírek rovatban felhívják a dolgozókat, forduljanak minden panaszukkal a szerkesztőséghez. Beszámolnak a gyufagyárban uralkodó „ázsiai állapotokról”. A gyufagyárban 11 órás napi munkáért a férfiak napi 50—80, a nők 25—30, a gyermekek 10—15 krajcárt keresnek; baleset-védelem nem létezik, „elretentő” képet nyújtó a betegedési arány, s mindezek mellett a munkásfelügyelők „a munkásokat kényük-kedvük szerint pofozzák, ütik-verik”. Hasonló állapotok vannak a dohánygyárban is, — állapítják meg másutt két munkáslevél alapján. Két hír is foglalkozik az ipartestületi betegsegélyző pénztár igazgatóságának visszaélésével és munkásellenes tevékenységével.

A lap munkásmozgalmi anyagából megtudjuk, hogy májusban gyűlést tartanak „az általános munkásképző egyesület” megalakítására, hogy az asztalossegédek szakszerveletében előadást rendeztek május 1-e jelentőségéről, hogy a kőművessegédek nyilvános szakszerveletet tartanak a dolgozók szervezkedése érdekében. A kőművessegédek szervező bizottsága különben *Szózat* címmel kiadott röpiratban szervezkedésre szólítja fel a kőműveseket. Adatai szerint a kőműves legfeljebb 8 hónapon át 35 hetet dolgozik s ha soha nincs ezen idő alatt munka nélkül, megkeres 336 forintot. Ebből egy év alatt 130 forintot lakásra és ruházódásra költ, élelemre pedig 206 forintot, vagyis napi 65 krajcárt. A kőművesek a lap szerint igen „nagy nyomorban” élnek.

Az utolsó lapon külön rovatok vannak a pártügyneknek és az egyleti híreknek. A pártügyek rovatában figyelmeztetik a dolgozókat, hogy csak az tekinthető a párthoz tartozónak, „ki pártlapot vesz, olvas, terjeszt és a pártot anyagilag vagy szellemileg támogatja”. Kis közleményben szólítják fel az összes szakmákat, hogy két-két bizalmi férfiút válasszanak, mert a „szervezeti üléseken csupán a szakmák és a pártvezetőség bizalmi férfiai vehetnek részt”. A májusban megtartandó országos szociáldemokrata kongresszussal kapcsolatban pedig arra hívják fel az erdélyi szervezeteket és szakmai csoportokat, hogy „okvetlenül küldjenek a kongresszusra képviselőt.” Egy rövid hirdetés közli, hogy a kiadóhivatalban a szociáldemokráciára vonatkozó minden megjelent könyv, füzet és irat kapható. Az egyleti hírek rovat közli a 10 kolozsvári szakszervezet címét, amelyből azt lehet megállapítani, hogy a kolozsvári munkásmozgalom még nem rendelkezett központi munkásotthonnal. A tíz szakszervezeti csoport a város különböző részeiben, hat kis helyiségben tartotta gyűléseit. Az ácsok és a kályhások szakszervelete a Rákóczi úton, a kőműveseké a Víz utcában, a kőfaragóké a Vágóhíd utcában, az asztalosoké a Külmonostor utcában, a pékeké a Hegyvölgy utcában, a nyomdászoké a Brassai utcában volt. A legerősebb gyülekező hely a Kultorda utcában volt, ahol a cipészek, szabók, vas- és fémmunkások, a mozgalom akkor aránylag erős szervezetei székeltek.

Az Erdélyi Munkáslap ismert példányainak legértékesebbje a júniusi, a 2.

szám. Csaknem kétlapos vezércikke, a *Mit tegyünk?*, a századforduló szocialista mozgalmának alapvető problémáit: a háború és béke kérdését, az emberi szolidaritás és humanizmus problematikáját, a gazdasági rendszer döntő társadalmi jelentőségét s a burzsoá humanisták és szocialisták közötti alapvető ellentétek okait veti fel és elemzi mélyrehatóan.

A cikk első felében pesszimiztikusnak látszó kérdésfeltevéssel, az emberiség erkölcsi és szellemi törekvései és az élet sötét, gonosz és emberellenes gyakorlata között von párhuzamot, és keresi az összefüggéseket. „Ha erkölcsi és szellemi törekvéseinkből következtetve az emberiségnek folyton tökéletesednie, nemesednie, emelkednie kellene; holott azt látjuk, hogy a való tények, amelyeknek létrejöttében közreműködünk, vagy amelyek létrejöttét meg nem akadályozzuk, inkább visszaesést jelentenek a legbarbárabb időszakokba”.

A cikk írója felfogásának alátámasztására, a nyilván akkor is legidősebb kérdészt veszi, a háború és az emberi élet megbecsülésének a problémáját. „... Ha bármely korban írtak és beszéltek a háború borzalmairól és az emberi élet méltóságáról, a mi korunkat egy sem múlta felül a béke áldásainak, a testvériségnek hangoztatásában, a nemzetek közti összetűzések, a győzelem és a legyőzetés egyformán korrumpáló hatásainak bizonyításában”. És mégis, mit bizonyít a gyakorlat? — folytatja a kérdésfeltevést. „Látjuk, hogy a legembertelenebb, legkegyetlenebb harc folyik ember és ember között. Hogy egy üldözési mániában szenvedő félbolond gonosztevő akaratából és parancsára évek óta mérsárolják folytonosan, Európa összes népeinek szemé láttára az örményeket. Látjuk, hogy a szabadságukért küzdő krétaiak csak azért mentek segítségére, hogy fegyverrel új szolgaságba hajtsák őket. Látjuk, hogy egy nagy, hatalmas nemzet nem átallja túlnyomó, végtelenül túlnyomó hadierőjét harcba vinni egy kis nép ellen, gyenge hadierőjével szemben látjuk, hogy mint éhes farkasok miként estek neki európaiak és amerikaiak a békés Chinának”.

A *Mit tegyünk?* cikkírója a háború kérdése után „az emberiség, a szánalom, a kicsinyek és gyöngék védelmének elvét” veti fel és elemzi. Soha nem volt annyira népszerű „az emberiség szolidaritásának, az egyenlő emberi méltóságnak és szabadságnak jelszava”, mint éppen a századfordulón. A gyakorlat azonban teljes tagadását bizonyítja a burzsoázia által magasztalt és hirdetett elveknél. „Mert mit tesz a tőkés, mit a munkaadó, amikor válaszúra állítja a munkást? Vagy elfogadod a bért, amelyet neked adok, a munkát, amelyet és amennyit neked nyújtok, vagy elpusztulsz éhen, te és családod? Elfelejtí a szánalom, az emberszeretet tanítását, el a gyöngék védelmének nagyhangon hirdetett elvét s a gazdasági járomba hajtván embertársát, elveszi szabadságát, megtagadja benne egyenlő emberi méltóságát! A bérviszony minden formájában, hazug arcuclsapása a szabadságnak és emberszeretetnek, korrumpálja a munkást, mert embertársa fölött állóvá, zsarnokká teszi azt, szolgává ki emberi méltóságának még rongyaiba sem takarózhat, emezt!”

Ellentétek és ellentmondások vannak az emberi eszmék és az ember tettei közt minden téren. Például a vallás és a történettanítást hozza fel. A tudomány rég bebizonyította a világ- és emberteremtés bibliai történetének „mesevoltát”, s a papság mégis ugyanarra a bibliára alapozza hatalmát. A nemesség és királyság része még mindig „a tekintély és tisztelet” s a „befolyás és hatalom”, pedig a történelem tanítása szerint gazdagságuk nem érdemeik elismerésének, hanem az erőszak alkalmazásának az eredménye.

Az emberiség fejlődésének pesszimiztikusnak látszó megítélése után az *Erdélyi Munkáslap* cikkírója rátér a szocialista felfogás világos kifejtésére. Abból

a szocialista ideológiába átment rousseau-i gondolatból indul ki, hogy az emberek nem olyan rosszak, mint háborúikból, elnyomásaikból és igazságtalanságaikból gondolhatnánk, sem nem olyan jók, mint erkölcsi ideáljaik és tudományos eredményeik alapján vélhetnénk. Ettől pedig csak egy lépés a marxista felfogás. „Az emberek gondolkodását, világfelfogását, de mindenek felett cselekvését, külső viselkedését oly erő szabja meg, irányozza, amely minden emberi akaratnál erősebb, mert csak a gondolat világában lehetséges előle menekülés, de a tények világában szinte föltétlen alávetést követelt: az erő a gazdasági erő, a termelési viszonyok szükségképi rendje.”

A gazdasági rend és az ebből folyó gazdasági érdekek az emberek közötti ellentétek okozói; a háború, a kizsákmányolás, a babonák és a tévtanok mind következményei csupán. „A mai gazdasági rend az oka mindannak az ellentmondásnak és meghasonlásnak, amely a mai ember ideáljai és cselekvése közt fennáll.”

A továbbiakban a tőkés gazdasági rend alapját, a magántulajdon kérdését tárgyalja. „A termelési eszközök egyes emberek kezében vannak, s mindazok, akik termelési eszközök birtokából ki vannak zárva, kénytelenek egyetlen birtokukat, munkaerejüket a birtokosnak rendelkezésére bocsátani.” Ez okozza az elnyomást, teszi holt betűvé az emberszeretetet, mert „birtok és birtoktalanság az egyenlőséggel, mások szolgálatra kényszerítése a szeretettel kiegyeztetetlen ellentétben vannak”. Ezen pedig sem a kereszténység tanításai, sem az emberbarátok humanizmusa nem tud segíteni, mert „a gazdasági fejlődés szükség-szerű menete a termelő eszközöknek mind kevesebbek kezében fölhalmozódását, s ezzel a társadalmi ellentétek mind erősebb kiélesedését hozza magával”.

A szabad verseny a kapitalistákat új piacok szerzésére kényszeríti. Új piacokat pedig csak háborúval lehet szerezni. „Lesz tehát háború mindaddig, amíg annak gazdasági okát, a versenyt meg nem szüntetik.”

A háború és kizsákmányolás ellen éppen ezért nem lehet a bármilyen jószándékkal, emberszeretettel, lelkesedéssel telített „népboldogítók” útját követni. Aki igazán meg akarja változtatni a társadalmat, annak el kell jutnia a gazdasági okok felderítéséig és harcba kell indulnia azok megszüntetéséért. „... Az jellemzi a modern szocialistákat, és ebben különbözik a szocializmus minden eddigi hasonló iránytól, hogy az emberi ideálok és a társadalmi valóság közti ellentmondás igazi okát, a gazdaságát, nemcsak felismerte és hirdeti, de a gazdasági viszonyok gyökeres megváltoztatását küzdelme sarkkövévé tette.”

A cikk írója egyszerű, könnyen érthető szavakkal és világosan logikus okfejtéssel határolja el a szocializmust a különböző polgári humanista mozgalmaktól, amelyek nem haladnak előre, ellenkezőleg, „mindinkább neveltség tárgyává lesznek” szárnalmas és erőtlen antimaterialista felfogásukkal. A polgári „emberbarátok” természetesen félnek az „anyagias szocializmus”-tól, hiszen ez „anyagi érdekeiket” veszélyezteti. A cikk végső konklúziója a szocializmus etikai álláspontját tükrözi: „Aki akarja a jót, annak a jó alapját, okát is kell akarnia. Aki akarja az egyenlőséget, a szeretetet, a szabadság alapjait is akarnia kell, következetesen küzdenie kell tehát a mai gazdasági rend ellen, amely azoknak akadály, vagyis a jó embernek ma szocialistának *kell* lennie, következetes, forradalmi szocialistának, vagy nem az, nem jó, csak szeretne az lenni...”

Az *Erdélyi Munkáslap* 1901. évi júniusi, 2. száma bőven foglalkozik a kolozsvári munkásmozgalmi és politikai élettel, valamint a MSzDP 1901. évi kongresszusával. Az országos kongresszust a munkások parlamentjének és „mintaparlament”-nek nevezi, mert ott „nem a magyar törvényhozás lapos,

önző, üres és értetlen tanácskozását láttuk, hanem komoly, férfias politikát űző munkásokat". A kongresszus a nemzetközi szolidaritás megnyilvánulása volt minden tekintetben. Az ország minden nemzetisége ipari és földműves munkásainak delegátusai vettek részt a tanácskozáson, melegen üdvözölték az elnyomott lengyel szociáldemokraták küldöttét, megemlékeztek a párizsi Kommün 30 év előtti halottairól, lángoló lelkesedéssel nyilvánították ki szolidaritásukat „a Szibéria hómezőin raboskodó szabadság-hősöknek”, és rokonszenvükről biztosították „Oroszországnak a szabadságért ernyedetlenül harcoló munkásságát”.

A kolozsvári munkásmozgalom kérdéseivel több hír is foglalkozik. A május 1-i gyűléssel kapcsolatban megtudjuk, hogy azt a Lövdében tartották, mintegy 1500 ember vett részt, s azon május 1 jelentőségét méltatták, és ismertették a szociáldemokrácia azonnali követeléseit. A gyűlés résztvevői követelték a 8 órai munkaidő bevezetését és az általános titkos választójogot. Végül határozati javaslatot fogadtak el, amelyben „a Kolozsvárt megtartott népgyűlés meleg rokonszenvét fejezi ki a harcoló, vérző és szabadságért vágyódó orosz testvérek iránt”. Az oroszországi állapotokról a népgyűlés megállapította: „A nemzetközi szociáldemokraták kötelessége, hogy más, idegen országok munkásainak szabadság mozgalmait is kísérelje figyelemmel és segítsen a testvéreknek. Mai napon az egész világ proletársága megemlékezik az orosz forradalmárokról, kik elkeseredett, kíméletlen, kemény harcot folytatnak a cárral.” A népgyűlés után munkásdalokat énekeltek és tüntető-sétára indultak. Bevonultak a város központjába, körüljárták a főteret és a főutcákat, s a szociáldemokráciát és az általános választójogot éltették.

A szakmai mozgalmak területéről a lap tudósítást közöl a vasúti állomás építkezésének kőfaragó műhelyében dolgozó 34 kőfaragó munkabeszüntetéséről. A tárgyalások eredménytelenek maradtak, aminek következtében 30 sztrájkoló kőfaragóság elhagyta a várost, a többi pedig a városban sétál. Egy másik tudósítás azokkal az öntudatlan kőművesmunkásokkal foglalkozik, akik a vasúti műhelyek építkezésénél dolgoznak, s akik május elseje megünneplésére nem csatlakoztak a kőfaragó munkásokhoz, hanem munkabeszüntetés helyett a munkásünnepen is dolgoztak. „Sajnáljuk a kőműveseket, akik még ennyire hátra vannak öntudat dolgában, kergessék ki maguk közül azokat, akik hazáról, nemzetről s effélékről regélnek nekik s a mellett sorsukat mesterségesen mindig alacsonyabbra nyomják. Ha a nemzetközi szolidaritás magasztos ígét meg fogják érteni, meg fogják ünnepegni május elsejét, de helyzetük javítására is többet tehetnek.”

A város politikai életével három hír is foglalkozik. A lapban közlik, hogy az országos kongresszus határozata értelmében, a SzDP Kolozsvárt is fog képviselőjelöltet állítani, s részt vesznek teljes erejükkel a választási harcban, bár „választási alapjuk nincs, vesztegetni nem fognak és hivatalos pressiót sem fognak gyakorolni”. Egy másik hír a helyi Demokrata Párt egyik karrierista és korrupt vezetőjét leplezi le, egy harmadik közlemény pedig BARTHA Miklóssal szemben foglal élesen állást, akit a „titkos kormánypárt egyik legpiszkosabb politikusának” nevez. A leleplező cikk szerint az ellenzéki BARTHA Miklós pénzt fogadott el a kormány bankjától, liberális nézeteket hirdet, de cimborál a klerikális néppártiakkal, cikkeiben szennyes irányzatot honosított meg, és meggyőződését pénzért árulja. „Bartha, aki 1897—98 telén, midőn a kormány rendeletekkel csavarta ki a sajtószabadság, a gyülekezési jog és a szabad költözködés jogot, még keveselte a törvénytelen rendeleteket a szociáldemokraták ellen, aki vezércikkben hívta fel a kormányt kivételes rendszabályok hozatalára,

aki 1897. év karácsonyán Kolozsvárt nyilvános gyűlésen ígérte meg, hogy az általános, titkos választói jog mellett fog küzdeni és aki ezt a követelést 3 hónappal később a titkos paktumban egyszerűen elárulta: ezt a Bartha Miklóst a kolozsvári munkások ki fogják ebrudalni a városból, ha ugyan a polgári osztály nem fogja kidobni ezt a kétes értékű politikai vigéct.”

Az *Erdélyi Munkáslap* 1901. augusztusi, 4. száma főként a parlamenti választások és a kolozsvári utcai tüntetések és rombolások kérdésével foglalkozik. Az első számmal ellentétben, ezúttal sokkal erősebben érezhető az oppor-tunista revizionizmus és reformizmus szemléletének az érvényesülése. A választási felhívás ugyan erőteljesen hangsúlyozza a klerikális reakció elleni küzdelem fontosságát. „Ki kell állanunk a porondra — olvassuk — s fekete lobogóval szembe kell szegeznünk a szocializmus ragyogó piros zászlóját.” Leleplezik a reakció választási módszereit. A csendőrterror mellett korrupció, pénz, bor, sör és pálinka a vesztegetés eszközei. Mit állít azonban ezzel szembe a szociál-demokraták kolozsvári felhívása? Terrorra nem a tömegek megmozgatásával, az utca meghódításával kíván felelni, hanem a békés harc szükségességét hangsúlyozza. Vastag betűkkel szedi a következőket: „Mi csak a fölvilágosítás, a tanítás, a szervezés fegyvereivel tudunk és akarunk küzdeni.” Adakozásra szólít fel minden dolgozót a szociáldemokrata párt választási alapja számára: „Adjátok össze filléreiteket, hogy felvehessük a harcot: a néppel a népert és diadalra juttathassuk közös szent ügyünket!” Mi más ez, mint a különben egyáltalán nem lebecsülendő választási harc és parlamentarizmus túlértékelése és fetiszizálása, még hozzá olyan időben és körülmények között, amikor a munkásság 95—99⁰/₁₀-a nem rendelkezett még szavazati joggal sem.

A lap hosszú cikkben foglalkozik „a kolozsvári fejtelenség”-gel, vagyis az augusztus 4-én és 6-án lefolyt tüntetésekkel és rombolásokkal, amikor a tömeg megtámadta a rendőrséget, s a rendőrség vezetőinek a lakását szétrombolta. Az egykorú adatok szerint nyilvánvaló, hogy a rendőrség elleni spontán tüntetésben és zavargásokban széles néptömegek vettek részt, köztük — résztvevők emlékezései szerint — a szervezett munkások is. Furcsa mégis, hogy amíg a radikális polgári sajtó a rendőrség elleni „zendülés”-ről írt, addig a szociáldemokrata lap csupán „fejtelenség”-et látott, amelyet a „romboló csőcselék” vezetett. Igaza volt nyilván az *Erdélyi Munkáslap* cikkírójának, amikor megállapította, hogy a rendőrfőkapitány, a burzsoázia és a városvezetőség „egymáshoz méltó képviselői a reakciónak”, s hogy amilyen a polgári osztály, ugyanolyan a rendőrsége is, de érthetetlen marad, miért kellett a pártlapnak teljesen elhatárolnia magát a tömegek jogos zendülésétől azon rendőrség ellen, amely brutalitásával elsősorban éppen a munkásságot sújtotta ezekben az években is. A függetlenségi és 48-as polgári sajtó jogosnak találta a nép felháborodását az embergyilkoló rendőrség ellen. Még a burzsoázia érdekképviselete, a városi tanács is a rend helyreállítása érdekében „szabadságot” a rendőrfőkapitányt. A városi közgyűlés megállapítása szerint „... a felingerült mindennemű fegyverekkel felszerelt ezekre menő tömeg a főkapitányt a városháza előtt, midőn a lázongók besztítésára a hivatalból kilépett, kövekkel megdobta, a városháza ablakait beverte; a városi fogházat megostromolta, a foglyokat kiszabadította...”¹¹ A tömeg ezután „feldúlta” a főkapitány lakását, a főkapitányt magát, a rendőrtiszteket és rendőröket „halálra kereste”, a városban tört és zúzott, s birtokba vette az utcákat. Végül „a lázongó tömeg lecsendesítésére”

¹¹ *Kolozsvár város közgyűlési jegyzőkönyve, 1901. aug. 7. 249. pont.* (Kolozsvári Állami Levéltár.)

egy ezred sorkatonaságot, huszársági egységeket, valamint 80 gyalogos és 15–20 lovascsendőrt kértek Kolozsvárra, ostromállapotot rendelve el ugyanakkor, este 9 óra utáni kijárási tilalommal s az összes vendéglők és külvárosi kocsmák bezárásával.¹²

A városi tanács augusztus 7-i közgyűlésén az egyik tanácsos a szocialistákat vádolta a zavargások kirobbantásával, s a szociáldemokrata párt elleni erélyes rendszabályokat sürgetett. A pártlap szerkesztősége külön nyilatkozatban „piszkos rágalmazónak és aljas, svihák gazembernek” nevezte a városi ügyészt, közgyűlési támadása miatt. A zavargásokkal foglalkozó cikkben pedig elvileg indokolják meg az utcai eseményektől való távolmaradást. „Pártunk elvei olyanok — olvassuk a cikkben —, hogy minden erőszakos eszközt nemcsak elítélünk, de jól felfogott érdeünkben minden lehető módon megakadályozni igyekezzünk. Minden erőszak a reakciót szolgálja.”

A szervezett munkásság nyilván nem maradhatott és nem is maradt távol az utcai tüntetésektől és harcoktól. Természetesen nem vett részt a rablásban és az okatlan törés-zúzásban, amelyet a rendőrség félelme és menekülése után a csőcselék végzett el. A pártszervezet és a szakmai egyesületek hivatalosan nem csatlakoztak semmiféle akcióhoz, de a néptömegek elkeseredéséből fakadó spontán akcióban a szociáldemokraták részt vettek.¹³ A pártlap szerkesztőségének eszmei indokolása „minden erőszakos eszköz” elítélése tekintetében az opportunizmus megnyilvánulását jelentette . . .

Az *Erdélyi Munkáslap* 4. száma közli két hasábon a szociáldemokrata párt választási programját. A 18 pontból álló választási program általános választójogot, véleményszabadságot, a kivételes törvények hatályon kívül helyezését, az iskolák államosítását, az állandó hadsereg helyett néphadsereg felállítását, munkásvédő törvényeket, a nemzetiségek autonómiájának elismerését és számos gazdasági jellegű intézkedést követel . . .

Az *Erdélyi Munkáslap* fontos szerepet töltött be néhány hónapon át a kolozsvári munkásmozgalomban. Néhány öntudatos szocialista, osztálytudatra ébredő munkásoknak csinálta egy olyan város munkásmozgalmának keretében, amely éppen hogy fejlődésnek indult, s alig esett keresztül helyi jellegű harcok kereszttüzén. A lap ideológiája a II. Internacionálé ekkori vezető pártjának, a német szociáldemokráciának a vonalát tükrözte. A marxizmus felfogása különösen a *Kommunista Kiáltvány* tételcín át hatott, a gyakorlatban azonban már erősen érvényesült a lassalleánus tanokat helyettesítő bernsteinista revizionizmus, ez a parlamentarizmusra és a polgári demokrácia megvalósítására vette a főirányt a szociáldemokrata pártpolitikában, s a munkásvédő törvények és kötelező betegsegélyezés megteremtését tűzte ki a szakszervezeti mozgalom céljául.

A kolozsvári munkásság vezetőrétege a szociáldemokrata pártirodalom s néhány bécsi és budapesti lap alapján ismerkedett meg és tartotta a kapcsolatot a szocialista ideológiával. MARX és ENGELS alapvető művei elérhetetlenek voltak, LENINT még egyáltalán nem ismerhették, leggyakrabban BEBEL, LIEBKNECHT, KAUTSKY, BERNSTEIN, PLEHANOV főleg agitatív jellegű beszédei és írásai hatottak . . .

Az *Erdélyi Munkáslap* megszűnt, és nehéz időkben ismét lap nélkül maradt a kolozsvári s általában az erdélyi szocialista mozgalom. A szociáldemokrata sajtó új lendületet 1903 után vesz. Az *Adeverul* megjelenését (1903. augusztus)

¹² Uo.

¹³ ID. JORDÁKY Lajos visszaemlékezései.

1904-ben követi Kolozsváron a kéthetenként, változó címmel megjelenő *Erdélyi Munkás és Kolozsvári Munkás* ; 1905-ben a *Nagyvárad* *Munkás Újság*, 1908-ban a marosvásárhelyi *Munkás* indul meg. Ez a sajtó a temesvári *Volkswillével* együtt, amely megszakitás nélkül folytatja a századfordulótól a szocialista eszme propagálását, így szolgálja az osztályharc fegyverével, a proletár nemzetköziség szellemében, román, magyar és német nyelven a marxista világnézet ügyét.

LAJOS JORDÁKY: LE PREMIER JOURNAL OUVRIER SOCIALISTE A KOLOZSVÁR (CLUJ)

Les traditions que le mouvement socialiste ouvrier de la Transylvanie garde sont bien anciennes. A l'époque de la 1ère Internationale, c'est à dire pendant la période qui précédait les années de 1870, le mouvement socialiste ouvrier a créé dans cette région des organisations importantes, surtout à Temesvár, à Resica et à Arad. Toutefois, la presse ouvrière n'a pu se développer que plus tard. A Arad le journal *Közjólét* (Salut Public) ne verra le jour qu'en 1891, *Új Világ* (Monde Nouveau) et *A munka őre* (Le Gardien du Travail) qu'en 1893 (ces trois périodiques ont paru en hongrois), tandis que la *Volkswille* (en allemand) sera éditée à Temesvár, à partir de 1893. Auparavant le mouvement ouvrier de cette région s'appuyait principalement sur la presse ouvrière viennoise ou budapestoise et sur celle — parue, pour la plupart en langue allemande — de l'Internationale. Le premier journal socialiste en langue roumaine, le *Votul Poporului* a vu le jour également à Temesvár, en 1903.

Quant à la Transylvanie proprement dite, le premier journal ouvrier y paraît en 1901 et porte le titre *Erdélyi Munkáslap* (Journal ouvrier de Transylvanie). Les organismes du parti social-démocrate et les syndicats de la Transylvanie ont bien tâché, vers la fin des années 1890, de fonder un journal socialiste, mais les autorités s'opposaient à la réalisation de ce projet. *Erdélyi Munkáslap* parut finalement à Kolozsvár, son premier numéro fut publié le 1er mai 1901.

Ce *Journal ouvrier de Transylvanie* était une revue mensuelle social-démocrate d'esprit combatif qui se composait d'appels, de proclamations, d'articles de fonds, de lettres ouvrières; des nouvelles et des communications du mouvement ouvrier. Ses articles reflètent fidèlement le niveau idéologique et l'activité pratique du mouvement ouvrier d'une ville importante où l'industrie usinière — au tournant du siècle — était encore dans sa première enfance et la majorité des travailleurs étaient embauchés par les petites entreprises, dans la petite industrie, dans les ateliers des chemins de fer ou dans l'industrie du bâtiment.

Le journal préconise l'internationalisme, rappelle les actions communes des ouvriers hongrois, roumains et allemands et favorise l'avènement du régime socialiste de la production. Il accentue nettement que la lutte de la classe ouvrière contre le capitalisme est „nécessairement une lutte politique” et que la prise du pouvoir forme par conséquent une condition indispensable de la socialisation des moyens de production.

Bien qu'il adopte les thèses du marxisme, certains de ses articles traduisent l'influence des idées de Lassalle et ceci se manifeste surtout dans l'action de la revue pour le droit de vote universel et dans la propagande poussée en faveur des revendications pratiques du mouvement syndical. Dans les articles qui ont une tendance réformiste on ressent surtout l'influence de la social-démocratie allemande.

Le *Journal ouvrier de Transylvanie* jouait un rôle important dans le mouvement social-démocrate de Kolozsvár et de Transylvanie. Il a contribué largement à éveiller la conscience de classe et l'assurance d'une couche ouvrière qui venait à peine de se former.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Számvetés és Magyar Arithmetica. Senki sem méltatta még jelentőségéhez illő módon a reneszánsz népies számtankönyveinek társadalomformáló szerepét. A középkori átlagember matematikai ismeretei megdöbbentően alacsony színvonalon állottak. MELANCHTHON ily módon vezeti be egy matematika professzor előadásait a wittenbergi egyetemen (1517): „Ugy vélem, hogy a hallgatóságot elriasztja e tudományok nehéz voltáról alkotott előítélet. Ami a számtan alapvetését illeti, — amelyet már az iskolában gyakorolnak és a mindennapi életben alkalmaznak — nagyot tévednek, akik rendkívül nehéznek tartják. Ez a tudomány közvetlenül az emberi értelemből fakad és teljességgel kifejehető... a szorzás és osztás szabályai persze már sokkal több szorgalmat igényelnek, de a figyelme-sebbek ezeket is hamar el fogják sajátítani...”¹

A négy alpművelet ismerete vagy éppen a hármasszabály helyes alkalmazása ezekben a századokban azonos tanulmányi szintet képviselt, mint ARISTOTELES logikájának megértése és a római jogban való járatosság. Csak egy természettudományos diszciplína hágott föléje: a naptárkészítése, ezenbelül a mozgó ünnepek, a nap- és holdfogyatko-zások kiszámításának művészete. Aki erre képes volt, annak az időjárásjóslatát is elhitték.

A XV. század utolsó negyede óta nemzeti nyelveken megjelenő számtankönyvek egy évszázad alatt gyökeresen változtattak ezen az állapoton a közép-európai államokban. Az első olasz nyelvű számtankönyv (Treviso 1478) címében is rámutat arra, hogy a korszak elején az aritmetika tudományát azonosították a kereskedéssel: „... larte dela merchadantia chiamata vulgarmente larte de l'abbacho.”² Ez azonban arra is utal, hogy jöllehet régóta alkalmazták már az arabs számjegyeket: a számvetőtábla, az abacus uralkodó volt még.

Ezt a tényt nemcsak az a körülmény bizonyítja, hogy a korai számtankönyvek zömében a számolópénzekkel táblán történő „kalkulálás”³ megelőzi az arabs számjegyek oktatását. A latin címek általában ilyképpen hangzottak: *Ars Supputandi tam per calculos quam per notas arithmeticas*. Ezt a legnagyobb sikerű szerzők: Jacob KÖBEL és Adam RIESE is kifejezésre juttatják könyvcímeikben.⁴ Hanem bizonyítja az a számtalan bájos fametszet, amely élénk varázsolja a korabeli számtantanárt és kereskedőt, amint éppen számot vet.

¹ Idézi MENNINGER, K.: *Zahlwort und Ziffer*. Breslau, 1934. 342—343. l.

² Az első német nyelvű számtankönyvet Bambergben (1483, Hain 13 713), az első franciát a század végén Lyonban adták ki (*Livre des Getz*), az első angolt a király orvosa, Robert RECORDE (*The grounde of artes*. London, 1542) írta.

³ KERTÉSZ Manó mutatta ki, hogy „számvetés” kifejezésünk az abacuson való számolás módszeréből, az érméknek az értékjelző vonalakra való vetéséből ered (*Szokásmondások*. Bp. 1922. 197—202. l.). De a római calculus is a számoláshoz használt kavicsokat jelenti, amiképpen a francia „jeton” a táblára vetett pénzről vette nevét. A görög „pszephizein = kövecskézni, számolni”, az angol „to cast = vetni, számolni” egészítik ki a sort.

⁴ KÖBEL: *Das new Rechpüchlein Wie man uff den Linien vnd Spacien mit Rechpffeninge*... Oppenheim, 1518 vagy RIESE: *Rechnung auff der Linien vñ Federn*. Erfurt, 1525. Az utóbbi — tollal való — számolás az arabs számjegyekre utal. RIESE tudatosan részesítette előnyben a kalkuláris módszert: „Ich habe befunden in underweisung der Jugend, dass alhweg die, so auff den linien anheben, des Rechnens fertigen und laufftiger werden, denn sie so mit den ziffern, die Feder genannt, anfahren.” Idézi DEUBNER F.: *Adam Ries, der Rechenmeister des deutschen Volkes*. Z. Gesch. Naturwiss. 1962. 3. l.

A korai, ábra nélküli aritmetikakönyveket ugyanis 1491 óta⁵ egyre több illusztrált munka követte, bennük a példákat érzékeltető metszetek mellett gyakran megtaláljuk az asztalon számot vető mester képét is. A legkorábbiak egyike a még szimbolikus tartalmú *Margarita Philosophica* metszete (1504), amely szembeállítja PYTHAGORAST, mint az abacus és BOETIUST, mint az arabs számjegyek feltalálóját.⁶ KÖBEL könyve 1514-beli kiadásának ábráját KERTÉSZ közli; kevésbé ismert a bécsi Henricus GRAMMATEUS, számos magyar vonatkozású példája miatt figyelmet érdemlő műve.⁷ A képen látható gótikus asztalra vésett abacusok egyeznek a két fennmaradt XV. századi bázeli példányéval⁸. (3—4. ábra)

A hazai aritmetikakönyvek címlapjainak csupán egyikén leltem igen kicsi, a számvetőasztalra utaló fametszetet, ez az 1592-beli HELTAI-féle *Cisio*. Azonban köze-

1. ábra. A vízszintes lineákon történő számvetés első ábrázolása (1487)

lebbről vizsgálva az asztallapon nyoma sincs a vízszintes „lineáknak”, ugyanakkor nem illenek a képbe a bal oldalon aláatosan várakozó alakok. Nézetem szerint a XVI. században divatos délnémet naptárak vagy perikopás könyvek egyikéből átvett faducal állunk szemben, a kép a rossz sáfárt felelősségrevonó gazdát ábrázolja (LUKÁCS *Ev.* 16.).

De nem mindig az asztal lapjára karcolt, vésett vagy rajzolt vonalakra számoltak. Külön számoló táblák is léteztek⁹, és igen elterjedt volt a számolóabrosz is. Utóbbit együtt látjuk az arabs számjegyekkel való alkalmazás példájával a híres Petrus APPIANUS ingolszadtai csillagász számtankönyvében¹⁰, amelyet ritkasága miatt itt közlünk.

Ezek az abroszok nem újítást képviseltek, hanem a korai középkort idézik. Valószínű, hogy maga a nemzetközivé vált francia „bureau—iroda” kifejezés az ófrancia Burel = spanyol buriel „posztó” szóból származik¹¹, amely kimutathatóan a XV. század óta fel-

⁵ Ekkor jelent meg Firenzében az első pazarul illusztrált számtankönyv Phillipus CALANDRI tollából Giuliano dei MEDICINEK ajánlva.

⁶ MENNINGER: *I. m.* 263. l. (2. b ábra)

⁷ *Ayn new kunstlich Buech*... Wien, 1518.

⁸ A bázeli Historisches Museumben levő asztalokat ismerteti MENNINGER: *I. m.* 256—57. l.

⁹ Uo. 260., illetve 265. l.

¹⁰ *Ein Neue Vnd wolgegründte vnderweysung*... Leipzig, 1543.

¹¹ WILHELMSEN, L. *English Textile Nomenclature*. Bergen, 1943.

vette a számolóasztal jelentést¹², de kétségtelen, hogy az angol udvari gazdasági iroda „Court of Green Cloth” elnevezése jóval korábbi időszakra, talán a XII. századra utal.¹³ E számolóabroszok élete rendkívül szívós volt, a XVIII. században még használták a bajor városok költségvetési munkáinál, és valószínű, hogy népszerű „snur”-játékunk is erre vezethető vissza.¹⁴

A számtankönyvek mellett természetesen sok más ábrázoláson is fennmaradt az abacus nagy népszerűségének bizonyága.¹⁵ Minek köszönhette ezt, hiszen az arabs számjegyek minden szempontból gyorsabb, biztosabb és könnyebben ellenőrizhető módszert képviseltek? A papírinség önmagában nem ad megnyugtató magyarázatot. Talán a *Téli rege* egy idézete segít ki bennünket (IV. felv. 2. szín): „Clown: Let me see: Every 'leven wether tods; every tod yields pound and odd shilling: fifteen houndred shorn, what comes the wool to? . . .

— I cannot do't without compters.”¹⁶

Az arabs számjegyek tizedes rendszere csődöt mondott a korabeli pénz-, súly- és egyéb mértékrendszerek bonyolult, ősi duodecimális, vigezimális felépítése miatt. Maradjunk a SHAKESPEARE-i példánál: ha egy fertálymázsa mai jelzéssel 1/1-£-ot hoz a konyhára,

$$\frac{1500}{11} = 136,3 \text{ fertálymázsa esetén egyszerű szorzás nem segít rajtunk, hiszen } 20 \text{ shilling}$$

ad 1 fontot és nem száz. Ilyen feladványokat bizony könnyebb volt „számvetéssel” megoldani. Nem csoda hát, hogy nemcsak MARÓTHI professzor könyvében él még e módszer, de GOETHE apja is azzal számolt. Szimptomatikus jelenség, hogy az utolsó számolóérmeket XVI. LAJOS képével verték Franciaországban: a decimális rendszer bevezetése a francia forradalom vívmánya. Egy 1797-re tehető példány (Neumann V-30109) már késői epigonnak tekinthető.

Mégis a XVI. század közepén a számtankönyvekben is csökkenni kezd a számvetés oktatásának jelentősége. Petrus APPIANUS munkájának 1543-i kiadásában a könyv legvégén nyer némi helyet¹⁷, Christoff RUDOLF idézett népszerű művében a címben is kifejezésre jut a módszer fontosságának csökkenése¹⁸. Adam RIESE műve 1656-ig még legalább 108 kiadásban jelenik meg¹⁹, de az abacus-számolással foglalkozó rész a teljes terjedelem 5—6⁰/₀-ára zsugorodik. Genfma FRISIUS 1561-beli kiadása már egyáltalán nem tartalmazza.²⁰ Ezzel szemben elszaporodnak a pénz- és mértékátszámítási, szorzó, osztó és kamatláb táblázatokat tartalmazó könyvek. Maga RIESE is szerkesztett egy ilyet²¹, Franciaországban és Olaszországban igen szép kivitelű és gyakorlatias megoldások születtek, amelyek Európa-szerte elterjedtek.²² A XVII. század második felében a hivatalos aritmetika oktatás Nyugat-Európában teljesen megfelelkezik az abacusról, bár oly

¹² Olivier de LA MARCHE így ír MERÉSZ KÁROLYRÓL (1474): „Luy mesmes siet au bureau à ung bout, jecte et calcule comme les autres.”

¹³ MENNINGER: *I. m.* 261. l.

¹⁴ A müncheni Nationalmuseum példányainak képét *Két gyermekjáték eredete* (Ethnographia, 1957. 3. sz.) c. cikkemben közlöm.

¹⁵ Az általam ismert legkorábbi ábrázolást egy 1487-beli nürnbergi antiszemita brosúra (FOLTZ: *Die Rechnung des Ruprecht Kolberger*) tartalmazza. Urs GRAF egy 1512-beli metszeten JUDÁS számolóasztalról nyeri el harminc ezüstjét. Számolóasztalt ábrázoló fametszet díszíti LUTHER *Deutscher Katechismusát* (1530), a *Petrarca Trostspiegel* (1530), nem szólva egy sereg számológárról az 1530—1700 közötti korszakból, amely a módszert illusztrálja.

¹⁶ SZÁSZ Károly fordításának felhasználásával: „Lássuk csak. Minden tizenegy ürü egy fertály mázsa: Minden fertálymázsa egy font, s néhány (helyesen: egy) shilling. Ha tizenötöt százat nyírünk, — mennyi esik érte? . . . Számológaras nélkül nem tudom kiszámítani.” A fordító nem ismerte a comptor (counter) = számolóérme kifejezést és megkerülte a problémát, amikor így írt: „Soha sem bírom az ujjamon kiszámítani!”

¹⁷ A b₂—c₃ jelű 9 lapon.

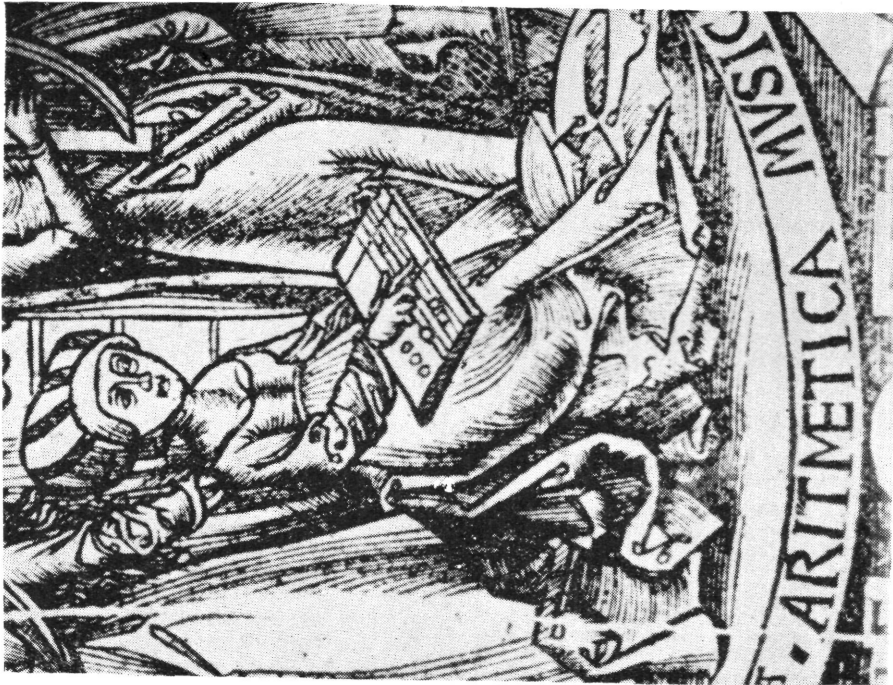
¹⁸ *Künstliche rechnung mit der Ziffer vnd mit den zal pfennigen . . .* Wien, 1548.

¹⁹ DEUBNER: *I. m.*

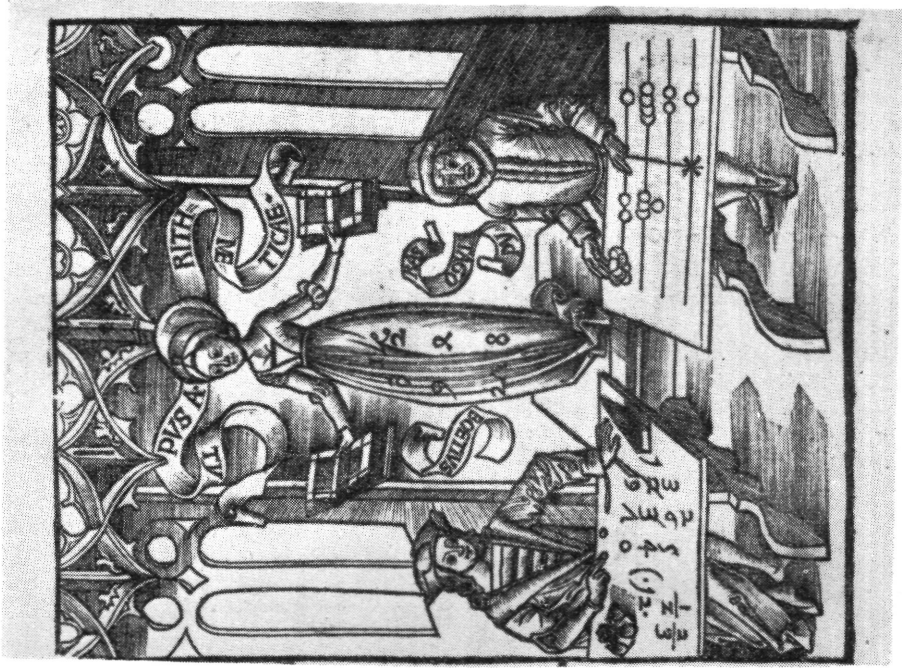
²⁰ *Arithmeticae practicae Methodus facilis.* Paris, 1561.

²¹ *Ein Gerechnet Büchlein auff den Schöffel, Eimer vnd Pfundgewicht . . .* Leipzig, 1536.

²² Említést érdemel pl. ALEXANDRE JEAN *Arithmetique au miroir*-ja (h. n. 1636), amely teljesen rézbe metszve látott napvilágot és PÁDUAI JULIUS CAESAR sok kiadást megért munkája.

2. ábra. a) A számolótábla, mint az aritmetika tudományának szimbóluma

b) Az arabs számjegyek és a számvetés versengése. Mindkét metszet az 1504-ben megjelent *Margarita Philosophica*-ból

szívós, hogy TENNULIUS még 1667-ben így rója meg a francia tudósokat: „Sic etiam hodie calculum ridicule ponunt docti viri et post inventas fruges glandibus vescuntur.”

Milyen szerep jutott a számvetésnek a magyar művelődéstörténetben, és hogyan tükröződik ez a hazai számtankönyvekben?

KERTÉSZ Manó idézett műve az egyetlen, amely a kérdést több oldalról megvilágítja, bár olvasása nyomán könnyen túlbecsüljük az abacuson történő számolás elterjedtségét és jelentőségét Magyarországon.

A „számvetés” szó és származékainak — természetesen eredeti értelemben való — használata a XVI. század első felénél korábbi időszakba nem vezethető vissza.²³

A század második felében azonban már képletesen is használják ezt a számítási technikát, ami széles körű elterjedtségét tanúsítja. SZAMOTA idéz egy 1550-beli adatot: „... zam vetetlen voltam ez hytetlen gonoz emberre.”²⁴ TELEGDY pedig ezt a mondatot írja le: „Nem olyanak kell lenni a barátoknak mint a számvető pénznek” (1580)²⁵. A hasonlat persze LUTHERTŐL II. FRIGYESIG élő allegória, közérthetősége mégis a számvetőpénz használatának ismeretén alapszik.²⁶ Végső fokon egyébként POLYBIOS TÓL származik (V. könyv 16.).

Ha mármost eltekintünk az „első magyar” számtankönyvtől, a SZILY Kálmán által ismertetett *Aritmetica summa tripartita Magistre Georgii de hungaria* valószínűleg Hollandiában megjelent ösnyomatványtól,²⁷ akkor az első már hazai és magyar nyelvű művet a debreceni *Aritmetica*-ban kell látnunk.

Úgy tűnik, hogy az előzőben is esik szó az abacus-ról, de ebből magyarországi elterjedésére következtetni nem lehet, hiszen GYÖRGEY mester alighanem Groningában letelepedett magyar teológus volt. A debreceni *Aritmetica*, azaz a *Számvetesnek tudomania* viszont részletesen ismerteti a nevében foglalt módszert.²⁸

1577-ben jelent meg, vagyis csupán négy évvel az első spanyol nyelvű népies számtankönyv után.²⁹ Természetesen nem eredeti mű, hanem Gemma FRISIUS, a kitűnő orvosprofesszor és földrajztudós³⁰ egyik, talán már halála után erősen kiegészített és megváltoztatott művének fordítása. A viszonylag késői megjelenés eléggé indokolja, hogy az arabs számjegyekkel való munkát ismerteti elsőnek és csak azután „követkes:ic immar a calculussal valo szam vetes”. A könyvben egyébként a „cifffra” szó még korai^{30a}, számjegy értelmében szerepel, de furcsa szinkrízisként az ősi számvetésben is szerepet kap: „... valamenni az szamnac . . . cifffraia vagyon, anni liniaval kell fellieb niulnod.”

Ami a számítási módszer leírását illeti, áll az, amit MARÓTHI 170 esztendő múlva az 1591-beli kolozsvári *Aritmetica*-ról állít: „igen homályos”.³¹ Mégis több kiadást ért meg és — alaposan kibővítve és változtatásokkal — még 1693-ban is megjelent Kolozsvárt.

²³ Számvető 1517, számvetőpénz 1548. A számvetőtábla és asztal még későbbi (1592).

²⁴ *Oklevél szótár*. „Számvetés”.

²⁵ *Nyelvtörténeti szótár*. „Számvetőpénz”.

²⁶ A porosz királynak tulajdonított vers fenti hasonlatot világossá teszi:

„Les courtisans sont des jetons
leur valeur dépend de leur place:
Dans la faveur des millions,
et des zéros dans la disgrâce !”

²⁷ A múlt században a hamburgi könyvtárban létező példányt SZILY: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom-történethez*. Bp. 1898 c. gyűjteményes munkájában ismerteti. Bővebben ld. HÁRS János: *Hogyan számolt Magyarországi György mester 1499-ben*. Bp. 1936.

²⁸ RMK I. 123.

²⁹ PEREZ DE MOYA: *Tratado de mathematicas*. Alcala, 1573.

³⁰ Gemma FRISIUS Reiner (Dokkum, 1508 — Louvain, 1555) írta az első *Glóbusztant* (1530), tanítványa, MERCATOR, a róla elnevezett ma is használatos projekciós módszer feltalálója. Érdekes, hogy az első számtankönyvek írói általában nem voltak matematikusok. Sok köztük az orvos és földrajztudós.

^{30a} Korait, de nem eredeti írok, mert a szó arab jelentése „nulla” (as-sifr „az üres”), ahogyan TOLVAJ Ferenc *Aritmetica*-jában olvassuk (Kolozsvár, 1698. RMK I. 1527): „Á ciffrak magokban akarmennyin is legyenek, de tsak semmi” (7. l.).

³¹ MARÓTHI nem ismerte az 1577-i kiadást: „A Gemma Frisiusét ugyan lattam Deakul: mely derék jó munka. De nem tudom, ha azon módon fordítottak-é Magyarra.”

Ez időben más hazai számtankönyv, pl. a német nyelvű *Arithmeticae vulgaris nucleus* (Lőcse, 1698) már egyáltalán nem adott kalkuláris aritmetikát.³²

A XVII. század eleje óta azonban a számítási technikákat oktató könyvek teljesen háttérbe szorulnak az említett és nyugaton is uralkodóvá váló átszámítási és szorzótáblák mögött, ami nagyban hozzájárulhatott a számvetés feledésbe merüléséhez. Ezek a praktikák, nyereségosztó táblák rendkívül kelendők lehettek, mert számtalan kiadást értek meg;

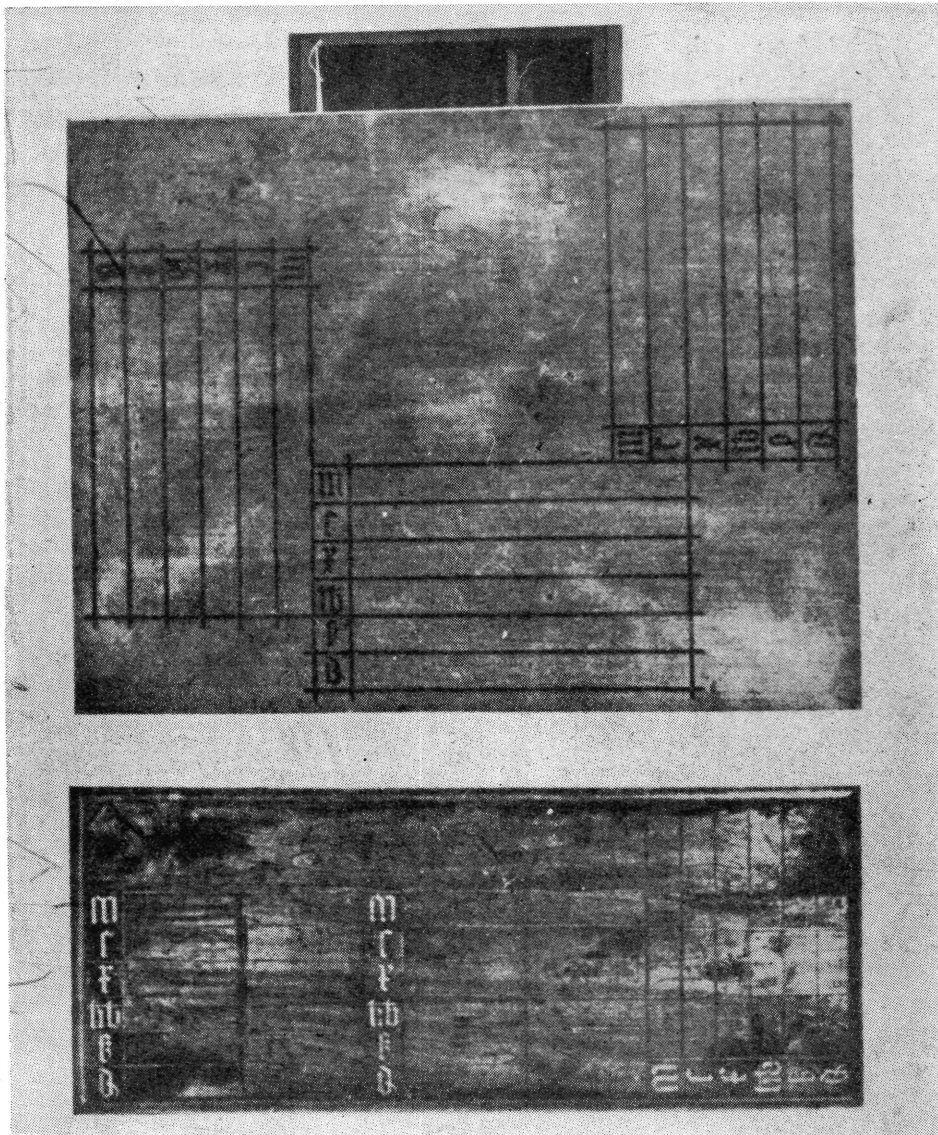

3. ábra. Egy korai bécsi számtankönyv (Grammateus 1517) számvetőábrázolása

a *Practica aritmetica*, az az *Számvető Tábla* két, a *Nyereség Osztó Tábla* három kiadását ismerjük, a legelterjedtebb, PÁDUAI JULIUS CAESARÉ, 1653–1779 között meg éppen 22 kiadásban látott napvilágot. Ezek az „olasz praktikák” népszerűségükkel kínos ellentétben állottak a számtanoktatást célzó művek elenyésző számával.³³ Így aztán a közember sem abacusszal, sem arabs számjegyekkel számítani nem tudott nálunk a XVIII. század

³² RMK II. 1646.

³³ SZÉNÁSSY Barna: *A magyar matematikai kutatások múltja és főbb eredményei*. Debrecen, 1961. (Kézirat. MTA Könyvtár Kézirattára.) Helyesen mutat rá a korszak matematikai irodalmának sivárságára. 1499–1743 között csak 15 különböző, de alapfokú munka jelent meg.

4. ábra. A XV. századi bázeli számvetőasztalok lapja

első felében, „nem úgy, mint más tanultabb Nemzeteknél: a'kik között még Paraszt embert-is alig találhatnál, aki . . . olvasás és írás mellett Számvetést — is ne tudna; ha Deákul nem tanult is.”

Így ír MARÓTHI György, akinek három kiadásban megjelent műve³⁴ az utolsó, amelyben az abacuson való számítás — ahogy ő nevezi, a paraszt számvetés — leírását kapjuk: ezúttal azonban didaktikailag is példás módon. Természetesen ő is szinte függelék-

5. ábra. Kis számvetőabrosz APPIANUS aritmetikájából (1543)

ként, avultságát hangsúlyozva taglalja: a 207 §-ra bontott mű 190—198 §-ában találjuk meg. Az ismertetést így vezeti be:

„A régiek, minekelőtte a betűkkel való Számvetés Ásiából Európába által jött, másféle Számvetéssel éltek: mi nemüvel élnek most-is némelly Görögs másaféle Kereskedők; sőt néhol az írást tudatlan paraszt Emberek-is. Méltó pedig, hogy ezt a tanult Emberek-is tudják; mind azért, hogy írást tudatlanokat erre taníthassanak; mind pedig hogy az illyenekkel, az ő módjok szerint számot vethessenek. Élhetünk pedig ebben a Számvetés-

³⁴ MARÓTHI György: *Arithmetica vagy Számvetésnek mestersége*. Debrecen, 1743, 1763, 1782.

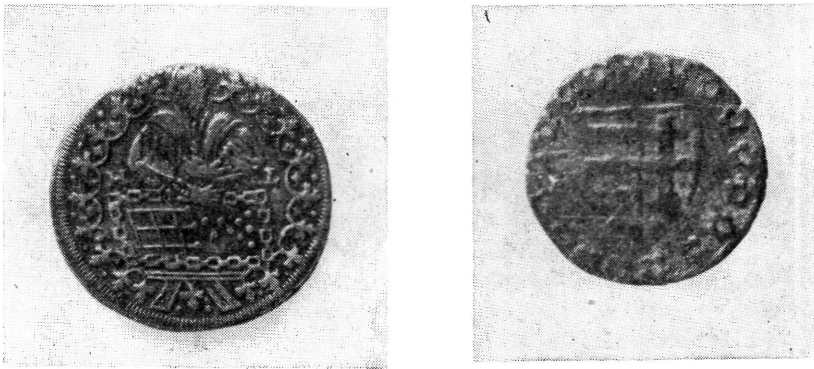

6. ábra. a) Az 1693-i kolozsvári aritmetika címképe (4×-es nagyítás). Azonos a HELTAY Gáspár-féle 1592-i *Cisio* (RMK I. 244) fametszeteivel
b)–c) XVII. századi naptárképek evangéliumbeli hasonlat illusztrálásával. (2×-es nagyítás)

ben vagy réz pénzekkel, vagy Krajtzárokkal vagy Kukoritzával; (mellyet tengeri búzá-
nak, vagy Török-búzának-is hívnak,) vagy más aféle aprósággal, ami *nem* könnyen gör-
dül.”³⁵

A MARÓTHI adta ismertetés — amelyet KERTÉSZ Manó részletezve magyaráz —
teljesen világossá teszi a módszer lényegét, azt ehelyütt megismételni szükségtelen.

Azonban az ősi számvetés hazai elterjedésének kérdésére vissza kell térnem. A nyelv-
velmélekek tanúsága szerint 1500 körül tűnhetett fel nálunk, kereskedők, számvevők hasz-
nálhatták. Nyugati származásának bélyegét ma magyarosan hangzó kifejezőmódja viseli
magán. Azonban éppen ez a gallicizmus vagy latinizmus³⁶ utal arra, hogy nem egyszerű
német közvetítéssel állunk szemben. Ezt megerősíti a magyar aritmetikák származása.
GYÖRGY mester holland tanulmányai arra utalnak, hogy a magyar diákok egy része
Nyugat-Európában tanult matematikát, de Gemma FRISIUS könyvének nagy sikere,

7. ábra. Számvetőérmék

- a) Nürnbergi jeton a számvetőasztal ábrázolásával
b) Korai magyar datált számvetőpénz (1578)

később PÁDUAI JULIUS CAESAR művének átvétele is amellett szól, hogy nem a világhírű
német számtantanároknak köszönhetjük elterjedését. Németből fordított munka tudomá-
sáim szerint nem is jelent meg soha.

A számvetés köréből származó szakkifejezéseket a XVI. század közepe óta már kép-
letesen is használják. Ez a módszer nagy népszerűségét tanúsítja, bár az arabs számjegyek
használata oly méreteket öltött, hogy olykor középkori kódexek sorsát pecsételte meg a
papírinség. Ha a számvetés csakis népszerű volt, akkor viszont a számvetőpénz régé-
szeti bizonylatai sem hiányozhatnak. Elszomorító, hogy sem a hazai tudománytörténet,³⁷
sem az érmészet nem foglalkozott elterjedésükkel, pedig a számtankönyvek mellett a
számvetés kézzelfogható emlékei hazánkban ezek a zsetonok.

Mai ismereteink szerint a francia udvartartás veretett először számvetőérméket a
XVIII. században, de a szokás gyorsan terjedt el a nagy hűbérurak számtartásában is,
így az ANJOUK, VALOIS-k ügyvitelében. Külföldön legkorábban Angliában, Burgundiában,
Flandriában vették át a pénzverelőjárással készült jetonokat, de a XV. század során már

³⁵ KERTÉSZ Manó könyvében itt sajtóhiba van, mert nála „a mi könnyen gördül” kifejezés áll. Nyilvánvaló,
hogy az érmék voltak legalkalmasabbak, a tengeri szemek kevésbé. Azonban nem rejlik-e a népies kukoricázni „valamit
körülményesen, pepecselve, tétovázva intézni” kifejezésünkben e bonyolult számítási mód emléke?

³⁶ A francia jeter, jeton vagy az érme gyakran használt projectile (sőt jactator) latin elnevezése mellett a
holland worpgeld (vetőpénz) és angol to cast accounts „számot vetni” kifejezés pontos megfelelője a magyarnak.

³⁷ SZÉNÁSSY Barna nem ismeri őket és úgy véli, hogy használatból kivont pénzekkel számoltak. (I. m. 48. l.)

Európa-szerte divatossá váltak. A XVI. század a számvetőpénz fénykora: elképzeltetlennül dús választékban kerülnek piacra, és a hollandok mellett különösen a nürnbergiek uralkodnak a piacon. Külön tanulmányokat érdemelne az érméken látható kultúrtörténeti ábrázolások elemzése, a feliratok politikai vonatkozásai, az újévi jeton-ajándék (Jetons d'étranges) szokása stb. Itt csak röviden érintjük a hazai elterjedés bizonyítékait.

Feltehető, hogy hazánkban már az ANJOU idején meghonosították a királyi udvartartás könyvelési és elszámolási műveleteihez. Erre utalnak a SZERECSENYFY fejével ellátott érmék és az a körülmény is, hogy Olaszországban, ahol a számvetés tárgyalt módja jelentéktelen volt,³⁸ egyedül a nápolyi ANJOU-uralom időszakára valószínűsíthető használatuk.³⁹

ZSIGMOND király idejéből származnak a legkorábbi, a budai várpalota ásatásai során előkerült számvetőpénzek, ugyanott középkori francia és 40 darab egyéb — főleg nürnbergi — XV—XVII. századi jeton került elő.⁴⁰ Nem kétséges azonban, hogy a XVI. század második felében szelvében verték és használták a számvetőpénzt hazánkban is. Az egyik legkorábbi datált érmét a szépei kamara verte 1578-ban.⁴¹

Mindezekből világosan áll előttünk a kép. A Franciaországban keletkezett és Hollandián keresztül Európa nagy részében elterjedt számvetőtechnika közvetlenül az udvartartás gyakorlatának átvétele útján a XIV. században, majd közvetve a kereskedők és aritmetikakönyvek révén a XV—XVI. században jutott el Magyarországra. Alkalmazásának virágzása a XVI—XVII. századra esik, amihez nagyban járultak hozzá a népies számtankönyvek is. A XVIII. században — Európa más részeihez hasonlóan — a kalkuláris számítás fokozatosan elvesztette jelentőségét, sőt a század végén teljesen feledésbe merült. Veszttét a szorzótáblás praktikák mellett a kereskedők analfabetizmusának megszűnése okozta, amelyről a *Livre de Getz* három évszázaddal korábban oly jellemzően így írt: „... il ja plusieurs marchans qui ne sceuent lire ne escripre, et leur est necessayre de bien scauoir comter.”

ENDREI WALTER

Egy XVI. századi földrajzi kolligátumról. Az OrszágosSzéchényi Könyvtár állományában számos olyan tudománytörténeti dokumentum található, amely eddig elkerülte az illetékes tudományágak kutatóinak figyelmét. Ilyen az a kis nyolcadrét alakú, földrajzi és kartográfiai vonatkozású, kéziratot is magában foglaló kolligátum-kötet, amelyet a könyvtár Régi és Ritka Nyomtatványok osztálya RMK 912 jelzet alatt őriz, s amelyre FAZEKAS József hívta fel a figyelmemet. A fehér pergamentbe kötött kolligátumot alighanem a XVII. század elején egyesítették. Egykori tulajdonosának földrajzi érdeklődésű embernek kellett lennie, mert a kötetbe foglalt három kiadvány és a kézirat mindegyike ebből a tudományágból meríti a tárgyát. Az első az erdélyi szász tudós, HONTERUS Joannes *Enchiridion cosmographiae* című művének 1593. évi zürichi kiadása; a második egy kis térképfüzet, amelynek címe *Circuli Sphaerae cum V[quinque] Zonis*. E 12 egész és egy féllapnyi nagyságú térképből álló füzet második lapja elárulja a kiadás helyét és idejét: Tiguri 1596 — tehát ez is zürichi kiadvány, s időben alig későbbi az elsőnél. Magyarországot a b₃ jelzésű lap ábrázolja a Balkán nagy részével együtt, s 11 megnevezett és 3 megnevezetlen magyar várost tüntet

³⁸ Sem olasz jetonok nem mutathatók ki, sem külföldi érmék alkalmazása nem bizonyítható. Emellett a módszer természetesen ismert volt, de korán kiszorult az arabs számjegyek miatt.

³⁹ NAGL, A.: *Die Rechenpfennige und die operative Arithmetik*. Numismatische Zeitschrift. 19 (1887) 347. l.

⁴⁰ HUSZÁR Lajos: *A budai várpalota ásatásainak eredményei*. Budapest régiségei. 17. köt. 1956.

⁴¹ NAGL: *J. m.* 339. l. „Zipscherischer Chamer Raitphenning” körirattal, egy táblán Thu Rechnung von Deinem Haushalten 1578 Rev.: Ra Käl. Auch Z. Hung. V. Be. Ku. Maitt. (Neumann 155).

fel. A folyók és a városok lokalizálása — Kassa kivételével — meglepően helyes, csupán a valósághoz képest 45 fokkal eltolódott, Erdélyből három várost mutat a térkép, amelyeknek egyike Brassó, HONTERUS működésének színhelye.

A kötetben levő harmadik kiadvány QUADUS Matthias: *Rudimentorum cosmographicorum Joannis Honteri Coronensis libri IIII [quatuor]* (Coloniae Agrippinae, 1600, Lutzenkirch. 5 lev., 3 sztl. lev., 220 l.) — ez is HONTERUS egyik földrajzi munkájának QUADUS által sajtó alá rendezett későbbi kiadása.

Mindezeknél a nyomtatott műveknél azonban érdekesebb az őket követő, 74 számozatlan levélnyire terjedő *De geographia* című kéziratos munka, amely nemcsak a földrajz, a kartográfia történet, de a pedagógia múltjának kutatója és általában a kultúrhistorikus számára is figyelemre méltó. Latin nyelvű, rövidítésekkel teli, az írás típusát tekintve XVI. század végi szöveg ez, amely az egész földrajzi tudományt kérdések és feleletek alapján dolgozza fel. Ez az ún. beszélgető vagy sokrateszi tanalak, amely a XVI. században általánosan elterjedt volt, s HEYDEN Sebald *Puerilium colloquiorum formulae*-jének SYLVESTER Jánostól való korai magyar nyelvű átültetése révén (1527) hazánkban már a század első felében is közhasználatban állott, a magasabbfokú oktatásban is megtalálta a maga alkalmazási területét. A *De Geographia* szerzője — vagy inkább talán: kompilátora — a földrajzi alapfogalmakat is ilyen módszerrel tárgyalta meg. A fókuszozat, a földrajzi mértékek, a topográfiai alapfogalmak, a földrajzi nevek elméleti tisztázása után ezt a kérdést teszi fel: „Hány térképlapon írta le Ptolemaeus Európát?” — mire a felelet: „Tíz [lapon].”

Ilyen módon kétségtelenné válik, hogy az egész kézirat tulajdonképpen a XVI. században — s szórványosan még később is — gyakran kiadott PTOLEMAEUS-atlaszra támaszkodó földrajzi tankönyv. Nem érdektelen ennek megjegyzése azért, mert noha ismeretes, hogy térképeket már a XVI. században használtak az iskolában, de kevés forrás igazít el arra vonatkozólag, hogy melyek voltak ezek a térképek, s még inkább arra, hogy miképpen illeszkedtek be ezek az oktatás folyamatosságába.

A módszer a kéziratból szemelláthatóan az, hogy a szerző az atlasz egyes lapjaihoz kapcsolódóan írta le az illető földrajzi egység sajátosságait, természetesen ragaszkodva a már fentebb ismertetett kérdés-felelet módszerhez, amely itt az összes lapoknál egységes szempontok szerint tagozódik. Ezek a szempontok a következők: Mi a terület mai neve? Melyek a városai? Melyek a főbb folyói? Kik a híresebb szülöttjei? Melyek a nevezetességei? Kik azok a szerzők, akik az illető országról írtak? A helynevek felsorolásában figyelemre méltó, hogy a *De Geographia* szerzője a korabeli városnevek szerint emlegeti a fontosabb településeket, míg a PTOLEMAEUS-atlasz az ókori helyneveket tünteti fel: nyilvánvaló, hogy a klasszikus városnevekkel való azonosítás a tanítás szerves része volt. A térkép tehát inkább didaktikai segédlet, az atlasz pedig a szisztematizálás alapjának szerepét töltötte be.

Még érdekesebb, amit az egyes térképlapokhoz kapcsolódó fejezetben az illető terület híres szülöttjeiről ír, mert itt, úgy tűnik, az összeállító nem támaszkodott megelőző műre, hanem saját ismereteire építette fel a kérdéscsoport anyagát. Az I. tabulánál (Hibernia et Albion = Írország és Nagybritannia) MORUS Tamás és annak *Utopiáját* említi: a II.-nál (Hispania) VIVES Lajost, a jeles humanistát és ARIAS Montanus Benedeket, a neves teológust és nyelvészt, a polyglott antwerpeni *Biblia* kiadóját. A III. térképlapnál (Gallia) részletesen ír az egyes francia városokról; legnevezetesebb embereknek RAMUS Péter filozófust, GERSON János teológust és pedagógust, BUDAËUS Vilmos jogtudóst, VESALIUS András orvost tartja. A IV. tabulánál (Germania) igen bőven ír Németország felosztásáról, s bőven emlékezik meg híres emberekről is. Ezek közé sorolja LAZIUS Farkast a történetírót és tudóst, akinek „hihetetlen ismeretei”-ről, úgy tűnik, mintha személyesen is lett volna alkalma meggyőződni; ugyanígy SAMBUCCUS -ZSÁMBOKI Jánosról is, mint orvos-

ról, történészről s görög kéziratok nagy gyűjtőjéről emlékezik meg, nem véve figyelembe, hogy ZSÁMBOKI nem volt sem német, sem németországi születésű. A többi neves ember itt szerinte GESNER Konrád polihisztor, PIRKHEIMER Vilibáld császári tanácsos, a humanista, DÜRER Albert, a festőművész, THEOPHRASTUS Fülöp [PARACELUS], a híres orvos, REGIOMONTANUS János, a csillagász; csak utánuk említi LUTHERT, MELANCHTONT, a reformátorokat, pedig utalásaiból úgy látszik, hogy a szerző maga is a protestáns táborhoz tartozott. A VI. tabulánál (Italia) NAGY SZENT GERGELY pápát, VALLA Lőrincet, „a latin nyelv megjavítóját”, Manutius ALDUST, a nyomdászt és AQUINOI SZENT TAMÁST tartja Itália legnevesebb szülötteinek, akikhez még LIVIUS és Sziciliánál ARCHIMEDES említése csatlakozik. (VII. térkép: Sardinia et Sicilia.) A VIII. tabulához (Sarmatia) magyarázatul rövid leírást ad Lengyel- és Oroszországról: az utóbbinál azt tartja legjellegzetesebbnek, hogy a főváros, Moszkva, teljesen fából épült és 5 mérföldnyi szélességben terjed ki; egyébként Lengyelországnál CROMER Martin, Oroszországnál HERBERSTEIN Sigismund közismert műveire hivatkozik forrásokul. Híres emberként Csehország tárgyalásánál Husz Jánost említi meg.

A IX. tabula Jazygia, „hodie 7 Castra 7 bem burgos” — azaz Erdély bemutatására van szánva. Itt kiemeli, hogy a „leghíresebb város Corona vagy Stephanopolis, közönségesen Cronstadt [= Brassó], amelynek iskolájában tanított egykor az egyedülálló híru és termékeny Honterus, kinek itt [a kötetben] ismeretekben gazdag könyvecskéi található, így . . . a De Cosmographiae Rudimentis, amely igen választékos, és tudásban gazdag, és amelyet [azóta] mindmáig sokszor kinyomtattak és átjavítottak.” Mint ebből látszik, a kézirat szerzője nagy tisztelője volt HONTERUSNAK.

A X. tabulánál (Graecia) az ókori Görögország történeti vonatkozásaiban való járatosságát csillogtatja meg a tankönyv írója. Városenként halad végig az országon, sorolja fel az ókor ismert görög nagyságait, különösen kiemelve EUKLIDEST, a matematikust.

Messzire vezetne, s nincsen tér, sem idő annak ismertetésére, amit Afrikáról, Ázsiáról, sőt Amerikáról is (ami PTOLEMAEUS atlaszában természetesen nem szerepel) leír. Kivonata ez a korbéli általános földrajzi ismereteknek, s itt már el is tér a PTOLEMAEUS atlaszok térképeinek vázlatként való felhasználásától. Bennünket annál jobban érdekel az, amit az V. térképlappal kapcsolatban „Hungaria et Illyria” cím alatt Magyarországról mond el (32—33. levélén). Itt az ókori nevek XVI. századi magyarázata után leírja Magyarország határait, szomszédait, felosztását, amelynél a kevésbé szokott „Hungaria Citerior” és „Hungaria Ulterior” megjelöléseket használja, az előbbi alatt csak a Dunántúlt és a Szerémséget (tehát lényegében az antik Pannóniát), az utóbbi alatt az egész egyéb akkori Magyarországot érti, Pozsonytól az Aldunáig. E tagolódás szerint sorolja fel a városokat, ezek közül elsősorban Budát említi meg, hivatkozva WERNER *De admirandis Hungariae aquis* c., korában igen nagy elterjedtségnek örvendő művére. „Nem lehet csodálkozni — írja a földrajzi kézirat szerzője — hogy nincsen Európának olyan helye, amelyet Budával össze lehetne hasonlítani, akár fekvése kellemességére, akár éghajlata egészségességére, akár talaja termékenységére nézve . . .” Olyan vélemény ez, amelyet ebben a korban már alig találni meg: inkább a múlt visszaesengése. Csak néhány évvel későbbi BOCATIUS János kassai polgármester leírása, amely Pestet (és Budát is) minden dögvész gyűjtőhelyének vallja. A földrajzi kézirat szerzője tehát aligha ismerte a magyarországi viszonyokat elsődleges forrásból vagy tapasztalából. Egyébként a többi városokra vonatkozó ismeretei helytállóak. Székesfehérvárról megjegyzi, hogy az a királyok koronázó és temetkező városa, Esztergom érseki, Pécs püspöki székhely; megjegyzi, hogy SZENT MÁRTON Sabariája: Martinsberg, ami földrajzilag nem helytálló ugyan, mivel Sabaria Szombathellyel, Martinsberg pedig Györszentmártonnal azonos, a hagyomány azonban valóban e két hely valamelyikét tudja a toursi püspök szülőföldjének. Megemlíti még, hogy Strydonban született SZENT JEROMOS: ezt a helyet azonban nem igyekszik lokalizálni.

Legfontosabb azonban az, amit Győrről mond: ezt a várost az előző évben foglalták el a törökök. Ily módon, tudva, hogy Győrt az ozmánok 1594-ben vették be rövid időre, — a kézirat keletkezési idejét az 1595. esztendőre tehetjük, ami körülbelül egybe is esik a kolligátum-kötet három másik darabjának megjelenési idejével: tehát, néhány év különbséggel, egykorú munkákról van szó, amelyeket valószínűleg maga a kézirat szerzője kötetett egybe.

Hungaria Ulteriorról megjegyzi, hogy annak fontosabb városai Pozsony, Nagyszombat, Kalocsa, Bártfa, Szeged, a Tiszán túl Várad és Debrecen, valamint Severinum, arany- és ezüsthányáival, hol a TRAIANUS császártól épített híd maradványai most is láthatók — ez Turnu-Severinre vonatkozik.

A magyar címerben ábrázolt folyókról megjegyzi a kézirat szerzője, hogy a Duna csak átfolyik Magyarországon: a Dráva és a Száva itt torkollanak: a Tisza ellenben Magyarország legjellegzetesebb folyója. Halban olyan gazdag, hogy medrében csak 2/3-ad rész a víz, 1/3-ad rész ellenben hal, s ezért nagy a bőség a magyar városok piacain a halban.

Híres emberként ismét csak SZENT JEROMOST említi, mint itteni születését: ellenben felsorol több szerzőt, kik bővebben írtak Magyarországról. Ezek: BONFINI, CUSPINIANUS, HERBERSTEIN és Georg WERNER nürnbergi matematikus, kinek művét már említettük.

A kézirat szerzője jórészt másod- vagy harmadkézi forrásokból idéz, de szemléletmódja, humanista képzettsége s a Magyarországgal foglalkozó fejezete megérdemli, hogy a korabeli történeti-földrajzi leírások közt számba vegyük.

A szerző és kolligátum-tulajdonos — a kettőt a felsoroltak után egynek vehetjük — kérdését a kézírás elemzése nem oldja meg, mivel nem állanak rendelkezésünkre a kor külföldi földrajztudósaitól kéziratok, amelyekkel össze lehetne hasonlítani: egyébként is az írásmód kevésbé individuális, erősen a XVI. századi stílust követi. Az sem valószínű, hogy a kézirat pusztá másolat lenne, mivel a forrásokat általában feltünteti a szövegben, s nem tehető fel, hogy ha kiváló szerző munkáját másolta volna a kézirat szerzője, azt ne írta volna oda. Hiszen a kor szemléletében egy neves földrajztudós munkájának másolata sokkal többet ért kézírással is, mint egy kisebb jelentőségű szerző önálló műve. Szemlélete, értékelésmódja arra mutat, hogy nem másolat, hanem eredeti szempontok szerint készített kompiláció — mint a kor legtöbb földrajzi munkája. A szerző valószínűleg személyesen ismerte LAZIUST és ZSÁMBOKI Jánost, a magyar kartográfia történetében oly kiemelkedő szerepet játszó két férfiút, s nagyon tisztelte őket csakúgy, mint a nagyhírű HONTERUST is, kinek földrajzi műveit könyvtárában gyűjtötte, s ezzel akaratlanul is mesteréül vallotta — csaknem négy évtizeddel a halála után is.

Úgy véljük, ma még számunkra ismeretlen földrajztudós-pedagógus munkájával állunk szemben, kinek személyazonosságát talán a jövőendő tudománytörténeti kutatás fogja eldönteni.

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

Adalék a XVIII. századi magyar papírkészítés történetéhez. Ma már tudott dolog, hogy az első magyar papírmalmok közül Erdélyben létesült három.¹ Ismeretes az is, hogy ezeket más papírkészítő üzemek megindítása követte.² A történeti irodalom tud arról, hogy a XVIII. századi Erdélyben működő szebeni és brassói papírmalom mellett működött a század végén a Fogaras-vidéki *Kerezesórá*n is egy papírkészítő üzem.³ Az irodalomból azt tudjuk még e malomról, hogy a XIX. század első negyedében is üzemelt.⁴

¹ BOGDÁN István: *Az első magyar papírmalmok.* (Adalék a XV—XVI. századi magyar papírkészítés történetéhez.) Papíripar. 1959. 67—73. l.

² HERPEI János: *Hol volt a gyulafehérvári academicum collegium papirosmalma?* Magy. Könyvszle. 1957. 364—368. l.

³ Ld. KARLOVSZKY Endre.K.: *Erdély ipara a XVIII-ik század végén.* Magy. Gazdaságtört. Szle. 1896. 230. l.

⁴ Ld. BOGDÁN István: *XIX. századi vízjeleink.* Papíripar. 1957. 28. l.

A kerzesórai papírmalom TELEKI József és László tulajdonában volt, s nemcsak a XVIII. század végén, de a század elején is fennállott. Az üzem *Oprakerzesóra* határában, az Olt felső folyása mentén egy kis hegyi patakra épült. Mi nem ismerjük az alapítás esztendejét.⁵ Patakra épülvén, működése nagyban függött az időjárási viszonyoktól, nevezetesen a vízállástól. A vízállás ingadozása miatt a malom egy évből körülbelül csak félesztendőn át tudott papírt készíteni. Ezalatt az idő alatt egy mester a segítőjével körülbelül 25 bécsi mázsa rongyot dolgozott fel író- és itatóspapírrá.⁶

Ez a papírmalom kicsiny, kevés emberrel dolgozó, s a nem nagy mennyiséget előállító létesítmények közül való⁷, s noha a termelés nem nagymérvű, ennek következtében az üzem hozama sem lehetett sok, mégis az évente befolyó kb. 130—140 rénes forintnyi jövedelem megérte a birtokosnak, hogy papírmalmát üzemből tartassa. Tudniillik a papírcsináló mester felesben dolgozott. Az évi jövedelem fele és még némi természetbeni illetmény volt a fizetése,⁸ s az évi jövedelem fele körülbelül 130—140 rénes forintot jelentett.

Arról sajnos nincs tudomásunk, hogy a papír milyen minőségű volt, s hogy hol, miként értékesítették azt. Valószínűnek látszik, hogy az uraság és a környék papírszükségletének fedezésére dolgozott a század első felében is, miként ezt K. KARLOVSZKY Endre a század végéről mondja.⁹

Az alábbiakban a papírmalom leírását közöljük egy 1739-ben készült összeírás alapján:¹⁰

Az oprakerzesórai határ Fontinele nevű dűlőjében, a két falu (ti. Sztrésa- és Oprakerzesóra) között folyó patak mellé van építve egy papírosmalom. Van 1 pitvara, vas-sarkakon forgó bétletlen ajtóval. Van benne egy kőkémény, amely erős kőoszlopokon áll, s egy tűzhely. Az ajtó felett fakeretes üvegablak.

A pitvarból balkézre vassarkas bétletlen ajtó nyílik egy 4 ablakos házba. Az ablakok üvegesek, fakeretben. Ebben a házban vannak „*papíros szárazatatójuk szorból csinált szőr spárgák fel kötözve*”. Van ebben a házban még 1 asztal, 2 bétlett pad, 1 karos pad, 1 nagy és 1 kicsi deszka ágy és 1 kívülről fűthető „*paraszt kályhás kemence*”.

Ebből a házból jobbkézre nyílik egy ajtó, egy négy ablakos, az előbbihez hasonló házba, amelyben van: 1 asztal, 1 deszka ágy, 1 karos pad és 1 kis fogas.

Ebből a házból balkézre van egy kis kamra. Vassarkas, pántos, vasretesz, retesz-fős bétletlen ajtajával, s egy fakeretes üvegablakkal. A pitvarból, a kémény háta mögött egy kicsi ajtó-hely vezet az *enyvfőző házba*. Ebben van 1 jó enyvfőző üst réz katlanban és „*papírossat enjvező edgj fenjő Kád*”.

A pitvarból is, az enyvfőző házból is nyílik 1—1 ajtó a merítőműhelybe, „*melj Papíros mártó Ház*nak vagjon három ablaka, fában foglalt üvegesek. Melj Papíros mártó Házban, papíros mártáshoz kívántató fa és vas eszközök találtattanak illjenek

1. Egj tekerő fa Nro 1.
2. Papírosnak való Sajtó edgj Nro 1.
3. Papíros mártás alkalmatosságához kívántató és melegítő réz üst nagj, melljnek is edgj részében tűz ég, a másik része pedig a materiát melegíti, melj is njolcz vedres.
4. Az el készült materiát tartó s belölle nagj fenjő Kád, három vas abroncsban foglalva Nro 1.
5. Két vég egj szer vánjolt posztó száz njolczvan darabban vagva

⁵ DANI János szíves közlése szerint az alapítás a XVIII. század 30-as éveinek elejére, BOGDÁN István szerint 1710-re tehető.

⁶ Vö. BOGDÁN István: *A lékai (hámai) papírmalom a XVIII. században*. Tört. Szle. 1960. 75. 1. — Uő.: *A pécsi papírmalom*. Papír és Nyomdatech. 1955. 72. 1.

⁷ Vö. BOGDÁN István: *Néhány adat a XVI—XVIII. századi papírkészítésről*. Papíripar. 1959. 190. 1.

⁸ Vö. BOGDÁN István: *A lékai ... papírmalom ...* 91—92. 1.

⁹ Vö. KARLOVSZKY i. h.

¹⁰ A Román Népköztársaság kolozsvári Akadémiájának Levéltára. Hosszúfalvi Teleki Levéltár. Fasciculus 59/I. Nro. 4. 1739.

6. Materiat tartó deszka segestje kettő

7. Materiat keverő fa gereblje, tengelljén levő két vas abroncsával edgjütt”.

Ebből a házból nyílik egy vassarkas, vaspántos ajtó a „*rongj törő Malom Házban*”. Ezen 5 fakeretes üvegablak van. „Item vagjon két hosszú tengelj vas abroncsokkal meg kötve, melj tengeljek közzöl vagjon az edgjiken, vagjon tizenhat rongj törő fa csákánj, azon fa csákánjoknak az alsó végeiben vas csákánjok, és vas abroncsokkal meg erősítve, Ugjan ott vagjon rongjot tartó s benne meg törő cserefa hosszú válú, melj válunak is az feneke vassal vagjon meg pántolva. Item vagjon edgj hosszú csere fa tengelj, melljen is vagjon tizen-hat fa csákánj, ezeknek is végeiben vas csákánjok, és vas abroncsokkal meg erősítve, És ugjan edgj rongjot tartó s benne meg törő nagy hosszú csere fa válú, melj válunak is fenekei, vassal vadnak meg pántolva. Ezen meg irt Papiros Malomban levő hosszú tengeljeknek az külső végein két új víz hajtó kerek is vadnak, és mindenik tengeljenek az kívül belől való végei, nagy vas abroncsokkal meg kötve.

1. Item vagjon papírossat simítottó, edgj igen nagy vas bot, melj is vagjon Száz-harmincz fontos Nro 1.

2. Alatta való papíros simítottó, nagy vas Pogácsa Nro 1.

3. Rongjot vagdaló két töke hozzá való vasból csinált rongj vágó két nagy bárd forma kések Nro 2.

Egj szóval a Papiros Malom minden hozza való készületeivel edgjütt defectus nélkül meg vagjon.

Papírosnak való kész materia pedig vagjon circ. húsz kötesnek való Azonban vagjon rongj circ. négy mására való.”

A papírmalomból lehet felmenni a ház héjára, ahol köröskörül szörspárgából készített szárító kötelek vannak. Ugyanitt van egy mérleg „minden hozzá való köveivel edgjütt”. Erről a padlásról lépcsőn lehet tovább menni a felső ház héjára, amely szintén kötelekkel van tele, papírszáritás céljából. Vannak a padlásokon papírszáritó deszkák is. „Az Papiros csináló Mester embert, véle edgjütt a papíros körül dolgozó szolgálójával edgjütt meg esketvén hitek után referállják: Hogj ha az esztendőnek minden részeiben a Malom vízének foljása alkalmatosan edgjaránt szolgálna, feldolgozhatnának annuatim circ. ötven mása rongjot papíros készítésre, de mivel egész teledszaka, az víznek el fogjasa miatt egjebkor pedig, mikor az víz vagj igen nagy, vagj igen kicsinyj nem dolgozhatnak, hanem csak akkor, mikor az víznek közép szerű foljása vagjon; arra nézve praeter propter csak huszon öt mása rongjot dolgozhatnak fel, melj rondgjból praeter propter készíthet száz kötés fejr író papírossat; Bibulának való szürke papírossat is circ. 10 kötest munkájok közben Melj fejr írni való papíros kötéseinek eleitől fogva való rendes árra két Német forint. A Papiros csinálónak pedig egjéb fizetése nincsen, hanem a Papirosnak hason fele lévén e mellé ragasztva, fél véka törökbúza vetés, és öt szekér szénára való fű”.

SZENDREY ISTVÁN

Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon. II. KAZINCZY Ferencnek a Sárospataki Kollégiumi Könyvtár által megvásárolt gyűjteményéről szóló előző közlemény¹ elemezte metszetanyagát, amelynek belső egységét tudatos tendencia biztosította: a széphalmi reformátor történelmünk emlékeit igyekezett ebből a kiadványfajból összegyűjteni, hogy mentse azokat az utókor számára. A könyv-, illetve kéziratállomány vizsgálata személyiségéből újabb színeket láttat meg. Ennek nyomán úgy is áll előttünk, mint „bibliográfus” és hungaricagyűjtő. Az eddigiekhez viszonyítva már kevésbé jelentős az antikvitások iránti egyetemes érdeklődése. Hazafisága szempontjából sokat mond a „politikai írások gyűjteménye”, általános tájékozottságára nézve pedig a kurrens magyar

¹ *Magy. Könyvszle.* 1962. 78. évf. 2. sz. 48–50. 1.

irodalom termékeiből való kollektója. Végül arra is figyelniünk kell, ami nincs képviselve bibliotékájában.

Kazinczy mint „bibliográfus”. Amikor gyűjteményét eladta, elküldte a Főiskolának a kor színvonalán álló módon elkészített katalógusát.² Ennek a katalógusnak, valamint a könyvekben található bejegyzéseinek bibliográfiatörténeti jelentősége van: ahol tehette, kiegészítette a hiányos bibliográfiai adatokat tartalmazó műveket. Őt tehát a könyvek nemcsak mint önmagukban vett szellemi alkotások érdekelték — ezért nevezhetjük „bibliográfus”-nak —, hanem igyekezett kinyomozni anonym munkáknál a szerző, felde-riteni az esetleges fordító kilétét, sőt figyelme kiterjedt a kiadás helyére, évére, a kiadó, illetve nyomdász nevére is.

Kiegészített címléírásai megbízhatósága mellett három érv szól. a) A kiegészített címléírásokkal ellátott munkák mind KAZINCZY férfikorában jelentek meg, 1790 körül. Neki mint kortársnak könnyű volt tájékozódnia. Levelezése, kapcsolatai helyzeti előnyét fokozták. b) Mégsem tudott a katalógusban nyilvántartott minden művel kapcsolatban minden hiányzó adat birtokába jutni. A kiegészítetlen címléírások viszont éppen a kiegészítettek hitelességét húzzák alá; pusztá feltevésekre nem támaszkodott. c) Katalógusát 1806-ban készítette el, jóval BALLAGI Géza, PETRIK Géza, SZINNYEI József bibliográfiáinak megjelenése előtt. Az ő utólagos munkájukon lemérve a katalógus kiegészítő adatait, azok kivétel nélkül pontosaknak bizonyulnak.

Az utóbbi évtizedek alatt legtöbb megállapítása elveszítette fehér foltot törölő jellegét: részint a bibliográfiai kutatások más források alapján publikálták a vonatkozó hiányzó adatokat, részint HARSÁNYI István³ közölte a katalógus legfontosabb kiegészítéseit. Maradt azonban négy olyan bejegyzése, melyek a magyar nemzeti retrospektív bibliográfiát tovább egészítik.

Az 1790. március 8-án, Lőcsén tartott, *Excellentissime ac Illustrissime Domine Comes Judex Curiae Regiae Domine Colendissime, Gratosissime* feliratú 2° 2 levélnyi beszéd bibliográfiáinkban nem nyer említést.⁴ KAZINCZY írja mellé a szerző nevét „Carolus Zichy”,⁵ s ezzel ZICHY Károly önállóan megjelent műveinek számát ötre emelhetjük. — KAZINCZY feltehetően magától a szerzőtől tudta meg, hogy ez az anonym mű az övé, hiszen az országgyűlésekről személyesen ismerte⁶ és a későbbiek folyamán is tájékozott volt nagyra értékelt munkássága felől.⁷

SZINNYEI József derítette fel,⁸ hogy az *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in Regno Hungariae latarum* c. 1792-ben megjelent mű szerzője HAJNÓCZY József. A könyv két impressumadatára a szerzőnek szintén HAJNÓCZYT feltüntető KAZINCZY derít fényt bejegyzésével: „Posonii, apud Weber.” Talán megkülönböztetésül írta még a cím alá: „Auctor eorundem die manu carnificis extinctus est.”⁹ Feltehetően azonos forrásból, a

² Címe: *Bibliotheca Antiquaria rerum Hungaricarum Francisci Kazinczy, Bibliotheca Collegii Reformatior. Sáros-Patakiensi illata. 1807.* Helyrajzi száma a Nagykönyvtárban Kt. 622. A továbbiakban *Catalogus*-nak rövidítjük.

³ *Magy. Könyvszle.* 1916. U. F. 24. 1—2. füz. 127. l. és 1939. 63. évf. 2. füz. 187—190. l.

⁴ KAZINCZY könyvtárában még a következők, retrospektív bibliográfiáinkban nyilván nem tartott munkák találhatóak: CSAKY Emanuel: *Dictio ad Inclitoy Status et Ordines, sub Generali Congregatione die 28^{ae} Aprilis 1790. Leutschoviae Celebrata.* Levtschoviae, 1790, Typis Michaelis Podhoránszky. 3 l. 38 cm. — *Genethiacon primo genito serenissimo principi regio haereditario Hungariae Bohemiae regi archi-duci Austriae etc. etc. Ferdinando Leopoldo Josepho Francisco* [kiegészítése: „Franc. II. filio] *oblatum a Libera Regiaque Civitate Cassoviensi.* [Kiegészítése: 1793.] 4 l. 40 cm. — (KAZINCZY Dienes): [Váradolaszi. A Váradolasziban felállított Lazarethum Institutum leírása.] „Fel lévén már Istennek jóvoltából a’ betegségekben ’s egyéb nyomorúságokban szenvedő szegények’ segedelmére intézett Lazarethum itten V. Olasziban állitva . . .” kezdetű, címlap nélküli röpirata. Várad, 1806, ny. n. [4] l. 36 cm. — KULTSÁR István Pesten, 1806. május 1-én kelt „Arra intenek a’ régi történetek, hogy Nemzetünk maga Fennmaradásáról gondoskodjék” kezdetű, 1 oldalas nyomtatott levele. — *Planum Societatis Commercialis.* [Pozsony? 1802?] [5] l. 33 cm. — VÁLYI András Pesten, 1798. február 7-én kelt „Nro 572 Tekintetes Nemes Vármegye!” kezdetű nyomtatott beadványa. 4 l. 35 cm.

⁵ Helyrajzi száma a Nagykönyvtárban: Kt. 1,4127/23.

⁶ KAZINCZY Ferenc *Levelezése.* Közzéteszi VÁCZY János. 2. köt. Bp. 1891. 264. l.

⁷ KAZINCZY Ferenc *Levelezése.* 5. köt. Bp. 1894. 180., 211. l. stb.

⁸ *Magyar írók élete és munkái.* 4. köt. Bp. 1896. 297. l.

⁹ *Catalogus.* 249. l.

„reformátorok társaságának” valamelyik tagjától tudta meg az író nevét, valamint a megjelenés helyét és a kiadót. HAJNÓCZYVAL kapcsolatban aligha tévedhetett, mert különös figyelemmel kísérte; „az új idők Sokratesé”-t látta benne.¹⁰

HARSÁNYI ismertette a katalógusból, hogy a *Dissertatio Statistica de potestate exsequente Regis Angliae 1790.* szerzője gr. Török Lajos. Kósa János újabb adattal is alátámasztotta Török szerzőségét, és a könyvvel kapcsolatos problémákat végérvényesen tisztázta.¹¹ Egy adalék hiányzik még a teljességhez: az, hogy a szerző németül írta meg röpiratát, amely mind Kassán, mind Pesten latin nyelven jelent meg. A fordítást pedig nem maga végezte el. KAZINCZY bejegyzése szerint „Scripsit Germanice C. Ludov. Török, transposuit Prof. Histor. Zinner.” A számozatlan lapú *Conspectus* címlapjára pedig így ismételte meg: „Scripsit Germanice C. Lud. Török, convertit Prof. Zinner.”¹² ZINNER közreműködői munkája mellett ugyanazok a megkérdőjelezhetetlen érvek szólnak, mint Török szerzősége mellett.

Friedrich TRENCK: *Jó szerencse kívánása a magyarokhoz* (Buda, 1790, Akadémia ny. 15 l.) fordítóját is KAZINCZY katalógusából tudjuk meg: „Vertit Sam. Szabó Sárjai.”¹³ BALLAGI e munka kiadástörténetét vázolja megemlíti,¹⁴ hogy SÁRAY Sámuel fordításában közölte az *Orpheus* is 1790-ben, de nem ismeri az önálló nyomtatvány első magyar kiadásának fordítóját. KAZINCZY alapján mutathatunk rá: mindkét fordítás SÁRAI SZABÓ Sámuel munkája, jölehet az *Orpheus*ban¹⁵ az aláírás csak SÁRAY Sámuel, és a két szövegben eltérések mutatkoznak. Véleményét erősíti, hogy az *Orpheus* Kassán jelent meg abban az időben, amikor ott volt a hivatala és maga is dolgozott a lapba, jól ismerte. Nem tételezhető fel, hogy ő, aki mindennek gondosan után járt, ilyen kedvező körülmények között posztulátumra épített volna. Miért használta azonban SÁRAI SZABÓ Sámuel csak nemesi előnevét és keresztnévét? Valószínűleg a vers forradalmi tartalma miatt — egyik fordítója VERSEGHY is volt — háttérben akart maradni, félig rejtetten, elhagyva vezetéknevét. KAZINCZY viszont éppen a megkülönböztetés és a teljesség kedvéért írta be katalógusába a teljes nevet.

A hungaricagyűjtő Kazinczy. Metszetgyűjteményéből kiolvasott tendenciája érvényesült magában a könyvanyagban is, bizonyos korlátozottsággal. A korlátot az jelenti, hogy érdeklődési köre középpontjában nem a magyar szerzők történelmi tárgyú művei állottak; azok egészen perifériális helyre szorultak. Figyelme sokkal inkább a külföldi írók Magyarországra vonatkozó munkáira összpontosult, különös tekintettel a török hódoltság korára. Az 1520-as évektől megjelent aprónyomtatványoktól — közöttük kiemelkednek a *Neue Zeitung, Extra Zeitung, Diarium, Extract—Schreiben* sorozatai — a fölülökig, többszáz hungaricának jutott így tulajdonába. A művek zöme a magyarországi harcokat tárja fel, de jelentős a kifejezetten Törökország történelmére vonatkozó irodalom is — benne természetesen bőven található hungarica-vonatkozású anyag. KAZINCZY könyvtára ebben a tekintetben olyan gazdag, hogy ennek alapján a 150 év történelmét szinte hónapról-hónapra nyomon követhetjük. Különösen a törökök kiűzetését leíró sajtótermékek gyűjtésére helyezett hangsúlyt.

Könyvészeti tekintetben tehát KAZINCZYT APPONYI Sándor egyik elődjének tekinthetjük. A könyvanyag megosztásából következő tartalmi érv mellett — több mint egyharmada hungarica — formai érvekkel is bizonyíthatjuk. A nagyságrend szerint rendezett katalógusában, értékelési sorrendet felállítva, a hungaricák jelzett területére tartozó művek állanak részben az élen, részben közvetlenül TEMESVÁRI Pelbárt munkái után.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*. 2. köt. Bp. 1891. 588. l.

¹¹ *Irodalomtört. Közl.* 1948. 56. évf. 45. kk.

¹² KAZINCZY bejegyzései a Nagykönyvtár SS. 75/ab sz. könyveiben.

¹³ *Catalogus*. 239. l.

¹⁴ *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 492. l.

¹⁵ 1790. 2. köt. 14. l.

Továbbá: könyvtárának darabjai német, latin és magyar nyelvűek. Kizárólag a hungaricák között találunk olasz, és kevés kivétellel csak itt francia nyelven írt könyveket, jelezve, mindkét irodalomban a hungaricákat tekintette a maga számára legfontosabbnak.

Hungaricákat feltáró bibliográfiáinkban néhány tucatnyi kivételével megtaláljuk az általa is gyűjtött egységeket. Az alábbiakban a bennük fel nem soroltak közül öt különböző típusú, XVI—XVII. századból való mű annotált címlírását adjuk.¹⁶

Neue Zeitungen auss Mancherley Orten . . . Welche alle auss Warhafften Schreiben inn Truck verfertigt worden sein (Im Jar) 1592. H. ny. n. [45] l. 20 cm. — Benne a harmadik híradás való „auss Venedig/ Cashaw/ vnd Raab/ Souil den Türcken anbelangen thüt. Welches sich vom 24. vnd 27. May/ auch vom 5. Juny dises 1592. Jars zugetragen.”

GROTENBECK, Reinoldus: *Aussführlich Bedencken Oder Rathschlag/ Vber dem noch schwebenden Kriesswesen in Vngern. Wie dasselbe Reformiret vnd zu einer Bestendigkeit gebracht. Dargestalt auch dem Türcken allein aus dem Reich vnd der Kays : Mays : etc. Königreichen vnd Erblanden/ beharrlichen Widerstandt gethan/ vnd eine stättige Granitz Defension vorters dadurch vffgerichtet werden könne. Neben einem Special Anoder Vberschlagt/ Wie viel Volcks/ Sommers vnd Winters dazu zu haltem / Was doraußf gehen / vnd woher die Vnkosten vnd Anlagen dazu zunehmen sein möchte . . .* H. n. 1598. ny. n. [44] l. 20 cm — A munka hungarica jellegét a magyarországi és erdélyi eseményekre való hivatkozások, valamint a helyzetfelmérésekből következően a címben jelzett gyakorlati tanácsok képezik.

Vngarische und Siebenbürgische Kriegshündel vnd aussführliche Beschreibung/ Was sich von dem Herbst dess nechst abgeloffenen 1601. jahrs/ biss auff den Herbst dieses gegenwertigen 1602. Jahrs/ zwischen dem Erbfeind Christlichen Namens dem Türcken/ vnd dem Christen/ so wol in ober als vnder Vngarn/ Siebenbürgen, Wallachey . . . In Schlachten / Scharmützel/ einnehmung der Länder / Stätt/ Vestungen/ vnd andern Sachen / von einem vnd andern theil/ denselben Krieg belangend/ gedenckwürdigs verlossen vnd begeben. Getruckt zu Lich/ durch Conrad Nefen/ im Jahr 1602. 48[47] l. 20 cm. — A könyv egy év eseményeit a hónapok rendjében adja elő. Így olvasunk benne Kanizsa FERDINÁND trónörökös által való bevételéről, BASTA hadműveleteiről, Székesfehérvár ostromáról, BÁTHORI Zsigmond sikertelen kolozsvári rohamáról stb. Kitér apróságokra is. Pl. 1601 októberét tárgyalva egyik fejezete: „Ein junger Graf von Thurn von Türcken gefangen.”

WAGNER, Johann Christoph: *Delineatio Provinciarum Pannoniae Et Imperii Turcici In Oriente Eine Grundrichtige Beschreibung dess ganzen Aufgangs /sonderlich aber dess Hochlöblichen Königreichs Ungarn/ und der ganzen Türckey/ auch deren Völcker/ welche selbigem Monarchen zinssbar /als Mohren/ Arabern und Tartarn/ von ihren Proce-duren/ gegen die Christenheit/ sonderlich in gegenwertigem Krieg/ wie Mannlich aber sie durch die Christliche Waffen zurück getriben worden sind . . .* Augspurg, Gedruckt und verlegt/ durch Jacob Koppmayer/ Anno M. Dc. LXXXIV. 162 l., 44 t. 32 cm. — Az 1—28. lap Magyarországról, a 29—38. lap Erdélyről szól. Rövid, Magyarországot és a magyarokat általában jellemző bevezetés után mintegy 120 várost sorol fel. Ebben a vonatkozásban régi, szűk szavú Baedekernek is tekinthetnők. A török harcokkal kapcsolatban részletesegre törekszik. A szöveg között 1 Magyarország térképe és 19 magyar vár metszete található.

Extract—Schreiben auss Ober—Vngarn. Mit sich bringend : Wie Gen. Schultz den Teckely mit seiner völligen Parthey auss seinen Quartieren verjaget /vil nidergemacht/ vnd guthe Beuthen/ ingleichem abermahlen seine Cantzeley bekommen haben. Sambt noch mehr anderer lesswürdigen Neuigkeiten. H. n. [1685], ny. n. [4] l. 20 cm. — Az első, nagy-

¹⁶ Minden fel nem sorolt könyvnek a leírása itt azért mellőzhető, mert ezek a könyvek a Nagykönyvtár birtokában vannak, s a Nagykönyvtár számottevő, a vonatkozó bibliográfiákban fel nem vett hungaricát őriz, főként a G—L és SS jelzetű tékáiban.

betűkkel szedett lap számol be THÖKÖLY csatavesztéséről. Friss párisi, genovai és az Elba déli vidékéről szóló hírek képezik még tartalmát.

Általános antikvitások Kazinczy könyvtárában. Könyvtárának régi könyvei között vannak olyan egységek, amelyek nemcsak kívül esnek a hungaricák területén, hanem konkrét gyűjtőkör sem állapítható meg velük kapcsolatban. A gyűjtőkör — maga a régiség és ami vele általában egybeesik: a ritkaság. Őt az önmagukban vett régi, ritka könyvek is vonzották. Tudatosan gyűjtötte azokat. Katalógusában ezért találjuk többször a szinte kalligrafikusan írt bejegyzést: liber rarissimus (Pl. DOGLIONI, Giovanni Nicolo: *L'Vngeria* . . . Venetia, M.D.XCV. után.) Ezért kerülhetnek egymás mellé a különböző tudományágak: teológia (TEMESVÁRI Pelbárt minden munkáját megszerezte), matematika (PÜCHLER, Christoph: *Eine kurtze vnd grundliche anlaytung zu dem rechten verstand Geometriae* . . . Getruckt zu Dillingen, durch Sebaldum Mayer. Anno Dni M.D.LXIII.), orvostudomány és botanika (CORDUS, Valerius: *Annotationes in Redicij Dioscordis Anazarbei de Medica materia libros V. longe quam ante hac sunt auulgatae* . . . M.D.LXI.) stb.

A régi könyvek közül egy, az 1468-i napfogyatkozást leíró kódexét tartotta talán leginkább becsben. Vele kapcsolatban, újabb könyvásárlásáról beszámolva, a következőket írja TELEKI Sámuelnek: „A most általvettek közt nékem különösen kedvesek Pelbartus de Themeswarnak és Michael de Hungaria nevezetű barátnak XII. kötetből álló Munkájik: de semmi sincs olly kedves, mint egygy Mátyás Király idejebeli Msptum következendő nevezet alatt: Judiciu de Cometa que apparuit Anno dnj Mo CCCC 68 vicesima sda die mensis septembris in civitate Hystropolitana alias posoniensis p Serenissimo principe et dno Mathia Dei gra Hwngariae Dalmaciae Croacie etc Rege composito. Az alólírás a 11-dik az az utolsó lapon ez: Eiusd Serenitatis tue fidelis seruitor, Die 6 Octobris Martinus Archydiaconos Sigbiensis Ecclesie”.¹⁷

Másik, többször említett kódexének és egyik ősnymtatványának címleírását a Nagykönyvtár kéziratára raktárkönyvéből adjuk:¹⁸ *Leonardus Aretinus in vitam et mortem Attile regis Ungarie.* — Codex chart. charact. goth. 4°. 6. (= pag: 12) 21.5—15.3 cm. Inc. „Hunni qui et anares.” Expl. „Et sic est finis hystorie Attile.” Saec. XV. — FREMPERGER, Thomas: *Historia translationis Tunice Jesu Christi de Hungaria.* 8°. 4. Coloniae, 1474.

A „*Politikai irások gyűjteménye.*” A *Catalogus* 31. lapjától kezdve a „libri in-folio” között két kötetben 91 darabból álló, külön kezelt, a fenti címmel ellátott gyűjteményt találunk. Résztint nyomtatványok, részint KAZINCZY autográf másolatai. Tartalmuk nem egységes. Van benne pl. egy Pozsonyban, 1758. okt. 24-én kelt levél GRASSALKOVICHTól, XIII. GERGELY pápa bullája, vármegyei gyűléseken elhangzott oratiók, egy etnai útleírás és az „angliai parlamentum”-ról szóló karcolat fordítása, a MARTINOVICS-féle összeskűvésssel kapcsolatban kiadott *Sententiae tam inclytae tabulae regiae judiciaruae* (Pestini, 1795) stb., rendszertelen összevisszaságban. Felületesen szemlélve akár egy mindent gondosan megőrző, egyetemes érdeklődésű ember „mindenes gyűjteményé”-nek tekinthetnők.

Miért adta azonban ilyen jellegű kollekciónak a fenti címet? Ha az egyes darabokat elemezzük, azt látjuk, zömmel valamilyen vonatkozásban a vármegyei, általánosítva a magyar politikai életből tárnak fel valamit, sőt a legtöbb a felvilágosodás jellegzetes terminológiájával a magyar szabadság, a megyei autonómia, a politikai, gazdasági, kulturális fejlődés ügyét szolgálta. Ilyen természetű iratokat le is másolt KAZINCZY — mert értékeiket felismerte. Ezért jellemző gyűjteményének ez a részlege hazafiságára.

Természetesen erőszakolt lenne minden egyes iratból azonos tartalmat kiolvasni. Vannak közöttük más természetűek és határesetek is.

¹⁷ KAZINCZY Ferenc *Levelezése.* Közzéteszi HARSÁNYI István. 22. köt. Bp. 1927. 139. l.

¹⁸ Mindhárom mű a 2. világháború folyamán elveszett.

A más természetűek között számottevőbb egységek általában a régi iratokról készült másolatai (pl. *Armales Vladislai Heliae Balogh de Malonta ao. 1499 concessa*) és a kifejezetten Abauj megye történetére vonatkozó okmányok (pl. *Privilegium Leop. I. super usu cera rubra Cottui Abaujvariensi concessu de Anno 1669*). Érdekesség benne a babonák ellen írt két német újságcikk fordítása.

A határesetek közé tartozik VÁLYI Andrásnak a megyékhez intézett körlevele, amelyben az egyes helységekkel kapcsolatban nyolc kérdésre kér feleletet, hogy főművét befejezhesse. Azért határeset, mert részletesen olvashatunk benne a munka céljairól s közöttük a leghangsúlyozottabb: anyanyelven írt honismeret által a magyar kereskedelem fellendítése. Továbbá KULTSÁR István nyomtatott levele: benne a magyar nyelv művelése céljából alapított *Hazai Tudósítások* érdekében fordul címzetteihez stb.

Az egységek túlnyomó része azonban egyértelműen az említett gyűjtőkört tükrözi, legyenek egyes orációk vagy vármegyei feliratok. Miért másolta volna le különben — többek között — BEÖTHY János 1784. július 13-án tartott beszédét, ha nem appellációjáért: „Törvényünk és Szokásaink meg sértésével kívántatik tehát most az országtól az, hogy ezentúl mindenek Német Nyelven irattassanak” és az akkori „haladó lojalitás” megfogalmazásáért: „igyekezném Felséges Urunk Parantsolatának teljesítésén a mennyiben szabadságainkkal, melyeket a törvény ad, meg edgyeznek”? Vagy másik idézet egy KOMÁROMY György tiszteletére mondott dicitóából: a kormány „Törvényeink s Szabadságaink Szentsége fenn-tartására, Hazánk közönséges boldogságának elő-vitelére és az Igasságnak ki-szolgáltatására fel-szenteltetett Királyi Széknek egy része . . .”

A vármegyei feliratok közül miért csupán azokat gyűjtötte egybe, amelyek valamilyen formában és vonatkozásban a nemzetvédelem jegyében születtek? Így Bihar megye 1790. február 4-én tartott gyűlése ismételten szembefordult II. József követelésével: „most-is sem Búza-sem Katona-adásra magokat a szegény adózó Nép részéről-is nem ajánlhatják . . .” Gömör vármegye 1793-ban a Helytartótanácsnál protestál a cenzúra bevezetése ellen, követeli a sajtószabadságot, amelynek eltörléséről szóló rendelet ellenkezik „1) magával a kitett tzeállal; 2) az Emberi és Polgári Jusokkal; úgy a Természettel-is; 3) az Írással, és a Keresztény Vallásnak tulajdonságával; 4) a Nemzetnek boldogíttatásával, s méltóságával; és továbbá 5) a pallérozott Népeknek gondolkodásával... Ezek felett 6) az ezen Levélben foglaltatott tilalmazás, rugójára tekintve gyanus, következésére nézve pedig mind foganatlan, mind veszedelmes.” Szatmár megye 1794 tavaszára összehívott közgyűlésén a „Magyar Játék-Szín állandó meg-gyökeresítésére” tesz konkrét javaslatot, remélve — írja a királynak és a Helytartótanácsnak — „Nagyságtok Kegyelmetek is a Köz-Jónak, s Nemzetünk dicsőségének szintén azon buzgó szeretetétől lelkesítettvén . . . semmit el nem fognak mulatni, valamivel ezen Nemzeti Jádzó-Társaságnak, apolgtatása, segítése, s gyarapítása körül édes Hazájok Oltáránál, még a háládatos késő Maradéknak is áldozhatnak . . .” Másik feliratban pedig tiltakoznak amiatt, hogy az egyetemet „Pestről más valamely homályosabb helyre” áttelepítsék.

Az említett és a hozzájuk hasonló művek tucatjaiból kiolvashatjuk KAZINCZY hazafisága mélységét. Ez a vonal töretlen — első tisztségvállalásától 1806-ig gyűjtött politikai iratok vannak ebben a gyűjteményben — bár inspektorsága idején — kulturális téren mindenesetre — a jozefinizmus mellé került. E gyűjtemény vizsgálataából arra lehet következtetnünk, hogy nem szabad jozefinizmusát hazafiságával szemben kijátszanunk. Vajon nem sokkal inkább hazafiságából következett — pusztán jóhiszeműségénél fogva — jozefinizmusa? A MARTINOVICS-féle összeesküvésben való részvétele is feltétlenül ezt bizonyítja.

A *kurrens sajtótermékek Kazinczy könyvtárában*. Míg hungaricáival, általában régi könyveivel és politikai irataival kapcsolatban egy-egy speciális érdeklődési körére mutathattunk rá, addig a bibliotékájában levő, XVIII. század végén, XIX. század elején meg-

jelent művekkel kapcsolatban nem beszélhetünk semmilyen határozott gyűjtőkörrel. Fogalmazhatjuk így is: semmilyen aránytalanságról. Az irodalom egészen ellentétes területei képviselve vannak benne, úgy azonban, hogy sem az egyes szerzők, sem a munkák tartalma nem utalnak valamilyen belső egységre. KOVACHICH Márton György két műve mellett találjuk COMENIUS *Orbis Pictus*ának 1798-i kiadását, BLASKOVICS József *A selyemtenyészésnek módjáról* 1793-ban írt tanulmányát, *A Sopronyi Magyar Társaság próba munkájának sengéjét* (Sopron, 1804), *A magyar nyelvnek a Magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedéseket* (Bécs, 1790), éppúgy, mint halotti búcsúztató verseket, HATVANI István meséit, MÁRTON József *A Magyar Lexiconnak szükséges voltát* indokló munkáját (Pozsony, 1802), történelmi és földrajzi könyveket stb. Még a teológia területéről gyűjtött anyaga is összefüggésteleenségeket látat meg: egyaránt helyet kapnak benne protestáns és katolikus iratok; prédikációk, dogmatikák, polémiák, apológiák. Ezért mondhatjuk: KAZINCZY első eladott könyvtára a korabeli magyar irodalom egészének keresztmetszetét tükrözi. Ő a magyar irodalmi élet teljessége ütőerén tartotta kezét, mindenről tájékozódott — függetlenül attól, hogy feltehetően gyűjteményének nem minden egyes darabját maga vette meg, hanem ajándékba, esetleg kifejezetten tiszteletpéldányként is kapott belőlük. Viszont éppen, mert nem dominál sem a szépirodalom, sem valamilyen tudományág — legfönnbbs többé vagy kevésbé vannak képviselve — nem gondolhatjuk: ajándékozói körének munkássága átfogta volna könyvtára kurrens anyagának körét. Sokkal indokoltabb: KAZINCZY tudatosan gyűjtött mindent, hogy belássa kora magyar szellemi életét. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a XVIII. század végének, a XIX. század legelejének külföldi irodalma alig van képviselve könyvtárában. A kurrens literatúrából csak a magyart gyűjtötte — a jelzett szándékkal.

Ami könyvtárából hiányzik. Az eddigiek könyvtárának fényoldaláról szóltak. Vanak viszont szembeötlő és érthetetlen hiányosságai is. Négy nagy ürre mutatunk rá.

Eladott gyűjteményéből hiányzanak a filozófiai munkák. Sem az ó-, sem az újkori standard műveket nem találjuk meg benne. Tudjuk, tőle idegen maradt a felvilágosodás francia ága, de racionalista szupranaturalizmusa legalább Christian WOLFF és köre felől tájékozódhatott volna bölcséleti mélységekben — ha fogékony lett volna az európai modern szellemi irányzatok tudatos megfogalmazásai iránt. Pedig távol állott az ortodoxiától.

Ugyanígy hiányzanak a görög—római klasszikusok, ilyen irányú magas műveltsége ellenére. Mindössze négy fordítás címe fordul elő a katalógusban, s valószínűleg a fordítás kedvéért kerültek a gyűjteménybe. Ezek: Cornelius NEPOSnak avagy Aenilius PROBUSnak *Híres nevezetes hadi fejedelmeknek életekrül és cselekedetekrül írt könyve* (Ford. BALOG György. Kassa, 1746), CICERÓNak *az embernek tisztéről és kötelességéről írt három könyvei* (Ford. KOVÁSZNAI Sándor. Pozsony, 1795), PINDARUS (Ford. Fábchich József Győr, 1804), *Az üdösb Kátó vagy M. T. Cicerónak beszélgetése az öregségről* (Magyarázta VIRÁG Benedek. Pest, 1803).

Nem találjuk annak sem nyomát, hogy a magyar szépirodalom termékeit különösebben gyűjtötte; csupán a „keresztmetszet” vonatkozó részlegének arányában vannak magyar szépirodalmi művei. Közülük is kevés állta ki az idő próbáját, illetve való irodalomtörténeti jelentőségű szerzőtől. VIRÁG Benedek négy műve, CSOKONAI Diétai *Magyar Muzsája* és „három éneke muzsikára szedve” (Bécs, 1803), valamint egy BESSENYEI kézirat (levele a Czeglédi Plebánushoz annak intolerantiája miatt) érdemel említést. Különösen az érthetetlen, hogy BESSENYEI írásaiban ennyire szegény, amikor feltétlenül nagyra értékelte: a Nagykönyvtár (is?) őriz műveiről készített másolatait. Bár lehet, azok későbbi keletűek.

Végül: igen szűkös az RMK anyaga. A mintegy tucatnyi könyv is szinte kizárólag teológiai munka, pl. KÁLVIN *Institutioj*ának SZENCZI MOLNÁR Albert által készített fordí-

tása (1624), a *Tanachkozás, mellyeket kellyen a' különböző vallások közül választani* (LESSIUS-ból ford. VERESMARTI Mihály. Posonii, 1640), KECSKEMÉTI János 1643-ból való prédikációs kötete. Ez annál érthetlenebb, mert általában az antikvitások iránt — mint láttuk — fejlett érzékkel bírt. Annak is bizonyosságát adta, hogy a régi magyar könyvekben nyelvészeti értékeket is fedezett fel és kiadással, másolással, másoltatással menteni akarta azokat.¹⁹ Kaphatott pozitív indítást egykori iskolája könyvtárától is, ahol SZOMBATHY János a XVIII. század végén már szorgalmasan gyűjtötte a régi magyar nyomtatványokat.

Felmerül a kérdés: valóban hiányoztak e négy területről a könyvek, vagy, mert nélkülözhetetlennek tartotta azokat, nem vált meg tőlük? Levélezésében utalást sem találunk az utóbbi feltevésre: az eladással kapcsolatban a könyvtárát emlegette és annak a katalógusát készítette el. Továbbá a JANKOVICHnak eladott — jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött — második gyűjteményének profilja teljesen megegyezik az elsőjével.²⁰ — Mégis, nem kell-e ezt a kérdést a tisztázatlanok közé utalnunk?

BARCZA JÓZSEF

Batsányi a Magyar Museum elődeiről és követőiről. Nemcsak irodalomtörténésünk, hanem időszaki sajtónk története szempontjából is nagy jelentőségű volt az a „társaságkötés”, amely 1787 őszén Kassán BATSÁNYI, KAZINCZY és BARÓTI SZABÓ között létrejött, hiszen ekkor született meg az első magyar irodalmi folyóirat terve; az a terv, amely a következő év nyarán — 175 esztendővel ezelőtt — meg is valósult. Igaz, a „társak”: a legfontosabb célokban egyetértő, de számos politikai, világnézeti és ízlésbeli kérdésben különböző felfogású BATSÁNYI és KAZINCZY szövetsége, már a *Magyar Museum* első számának megjelenésekor felbomlott, a folyóirat, amelyet KAZINCZY kiválása után lényegében BATSÁNYI maga szerkesztett, így is fontos szerepet töltött be sajtó- és irodalomtörténetünkben. Fontosságát, szinte korszakalkotó jelentőségét nem csak az a körülmény biztosítja, hogy magyar nyelvű irodalmi folyóirataink közül e lap volt az első, hanem egyéb, tartalmi tényezők is. A *Magyar Museum* színvonal szempontjából is kiemelkedő produktuma volt a korszak hasonló jellegű hazai időszaki termékeinek. Ma is teljesen indokoltnak érezzük BATSÁNYI önértékes megállapításait, amelyekben folyóiratának úttörő, sőt korszakalkotó szerepére emlékezett: „Hajdanában nem volt Magyarországon egyetlen időszaki nyomtatvány sem; 1780-ig a hírlapok is latinul jelentek meg. 1788-ban egy tudós társaság alakult Kassán; ez Magyar Museum címen egy időszakonként megjelenő munka kiadásához fogott, mely új korszakot nyitott a nemzeti irodalomban mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben”.¹ BATSÁNYI e szavaiból azonban az is kitűnik, hogy a *Kassai Parnassus*-t — ahogy KAZINCZY kívánta elnevezni folyóiratukat — nemcsak irodalmunk, hanem nemzeti nyelvű időszaki sajtónk története szempontjából is úttörő munkának érezte. Erre vall az a levele is, amelyet 1793. május 6-án Kassáról írt ARANKA Györgynek: „Azt legalább senki sem tagadhatja, hogy a mi társaságunk volt a kezdő. Mi törtük meg a jeget; mi emeltünk úgyszólván zászlót hazafi társainknak, nemzeti nyelvünk szent ügyének hathatós védelmére, oly szerentsés folyamattal, mely nemsokára minden reménységünket felülhaladta. »Museum«-unk első negyede 1788. évben jelent meg. Egy esztendővel későbbben, 1789-dikben kezdték Pétzeli József, Mindszenti Sámuel és Perlaki Dávid urak a komáromi »Mindenek Gyűjtemény«-t és Görög Demeter s Kerekes Sámuel urak Bécsben a Hadi Történeteket írni s

¹⁹ KAZINCZY Ferenc *Levélezése*. 22. köt. 231. kk.

²⁰ HARSÁNYI Eszter szíves közlése.

¹ BATSÁNYI-nak a *Mercure Etranger* c. folyóirat 1813. évfolyamában megjelent cikkéből. BATSÁNYI János *Összes művei*. (BJÖM) 2. köt. Sajtó alá rendezte KÉRESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1960. 611. 1.

kiadni . . .”² E két BATSÁNYI-idézet tulajdonképpen a magyar időszakai sajtó első évtizedének vázlatát is adja, olyan formán, hogy mindkettő kiemelkedő szerepet biztosít a *Magyar Museum*nak. Az első úgy, hogy előzményként mindössze az első magyar nyelvű hírlapnak, a *Magyar Hirmondónak* az indulását említi meg, a második pedig úgy, hogy a nyolcvanas évek végén indult lapokról azt állítja, hogy számukra a *Magyar Museum* volt a jeladás: ezt követte a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Hadi Történetek*. BATSÁNYI e megállapításait is igazolják az újabb sajtótörténeti kutatások.

Mindenekelőtt kétségtelennek látszik, hogy az 1780-ban meginduló hírlap- és az 1788-ban létrejövő folyóiratirodalmunk között számos kapcsolat és összefüggés fedezhető fel, mégpedig nem csupán az időszakosságnak közös, de önmagában még formálisnak tűnő meglétében, hanem egyéb vonatkozásokban is. Magyar nyelvű időszakai sajtónk megindulásánál, a belső okokon kívül, kétségkívül közrejátszóttak azok az európai minták, amelyek első szerkesztőinkre hatással lehettek. Minden bizonnyal hatottak RÁT Mátyásra, PÉCZELI Józsefre és a többi nyugati egyetemen és főiskolán megforduló szerkesztőre a XVIII. század jellegzetes európai folyóirat típusai, a morális és a tudományos folyóiratok. Ismeretes, hogy a morális hetilapok Angliából GORTSCHEID nyomán Németországban, KLEMM és SONNENFELS által pedig Ausztriában is elterjedtek; a tudós folyóiratok meg egyenesen Németországból indultak ki.³ Bécs századvégi gazdag folyóiratirodalma is ösztönző hatással volt azokra a magyar szerkesztőkre, akik ott megfordultak. Ezek után jobban érthető az a sajátos jelenség, hogy első hírlapjaink nemcsak hírközlő eszközök voltak, hanem kezdettől fogva — legalábbis bizonyos mértékig — a folyóiratok szerepét is igyekeztek betölteni. RÁT Mátyás a *Magyar Hirmondó* indulásakor siet bejelenteni: „ . . . Nem volt szándékom, hogy egyedül az országalásokban előforduló változásokat meg-írnám. Mindenek felett szükséges a tudományoknak folyamatját és gyarapodását hirdetni. Nintsenek a Magyaroknak a féle hét vagy hónap számra nyomtatott írásaik, mint más nemzeteknek (Wochenschriften, gelehrte Zeitungen, Intelligenz-Blätter, Magazine etc.). Ezeknek fogvatkozását kell, ha lehet, a M. Hirmondónak ki-pótolni . . .”⁴ RÁT és utódai, e programnak megfelelően, valóban beiktatták lapjaikba az irodalmi és a tudományos élet eseményeiről beszámoló közleményeket is. A tudományos folyóirat hiányának pótlása jó ideig a hírlapok feladata maradt. SÁNDOR István 1795-ben is még azt fejtegeti, milyen nagy szükség lenne egy tudományos folyóiraatra: „A Jenai Litteratur Zeytung módjára nyelvünkön írandó tudós Híreket már régen kívánják az ahoz értő Hazafiak . . .”⁵ írja egyik cikkében, amelyben egy tudós újság szükségességét fejtegeti. 1802-ben pedig a bécsi *Magyar Hirmondó* egyik olvasója afeletti örömeinek adott kifejezést, hogy a lap hírt ad az újonnan megjelent magyar könyvekről és így „némű némiképpen kipótollják azon szükségét, mellyet lát Hazánk a Tudós Újságnak fogyatkozása miatt . . .”⁶

Formai szempontból talán közelebb álltak a *Magyar Museum*hoz azok az irodalmi melléklapok, amelyeket a *Magyar Hirmondó*hoz, majd később a *Magyar Kurir*hoz mellékeltek, hiszen ezek csaknem kizárólag irodalmi anyagot tartalmaztak, és ezért joggal látszhatnának az első önálló irodalmi folyóiratunk előzményeinek. Jellemző azonban, hogy sem BATSÁNYI, sem KAZINCZY, elődeiről szólva, nem ezekre hivatkozott, hanem az említett újságokra. E melléklapokat a *Pressburger Zeitung* irodalmi mellékletei mintájára időnként a főlaphoz mellékeltek, és irodalmi tartalommal töltötték meg. Tartalmuk azonban többnyire igen sekélyes volt: főleg gyenge, alkalmi költeményekből, dilettánsok rímfaragásából állott. Alacsony színvonaluk magyarázza, hogy sem KAZINCZY, sem

² KÁROLY György Hugó: *Bacsányi emlékezései a „kassai magyar társaság”-ról*. Figyelő. 1874. 497. 1.

³ ZUBER Marianna: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915.

⁴ *Magyar Hirmondó*. (MH) 1780. jan. 22. 56. 1.

⁵ *Sokféle*. III. 1795. 73–74. 1.

⁶ *MH* 1802. dec. 14. 779. 1.

BATSÁNYI nem ezeket említette meg akkor, amikor a *Magyar Museum*, illetve az *Orpheus* elődjéről emlékezett meg, hanem a *Magyar Hírmondót*.⁷ Jellemző, hogy RÁT — akiről KAZINCZY és BATSÁNYI egyaránt mindig a legnagyobb elismeréssel szólt — már lapja indulásakor ki merete mondani: „néha nagy uraknak tisztességekre rossz verseket is szoktanak koholni”, és az alkalmi versek nagy divatja idején ezekre nézve is minőségi mércét igyekezett felállítani. Hangsúlyozta, hogy a lapjában közölt versek „nem csak azon nagy érdemű Méltóságra nézve, akinek tiszteletire irattak, hanem önnön magokra nézve is, akár a gondolatokat és képzéseket tekéntsük, akár pedig a szövegeket és a sorok végeinek eggyeztetését”, megérdemlik a közlést.⁸ RÁTnak e fejlettebb ízlésre valló elvei és szerkesztői gyakorlata egyaránt megmagyarázzák azt, hogy a *Magyar Museum* szerkesztője elsősorban az ő lapját tekintette a kassai folyóirat elődjének,

Hasonlóképpen találó BATSÁNYI-nak az a megállapítása, amely szerint a *Magyar Museum* szinte jeladás, zászlóbontás volt a következő évben induló lapok: a *Hadi Történetek* és a *Mindenes Gyűjtemény* számára. E három lap — amely nem meríti ki teljesen az ezekben az években létező magyar újságok számát — valóban szervesen összetartozott: műfaji különbségeik ellenére kétségkívül hasonló irányt képviseltek. Mindhárom mögött egy-egy „társaság” — a kassai, a komáromi és a bécsi — állott, amelyeknek tagjait csaknem teljesen azonos program kapcsolta össze. Ez a nemesi reformizmusnak a felvilágosodás szellemétől is megérintett programja volt, irodalmi, művelődési és politikai téren. Bár a kassai társaság folyóirata, a *Magyar Museum*, főleg irodalmi, a komáromiak *Mindenes Gyűjteménye* elsősorban ismeretterjesztő, a bécsi *Hadi Történetek* pedig politikai lap volt, mégis mindháromban találunk irodalmi, világnézeti és politikai jellegű cikkeket is. E cikkek tartalma pedig közös forráshoz vezethető vissza; ami nem más, mint a BESSENYEI-féle nemzeti-pelvűség programjának a továbbfejlesztése abban az időben, amikor a nemesi reformizmus mozgalma a legélesebben fellépett II. JÓZSEF gyarmatosító politikája ellen.

E társaságok tagjainak és lapjaik szerkesztőinek jó kapcsolataira nézve számos bizonyítékul szolgál a folyóiratok és hírlapok történetének feldolgozása és tartalmuk részletes elemzése. Kimutatható, hogy BATSÁNYI, PÉCZELI és GÖRÖG szerkesztői tevékenységük során 1790 körül hasonló politikai nézeteket képviseltek; egymás vállalkozásait kölcsönösen támogatták, de mindhárman szembeálltak a másik bécsi magyar újság szerkesztővel, a felvilágosult szellemű, de jozefinizmusa miatt a nemesi reformizmus táborában népszerűtlen SZATVAYVAL.

Méltán hivatkozott tehát BATSÁNYI a *Magyar Museum*, a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Hadi Történetek* összetartozására és a kassai folyóirat kezdeményező szerepére. A *Magyar Museum* valóban kiemelkedő magaslatra volt időszakai sajtónk első évtizede történetének és olyan példa, amelynek nyomán mások is elindultak. Méltán várhatta el az utókortól BATSÁNYI e folyóirat példányainak a megőrzését és jelentőségének elismerését: „Fennmarad, — írja visszaemlékezésében — reményem fennmarad még egynéhány nyomtatvány a Magyar Múzeumból mind Magyarországon, mind Erdélyben; és minthogy azon munkának egybeszedése s kiadása volt sokféle üldöztetésemnek első valóságos oka s mintegy kútfeje, bizonyosságot tehet azok előtt is, akik majd utánunk jönek és mindnyájunknak bírái lesznek, legalább arról: hogy gyenge tehetségemhez képest, híven igyekeztem, hogy Hazámnak, Nemzetemnek igaz szívvel és lélekkel nagyítottam; s hogy ha azon nehéz és veszedelmes időkben több jót, nagyobb hasznot nem tehettem, valóban nem én rajtam állott . . .”⁹ Bár nagy könyvtáraink gyűjteményeiben gondosan őrzik a 175 esztendő *Magyar Museum* köteteit, és kétségtelen, hogy nem csak „egynéhány” példány

⁷ KAZINCZY az *Orpheus* első számának *Bevezetésében* foglalkozott folyóirata előzményeivel.

⁸ *MH* 1780. márc. 8. 161. l.

⁹ BATSÁNYI: *Előszó*. 1808. *BJÖM* III. 24. l.

maradt fenn belőlük, mégis úgy gondoljuk; az első magyar irodalmi folyóirat kiemelkedő jelentősége, magas színvonala és a korszak haladó mozgalmában betöltött szerepe indokoltá tenné e folyóirat bibliofil vagy akárcsak szöveghű kiadását. A régi, értékes folyóiratok kiadása külföldön nem ismeretlen; úgy véljük, hogy a mi XVIII. század végi folyóirat taink, a *Magyar Museum*, az *Orpheus*, a *Mindenes Gyűjtemény* és az *Uránia* újonnan való kiadása nálunk is indokolt lenne, hiszen nemzeti művelődésünk egy jelentős korszakát hozná közelebb nemcsak az e korrallal foglalkozó szaktudósok, hanem a nagyközönség számára is. És így teljesebbé válhatna az a bizonyíték is, amelyet BATSÁNYI várt a fennmaradt kötetektől: az utókor elismerése azok iránt, akik „igaz lélekkel szolgáltak hazájuknak nehéz és veszedelmes időkben.”

KÓKAY GYÖRGY

Egy reformkori forradalmi röpirat eredete és elterjedése. BÍRÓ Sándor *Történelemtanításunk a XIX. század első felében* c. munkájának a kéziratot történelemtanításról szóló fejezetében részletesen foglalkozik CSENGERY Józseffel, a sárospataki ref. kollégium kiváló történelemprofesszorával, illetőleg főként egy forradalmi szellemű kéziratával. Ennek a politikai jellegű kéziratnak eredetére és továbbterjedésére szeretnénk valamelyes fényt deríteni ezzel az írásunkkal.

CSENGERY József Sárospatakon, Lőcsén, végül pedig Bécsben tanult, és 1824-ben meghívták professzornak a sárospataki református kollégiumba. 1824-től egészen 1850-ben bekövetkezett haláláig tanította „a közönséges polgári magyarországi történettudományt, oklevéltant és római nyelvtudományt.”¹

CSENGERY József olyan légkörben nevelkedett, amelyben általános volt a francia felvilágosodás és a forradalom története iránti érdeklődés. A sárospataki tanárok és diákok a FERENC-féle reakció idejében is állandóan olvasták a francia filozófusok műveit, sokan közülük a köztársaságért rajongtak, és a reakció ellen lázongva a francia forradalom eszméinek is hívei lettek. Mindez bizonyára elhatározó hatással volt CSENGERY gondolkodására és későbbi munkásságára.

CSENGERY József gondolkodásának fejlődését, sajnos, közelebről nem ismerjük, Európa 1825-i politikai helyzetéről szóló kézírata és *Az egyetemes történettudomány vázlat*a (Sárospatak, 1843) c. nyomtatott munkája alapján azonban a reformkor egyik legjelentősebb, haladó szellemű és feltűnően széles látókörű történelemtanárának tartjuk. Tanári munkájának java része a reformkorban folyt, és úgy látjuk, egész gondolkodása a reformkorban bontakozott ki. Fentebb említett kéziratának szelleme és gondolatai az 1830-as évek európai forradalmainak világába visznek, és ezért a magyar reformkori politikai irodalom egyik érdekes megnyilatkozásának tekinthetjük. Habár BÍRÓ Sándor CSENGERY „1825-ös kéziratáról” beszél, nem tartjuk bizonyosnak azt, hogy CSENGERY a kéziratát éppen 1825-ben írta. A kézirat ugyan említia 1825. évet, amelynek politikai helyzetét a szerző vizsgálja, de könnyen lehet, hogy maga a kézirat egy-két évvel később keletkezett.

A kézirat ismertetéséből kitűnik, hogy legjellemzőbb vonásai: éles antiklerikalizmus, a pápa és a római katolikus papság kemény bírálata, a szentszövetség és az osztrák zsarnokság kíméletlen támadása, az emberi jogok bátor követelése, az arisztokrácia-ellenesség és végül a forradalom szükségességének hirdetése. A kézirat szerzője nyíltan, határozottan kimondja a népi forradalmakkal való őszinte együttérzését. Csak a forradalmaktól várja a népek igazságának kivívását.²

Mindezek mellett ki kell emelnünk BÍRÓ Sándornak azt a fontos megállapítását is, hogy ez a kézirat minden addig ismertetett történelmi jegyzettől különbözik.³ A történelmi

¹ BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében*. Bp. 1960. 155. l.

² BÍRÓ: *I. m.* 161—163. l.

³ BÍRÓ: *I. m.* 164. l.

jegyzetek ugyanis egy-egy korszaknak vagy népnek összefüggő történetét adják az események egymásutániségában. Ez a kézirat ellenben Európa politikai helyzetének keresztmetszetét adja egyetlen évben, és közben az egyes államok politikáját a haladáshoz viszonyítva értékeli. A történelmi események bemutatásánál és a politikai helyzetképnél is fontosabbnak kell tartanunk a szerző politikai gondolatait, következtetéseit. Ezekből ugyanis az tűnik ki, hogy a szerző nem pedagógiai céllal írta a munkáját, hanem a forradalmat sürgetve keményen harcol az egyenlőségen alapuló polgári társadalmi rendért, a feudalizmus nyúgeitől megszabadított demokratikus államformáért.

Érdekesnek és sok tekintetben helyesnek, elfogadhatónak tartjuk ezek után BIRÓ Sándor fejtegetéseit a kézirat eredetiségére és céljára vonatkozólag. BIRÓ Sándor nagyrészt CSENGERY eredeti munkájának tartja a kéziratot, mivel gondolati tartalma (antiklerikalizmus, az alkotmányos királyság dicsérete, arisztokrácia-ellenesség stb.) a magyarországi közhangulatra vezethető vissza, de azt is feltételezi, hogy a porosz militarizmus elítélését és a forradalmi szellemet CSENGERY valamely francia politikai röpiratból vette át. „Ennek a forrásnak a felderítése további, főleg bécsi kutatásokat igényelne,” írja fejtegetéseinek végére jutva.⁴

CSENGERY kézírata eredetiségének megállapításához azonban nem volt szükség bécsi kutatásokra, a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban végzett kutatások adják meg reá egészen váratlanul a megoldást.

Európa 1825-i politikai helyzetének kérdései ugyanis természetesen nem csupán CSENGERY Józsefet foglalkoztatták ezekben az években, hanem másokat is.

CSENGERY kéziratával azonos forrásból származik a nagyenyedi Bethlen Könyvtárnak egy kézírata, amelyet már régóta az értékesebb kéziratok között tartanak számon a könyvtárosok.⁵ Ez a korabeli iskolai kurzusokhoz hasonló, egyszerű, szürke füzet mindjárt azzal hívja fel a figyelmet, hogy az elején ki van vágva belőle két levél, amelyeken eredetileg írás lehetett, az utolsó levelének az alsó része pedig vágva van. A kézirat tintával erősen áthúzott, de jól olvasható címe a következő: *Európának Politikai elnézése 1825-ben*. A kézirat írójának utólag nyilván gondja volt reá, hogy a nevét elrejtse, és magát a címet is igyekezett olvashatatlanná tenni. Ennek politikai okai lehettek. A kézirat végén más, halványabb tintával ez a keltezés áll: „1831. 14. aug.” A kézirat tehát akkor vagy esetleg már előbb kétségkívül kész volt.

A kézirat címe feltűnően hasonlít a CSENGERY kéziratának címéhez. Tartalmát pedig a BIRÓ Sándor ismertetése alapján azzal teljesen azonosnak mondhatjuk.

A cím alatti jelszó és fordítása hiányzik az enyedi kéziratból, lehet, hogy az író nevével együtt az első, kivágott lapokra volt írva. Az enyedi kézirat elején az európai civilizáció fejlődéséről, a papok jussairól, a királyok és kiváltságosak hatalmáról szóló részt éppúgy megtaláljuk, mint CSENGERYnél. A továbbiakban a népek kívánságait kezdi fejtegetni az ismeretlen enyedi író. „Nem elég — írja — hogy a Rab szolgaság szelidüljön, az ember méltóságán és Jussain épült szabadságot kívánnak. Nem elég, hogy boldogságokat Ural-kodoik kegyelmétől várják: azt akarják, hogy az a királyok tettzésénél kevesebbé változó védelmező Törvényekhez köttessék”. (5. lev. verso) CSENGERY ugyancsak a „védelmező törvény”-re akarja alapítani a nép boldogságát. Ezután a királyok előítéletei és a Principiumok közötti ellentétéről beszél mindkét kézirat. „Az előítélet tévelygés, a principium igazság, és az igazság tsak akkor veszt, mikor nints Tamasza. Már pedig ez ügyben az egész Civilizált Európa mellette hartzol”, folytatja a kézirat írója. (6. lev. vo.)

Az előítéletek lerontása megváltoztatja a társadalmat, „de ez nem tézsi azt még eloszlatni, amint hirdetik azok, akik az előítéleteknek köszöntek mindent.” (CSENGERY-

⁴ BIRÓ: *I. m.* 163. l.

⁵ 205×128 mm nagyságú 57 levelet tartalmazó, kívül kopottas és kissé szakadozott kézirat Ms. 40 szám alatt van meg a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban. Eredete, adományozójának neve sajnos ismeretlen.

nél: „amint állítják azok, akik mindeneiket a Praejudiciumoknak köszönhetnek.”) Ennél is jellemzőbb a következő mondat: „Minden nép revolutioja a dolgok rossz rendje ellen van, egy jobb rend kedvéért, mert ha a rend jobb lenne, nem volna revolutio.” (7. lev. ro.) A következő lapon ebből ered ez a határozott és teljes együttérzésről tanúskodó következtetés: „A revolutiók tehát szükségesek, sőt betsülletjekre azt kell mondanunk, hogy források nemes érzés, és a köz jó kívánása, valamint a Contrarevolutióknak gyalázatjokra azt kell mondanunk, hogy azokat a személyes haszon támasztja.” (CSENGERYNél ugyanez a mondat szinte ugyanígy van megfogalmazva: „A revolutiók tehát szükségesek és az ő megbecsülésekre még azt is meg kell vallani, hogy erőforrások a nemes érzésekben s a közjó eránt való szeretetben van . . .” stb.)

Ha az összehasonlítást tovább folytatjuk, mondatról mondatra követhetjük ugyanannak a gondolatnak egymástól alig eltérő kifejezéseit. Helyenként szinte megegyeznek a két kézirat kifejezései, például: „a félelem többet tett a Népek boldogságára, mint a királyok jó kedve.” (10. lev. ro.) CSENGERYNél: „A félelem sokkal többet tett eleitől fogva a nemzetek javára, mint a királyok jóindulatja.” Az enyedi kézirat legtöbbször valamivel tömörebb és találébb kifejezésekkel adja vissza a gondolatokat. CSENGERY több latin szót használ, kissé részletezőbb jellegű, de világos, jó magyar stílussal ír, illetőleg fordít.

Világos ugyanis, hogy amikor két kézirat mondatról mondatra szinte teljesen megegyezően vagy hasonlóan fejezi ki ugyanazokat a gondolatokat, és egyformán jellemzi az európai államok helyzetét, akkor egy idegen szövegnek két egymástól teljesen független fordításával van dolgunk.

A két fordítás alapjául szolgáló idegen szöveget sikerült megtalálnunk az enyedi Bethlen Könyvtárban. BIRÓ Sándornak igaza volt, amikor egy francia röpiratban kereste CSENGERY kéziratának a forrását.⁶ CSENGERY, valamint az enyedi kézirat írója nem csupán felhasználta a francia röpiratot, hanem az egészet lehetőleg pontosan le is fordították. Az eredeti munka címe: *Revue politique de l'Europe en 1825* (Paris et Leipzig. Bossange frères, libraires. Février 1825). A cím alatt a CSENGERYNél is meglevő latin jelmondatot olvashatjuk. „Illi pro libertate, hi pro dominatione pugnant.” A röpirat elég nagy betűvel és széles margóval nyomtatva 88 lapot tesz ki, jóval többet, mint a CSENGERY kézírata, amely valószínűleg sűrűn van írva. A cím után következő lapon a kiadók azt a felvilágosítást adják az olvasóknak, hogy a munkának egy politikai és irodalmi folyóiratban kellett volna megjelennie, amelyet januárban akartak megindítani. Mivel azonban a vállalkozás néhány hónapot késik, fontosnak tartották, hogy egy ilyen nevezetes tanulmány mielőbb a közönség kezében jusson. A röpirat szerzőjének a nevét nem árulhatták el („il nous soit défendu de nommer l'auteur”), s így az névtelenül jelent meg. A francia röpirat szerzőjét egyelőre nem sikerült megállapítanunk.

A francia röpiratot és a kéziratot összehasonlítva megállapítottuk, hogy a magyar szöveg mindenütt hű fordítása a franciának. Elég évégett a két szövegnek egypár jellemző mondatát egymás mellé helyeznünk.

„En civilisation, un siècle n'est qu'un jour,
un royaume n'est qu'un point.” (5. l.)
„L'Europe aujourd'hui est humaine et
policee.” (7. l.)
„En analysant tout l'esprit révolutionnaire
de l'Europe, on ne trouve au fond de
l'analyse qu'un seul voeu comme un

„A Polgári mivélődésben egy század tsak
egy nap, egy Birodalom tsak egy pont.”
(2. lev. ro.)
„A máj Europa emberi és rendhez szokott.”
(5. lev. ro.)
„Europa revolutios lelkét bontzolgatva
nem találunk végre abban egyebet, tsak

⁶ BIRÓ: I. m. 158. l.

seul princepe, l'égalité des droits.” (24. l.)
 „La guerre se fait contre l'aristocratie et non contre la royauté.” (52. l.)
 egy kívánságot, mint egy principiumot, a Jussok egyenlőségét.” (15—16. lev.)
 „A Háború az Aristokratzia ellen foly.” (35. lev. ro)

Kétségtelen tehát, hogy az enyedi fordító is elejétől végig gondosan lefordította a francia szöveget, bizonyára azzal a céllal, hogy azt továbbadja, terjessze.

Míg azonban CSENGERY, úgy látszik, nem tartotta szükségesnek a nevét titokban tartani, az enyedi kézirat írója az idegenek, esetleg a nyomozó hatóságok elől elrejtette a nevét, és arra nézve ma csak feltevéseink lehetnek.

A *Revue politique de l'Europe en 1825* c. politikai röpiratot a könyvben levő bejegyzés szerint BÁGYA Zsigmond vette 1825-ben Bécsben. („Sigism. Bágya, Vienna. 1825.”) A kézirat azonos jellegű betűi alapján öt tartjuk a kézirat írójának és esetleg fordítójának is. Így tehát számunkra új kérdés merült fel: ki volt BÁGYA Zsigmond, és vajon kézírata hol és milyen körben terjedhetett el?

A fejérvízi BÁGYA család Hunyad megyében Fejérvízen és környékén ismert birtokos család volt a XVIII—XIX. században.⁷ Ebből a családból származott BÁGYA Zsigmond is, közelebbi életrajzi adataink azonban nincsenek róla. Tudjuk róla, hogy az enyedi Bethlen-kollégiumnak egyik jól tanuló diákja lehetett, 1812-ben subscribált,⁸ 1814. október 1-től 1819. október 1-ig a fejedelmi alapítvány alumnusa,⁹ ingyenes diákja, amiből arra következtethetünk, hogy az elszegényedett kisbirtokos nemességhez tartozott. Kollégiumi tanulmányai után kancellista lesz, majd Bécsbe megy, ott veszi meg többek közt a *Revue politique de l'Europe en 1825* c. politikai röpiratot. Ez a röpirat, úgy látszik, egy céltudatosan, gondosan összeválogatott könyvtárnak a része lehetett. Erre következtethetünk az enyedi kollégium könyvtárába került könyveiből, amelyek az eredeti BÁGYA-könyvtárnak bizonyára csak töredékei lehetnek.¹⁰

Ezek a könyvek kivétel nélkül a francia felvilágosodás és a forradalom íróinak munkáiból vannak összeválogatva, és BÁGYA Zsigmondnak határozott politikai érdeklődéséről, a zsarnokság gyűlöletéről és egyházellenes, racionalista felfogásáról tanúskodnak. Nem lehet egészen véletlen az, hogy könyvei közül a korabeli romantikusok művei hiányoznak, és hogy egyetlen német vagy magyar könyve sem maradt hátra. Ezeknek a könyveknek alapján egy olyan könyvtárra gondolhatunk, amelynek összetétele lényegesen különbözhetett a reformkori ismertebb erdélyi könyvtáraktól.

BÁGYA Zsigmond könyvei között elsősorban MONTESQUIEU, ROUSSEAU és VOLTAIRE művei tűnnek fel. ROUSSEAU-nak valószínűleg minden fontosabb munkáját megszerezte, lehetőleg első kiadásban. De nem hiányoztak emellett könyvtárából a királyok zsarnokságát keményen támadó, az emberiség fejlődését és a forradalmi eszméket hirdető jelentősebb munkák sem. Az osztrák császárváros reakciós, fojtott légkörében tanuló magyar

⁷ BÖLTHE Ödön: *Hunyadmegye Szigirmelléki részének és nemes családainak története*. Bp. 1891. 93—94. l.

⁸ *Catalogus Togatorum ab anno 1753* ... Ms. 243 a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban.

⁹ *Regestrum piarum fundationum* ... Ms. 195 a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban, 70. és 79. l.

¹⁰ BÁGYA Zsigmondnak a következő, neve bejegyzésével igazolt, könyveit találtuk meg a nagyenyedi könyvtárban: *Les bijoux indiscrets*. H. év n. 2 kötet. (Az első kötet címlapja ki van vágva.) *Eclaircissement sur la tolérance, ou entretiens d'une dame et de son curé, sur la Tolérance en général* ... Rouen, 1782. *L'homme au machine*. Leyde, 1748. (A szerző nevét a kiadó egyházellenes felfogása miatt eltitkolta.) LA BEAUMELLE: *Réponse au supplément du Siècle de Louis XIV*. Colmar, 1754. LAVICOMTERIE, Louis: *Les crimes des rois de France depuis Clovis jusqu'à Louis Seize*. Paris, 1792. MONTESQUIEU: *Lettres persanes*. Sarrebruck, 1792. (A könyvtári bejegyzés szerint 1859-ben már a kollégium tulajdona volt.) PARNY, Evariste: *La guerre des deux anciens et modernes*. Bruxelles, 1827. *Revue politique de l'Europe en 1825*. Paris et Leipzig, 1825. ROUSSEAU, Jean Jacques: *Discours sur l'économie politique*. Genève, 1758. (Erdőprincse.) ROUSSEAU, Jean Jacques: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Amsterdam, 1759. (A bejegyzésben BÁGYA Zsigmond neve mellett itt is ez áll. „Vienna, 1825.”) ROUSSEAU: *Du contrat social ou principes du droit politique*. Paris, 1791. *Traité des trois imposteurs*. (Címlap, hely és év nélkül. XVIII. századi vallásellenes anonim munka.) TRINCHARD, Jean: *La contagion sacrée ou histoire naturelle de la superstition*. Paris, é. n. VOLNEY: *Les ruines ou méditation sur les révolutions des empires*. Paris, 1826. VOLTAIRE: *Oeuvres choisies*. Wien, 1811. 39. volume. VOLTAIRE: *Romans*. Paris, 1808. Tome 11. Megjegyezzük végül, hogy a könyvek nagyrészt puha kötésben, igen megviselt állapotban vannak.

fiatalember úgy látszik tehát, hogy a francia felvilágosodás eszméinek lelkes hívévé lett. Következésképpen, egységes szellemben összeválogatott könyvei, továbbá az azokban aláhúzott és megjegyzett részek alapján méltán következtethetünk arra, hogy BÁGYA Zsigmond teljesen szakított a dogmatikus egyházi felfogással, és a társadalom haladását az egyenjogúság kivívásától, az abszolútizmus megdöntésétől, az alkotmányos királyságtól és az általános műveltség elterjedésétől várta.

A forradalom eszméje, a forradalom szükségességének gondolata nem lehetett idegen attól a fiatalembertől, aki ROUSSEAU *Contrat social*-ját, VOLNEY vagy LAVICOMTERIE munkáit olvasta, és a Habsburg-hatalom és az arisztokrácia népét, hazáját fojtogató uralmát maga is közvetlenül tapasztalta.

BÁGYA Zsigmondnak bécsi évei alatt hasonló élményei lehettek, mint egypár évvel előbb BÖLÖNI FARKAS Sándornak, akit hivatali pályáján társadalmi helyzete, vallása és politikai elvei miatt mindig elgáncsoltak a haladásban, és 1822-ben csalódva tért haza Bécsből.¹¹ BÖLÖNI FARKAS naplójában bizonyára nemcsak a maga, hanem a királyok zsarnoksága ellen lázongó BÁGYA Zsigmond, és vele együtt a korabeli fiatalság legjobbjainak érzéseit és gondolatait fejezte ki, amikor így írt: „a természet törvényein alapult constitutionális kormányt óhajtottam, hol a király is csak első tisztviselő s nem népe zsarnoka legyen . . . Utáltam minden privilégiumot, monopoliomot és megkülönböztetést. Utáltam az arisztokratia cudar gögjét s ahol lehetett neveltségessé tettem . . . Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vértett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomatásán, mellettök harcoltam a feudalizmus ellen s az egész emberi nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam . . . Gyűlöltem a papságnak azon fajtát minden vallásban, mely a polgári élettől különvált státust akart formálni, a józan philosophiát, az elmének szabad reptét s a polgári szabadságot örökösön tipró ezen hydrát, egész erőmből kívánnám letapodni.”¹²

Ugyanezekkel a gondolatokkal találkozunk a *Revue politique de l'Europe en 1825* c. röpiratban, csakhogy nem egy magában emésztődő, romantikus egyéniség hangján, hanem határozott rendszerbe foglalva, politikai céltudatossággal a forradalom és azzal egy új társadalmi rend szükségességének nyílt hirdetésével.

Egy ilyen politikai röpirat olvasása természetesen döntő hatással lehet a felvilágosodás gondolatvilágában élő fiatal olvasóira, köztük BÁGYA Zsigmondra és CSENGERY Józsefekre is. BÁGYA kétségkívül sokat foglalkozott ezzel a röpirattal, akár ő maga volt a fordítója, akár csak másolója. A fordító nem magának készítette a munkát, gondos, hibátlan letisztázása arra vall, hogy mások kezébe szánta, talán még kiadásra is gondolt. A kis kéziratos munka kopott, szakadozott gerince és fedőlapja arról tanúskodik, hogy sok kézben járt, amíg a könyvtárba jutott. Hogy olvasói csak a Bécsben tanuló magyar diákokból, vagy — ami sokkal valószínűbb — a hazai ifjúságból kerültek ki, azt nem tudhatjuk. Feltételezzük azonban, hogy BÁGYA Bécsből hazatérve egykori enyedi diaktársai-val vagy kancellista barátai-val is megismertette a röpiratot. Az 1830-as években az erdélyi kollégiumi ifjúság politikai iskolázottsága már eléggé érett lehetett arra, hogy egy ilyen röpirat tanítását magáévá tegye, és a Habsburg-kormányzat elleni gyűlöletét éppen ilyen politikai olvasmányok szíthatták olyan fokra, hogy 1834—35-ben forradalmi megmozdulások helyett legalább heves tüntetésekből törjenek ki.¹³

BÁGYA Zsigmondnak későbbi politikai vagy irodalmi tevékenységéről nem tudunk, az erdélyi közéletben nem vitt szerepet. Lehet, hogy Erdélybe hazatérve egykori politikai

¹¹ IGAZ Sámuel levele KAZINCZYNAK. Bécs aug. 13-d XXII. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*. 18. köt. 119. l. Vö. JAKAB Elek: *Böloni Farkas Sándor és kora*. Keresztény Magvető. 1870. 245. l. JANCsó Elemér: *Böloni Farkas Sándor élete és munkássága*. Kolozsvár, 1942. 14—17. l.

¹² BÖLÖNI FARKAS Sándor: *Új Erdély hajnalán*. Kolozsvár, 1944. 17—18. l.

¹³ Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*. Bp. 1957.

eszméit feladva lemondott teljesen a politikai és társadalmi küzdelmekről, vagy csak egészen szűkkörű munkásságot folytatott. A korabeli lapokban csak egyszer, 1843-ban találkozunk a nevével. Ekkor „uradalmi igazgató” volt és 10 rft.-ot adományozott a domboói óvoda javára.¹⁴ Ugyanebben az évben készült testamentumában mint „nagyteremi lakos és birtokos” végrendelezik.¹⁵ Testamentumában könyveit a marosvásárhelyi ref. kollégiumnak hagyta, de azok valószínűleg a forradalomban szétszóródhattak, és azért nem jutottak elő. Megemlékezett a fejevízi ref. eklézsiáról, az Erdélyi Múzeumról és a Magyar Tudományos Társaságról is, de gyűjteményeit a „forradalom felemészttette”. Végrendeletét az 1850-es években több ízben megújította, és valószínűleg 1852-ben meg is halt.

Kétségtelen, hogy BÁGYA Zsigmond a hazai művelődés előmozdításáról később sem feledkezett meg, és így az erdélyi művelődés szerény, észrevétlenül dolgozó, de talán éppen ezért tipikus katonájának tarthatjuk.

Habár BÁGYA Zsigmond az 1830—40-es évek politikai mozgalmaiban nem vitt szerepet, könyveivel, politikai röpirataival bizonyára mégis hozzájárult demokratikus eszmék terjesztéséhez a vidéki nemesség körében is. Az *Európának polgári elnézése 1825-ben* c. röpiratot pedig a korabeli legjelentősebb erdélyi politikai munkák közé kell sorolnunk, amelynek az értelmiség soraiban terjedő hatásával számolnunk kell. Az 1830-as évek erdélyi fiatalsága — főként az enyedi kollégium ifjúsága — ellen gyakran felmerülő arisztokrácia- és Habsburg-ellenesség, sőt ateizmus és felségsértés vádjáról olvasva lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy mindebben politikai olvasmányaiknak, többek között az *Európának polgári elnézése* c. röpiratnak is szerepe volt.

Az *Európának polgári elnézése 1825-ben* c. röpirattal kapcsolatban azonban nem gondolhatunk sem határozott politikai mozgalomra, szervezkedésre, sem pedig nyilvános előadásokra, mert mindezeknek a korabeli feljegyzésekben, naplókban vagy levelezésekben nyoma maradt volna, hanem csak a polgári demokrácia eszméinek terjedésére.

Nem tartjuk valószínűnek azt sem, hogy CSENGERY a kéziratot egy iskolai előadás számára készítette volna, mert arra egy ilyen fordítás nem lehetett alkalmas. Az azonban bizonyos, hogy maga CSENGERY kézírata, illetőleg a francia röpirat Sárospatakon is sok kézben fordult meg.

CSENGERY Józsefet 1824 őszén iktatták be professzori tisztségébe, a francia röpirat pedig csak 1825. februárban vagy márciusban terjedhetett el Bécsben. CSENGERY csak itthon juthatott hozzá Bécsből hazatérő barátai útján, és a fordítása azután készülhetett.

CSENGERY kéziratát bizonyára sok sárospataki főiskolás ismerte meg, sőt feltételezzük, hogy mások, talán a vidéki köznemesség politikával foglalkozó tagjai is hozzájutottak, és esetleg lemásolva továbbterjedt. Erre következtetünk NÁNÁSI OLÁH Károlynak a sárospataki könyvtárban levő könyvjegyzékéből. Ennek 228. sz. alatt a következő címet találjuk: *Európa megtekintése 825-be*. A kézirat valószínűleg a *Felvidítő* hiányzó IX. kötetébe tartozott, és ezért sajnos nem ismerjük.¹⁶ A cím alapján azonban bizonyára nem egy európai utazásról szóló munkára, hanem a CSENGERY-féle röpiratra, illetőleg a másolatára kell gondolnunk. Érdemes megjegyeznünk, hogy NÁNÁSI OLÁH Károly 1823—33 körül többek között epigrammákat, politikai bölcselkedéseket írt, és a pozsonyi országgyűlés beszédeit is lejegyezte. Irodalmi és politikai érdeklődésű ember volt, kéziratának szellemébe beleillik egy ilyen politikai röpirat is. Ha ezt sikerülne megtalálni, pontosabb bizonyítékot nyernénk ennek a politikai röpiratnak a vidéki kisnemesség körében való

¹⁴ Erdélyi Híradó, 1843. 71. sz.

¹⁵ BÖJTHE Ödön: I. m. 94. l.

¹⁶ POGÁNY Péter: Kik gyűjtötték a sárospataki Felvidítőt? Ethnographia, 1958. 98. l.

elterjedéséről. Addig is megállapíthatjuk, hogy az 1825—30-as évek vidéki nemességének sokkal haladóbb szellemű olvasmányai is voltak, mint amilyenekre nyilvános szereplésük alapján gondolhatnánk.

VITA ZSIGMOND

Petrik Géza vallomása. A magyar könyvészet történetének kimagasló alakja volt PETRIK Géza (1845—1925), a nemzeti bibliográfia tudós művelője. Szorgalmának köszönhető a hazai könyvtermés legnagyobb időszakait átfogó és tervszerűen felépített nemzeti bibliográfiánk (1712—1875, 1886—1910, hét kötetben). Saját művéből egy teljes példányt könyvtárában őrzött. Rendkívül érdekes bepillantást ad a hatalmas munka genezisébe, mintegy vallomásszerűen tárva fel módszerét, az a sajátkezű bejegyzés, melyet a *Magyar Könyvészet 1860—1875* c. első bibliográfiai művéhez fűzött:

„Éz volt az első könyvem. Hozzáfogtam 1864 november 4-ikén, pénteki napon, mint 19 éves fiatal ember. Az anyag akkor az „Oesterreich-ungarische Buchhandler Correspondenz” részére készült, de később, a hetvenes évek közepén, mikor elhatároztam, hogy könyv alakjában is közlésem, fölhasználtam az osztrák szaklaphoz készült anyagot is.

Az 1. füzet 1879-ben jelent meg, a befejező 5—6-ik pedig 1885-ben. Nyomatott 800 példányban, ára 8 frt. volt.

Csakhamar nélkülözhetetlen kézikönyv lett úgy a könyvkereskedelem, mint a könyvtárak részére, s mégis — jellemző a magyar irodalmi viszonyokra — négy évtizednek kellett lemorzsolódnia, mire elfogyott az utolsóelötti példány is. A legutolsót, ezt megtartom magamnak.

Írtam 1919. október 3-ikán, születésem 75-ik évfordulóján”

PETRIK GÉZA

A vallomásból — az érthető keserűség mellett — a jól végzett munka öröme és a még elkövetkezendő (és megvalósult) könyvekben élő hite sugárzik. Illő, hogy kegyelettel őrizzük mint a magyar bibliográfia történetének hősi korszakából származó dokumentumot. A becses bibliográfiai emlék azóta az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába került, könyvtári jelzete: Quart. Hung. 4137. (A könyvre PASTINSZKY Miklós tud. kutató hívta föl a figyelmemet.)

KOZOCSA SÁNDOR

Két könyvtártörténeti vonatkozású Móra-levél. Ha a MÓRA Ferencről eddig megjelent írásokat forgatjuk, úgy tűnik, mintha MÓRA csak úgy mellékesen lett volna könyvtáros.¹ Mindössze BÓDAY Pál kis könyve kísérelte meg az egyetemes érdeklődésű MÓRA ilyen irányú munkásságának feldolgozását.² Éppen ezért el kell tekintenünk a részletekbe menő elemzéstől, s mindössze a levelek szövegét közöljük néhány magyarázó jegyzettel.

„Nagyságos Uram!³

1917. aug. 26.

Egy jobb módú szegedi családból való úrilány, Fischef Ágota kisasszony a ki évek óta látogatója a könyvtárnak, s munkánkat látva megszerette a foglalkozásunkat, végre maga is kedvet kapott hozzá. Többre akarja azonban vinni az amatőrkedésnél, szeretne

¹ GAÁL Jolán: *Móra Ferenc (1879—1934)*. Bp. 1938. GOITEN György: *Móra Ferenc az író*. Kaposvár, 1934. MAGYAR Kázmér: *Néhány vonás Móra Ferenc arcképéhez*. Nagykőrös, 1935. FÖLDES Anna: *Móra Ferenc*. Bp. 1958.

² BÓDAY Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. Szeged, 1954. (Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 17.)

³ A levél GULTÁS Pálhoz íródott, aki azonban már nem emlékszik FISCHOF Ágotára.

szakszerű kiképzést nyerni, s e tekintetben tőlem kért tanácsot. Odaadtam neki Nagyságos Uram nagyérdékű cikkeit a *könyvtári problémákról*⁴ s ezek adták neki azt az eszmét, hogy könyvtárosságot tanulni kimenjen Németországba. Gondolom a háború alatt ez kissé nehezen kivihető vállalkozás, s azt a tanácsot adtam neki, szerezzen előbb itthon némi gyakorlati jártasságot akár itt nálunk, akár valamelyik fővárosi könyvtárnál, ha ugyan van mód a bejárásra, s azután vétesse föl magát Németország-i tanfolyamra, miután időközben leteszi az érettségét is. (Néhány éve végezte a felsőbb leányiskolát s bár igen intelligens nő, az ott szerzett tudománnyal nem sokra mehetne.) Most arra kért engem, kérdezzem meg Nagyságos Uramat méltóztatik-e helyeselni a németországi tervet, s az esetben ha ez kivihető a háború alatt, milyen intézetet méltóztatik e célra ajánlani? Vagy jobbnak méltóztatik-e vélni, előbb megtanulja itt a könyvtártudomány elemeit, s ezen a fundamentumon épít tovább. Megjegyzem, hogy fiatal lányról van szó, aki idővel is rendelkezik, anyagiakkal is egy jómódú téglagyáros lánya lévén.

Könyvtárosi dolgok iránt a laikus közönség részéről oly ritka az őszinte érdeklődés, hogy kötelességemnek tartottam száz gondom között is teljesíteni a kisasszony kérését, s az ő külön könyvtári problémáját Nagyságos Uram elé terjeszteni, mint legilletékesebb fórum elé. — Szabad legyen egyúttal a Szinyei számára ide mellékelnem lapom a „Szege di Napló” egyik munkatársának biográfiai adatait⁵ a följegyzés valahogy kimaradt azok közül a miket a múlt évben Szalay főkapitány úr⁶ vett át tőlem Nagyságos Uram számára, a kinek vagyok a legmélyebb tisztelettel aláztos szolgálja

Móra Ferenc.”⁷

FISCHOF Ágota további sorsát egy MADARASSY Lászlóhoz intézett levélben kísé r hetjük nyomon, amely az előbbinél mintegy másfél évvel később íródott.

„Kedves Lacikám!⁸

Amikor igaz szívvel köszöntelek előlépésed⁹ alkalmából és kívánom, hogy soká viselhesd a tudomány tövis-glóriáját („Kilencszáztizenkilencben kit agyon nem vernek, tarthatja az magát húszban szerencsés embernek.” — ez az én horoszkópom mindnyájunk számára a jelen való esztendőben) — ugyanakkor engeddd meg, hogy szíves figyelmedbe ajánljam Fischof Ági kisasszonyt, az én ez idő szerint való könyvtári jobbkézetem — bár balkezem is volna ilyen — aki most Bécsbe van utazóban. Egy évet töltött a berlini Kön. Bibliothekban, több évet szándékozik tölteni a Somogyi Kvtárban s közben szeretné megnézni a Nemz. Múzeum Könyvtárát. Szépen kérek, méltóztatással ezt neki lehetővé tenni — nagyon intelligens, értelmes gyerek, azt se bánod meg, ha magad kalauzolod.

Meleg szeretettel, hűséges szívvel ölel öreg falusi barátod:

Sz. 1919 III. 5

Móra Feri”¹⁰

A Somogyi Könyvtár 1919. évi munkájáról beszámolva ezeket írja MÓRA a város vezetőinek: „Fischof Ágota egész éven át dolgozott a könyvtár egész anyagára kiterjedő kartoték-címszókatalóguson, alapul véve azt a tárgy-katalógust, amelyet én évekkel

⁴ Az eredetiben aláhúzva.

⁵ Nem sikerült kinyomozni, ki lehetett a *Szege di Napló* említett munkatársa.

⁶ SZALAY József, a literátus szege di rendőrfőkapitány, MÓRA barátja.

⁷ A levél jelenleg LÁSZLÓ Gyula egyetemi tanár birtokában van. A közlésre való átengedését neki tartozom köszönettel.

⁸ MADARASSY László a Nép rajzi Múzeum igazgatója volt. Levelezésük egy részét kiadta MADÁCSY László: *Móra Ferenc ismeretlen levelei Madarassy Lászlóhoz*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1957. Szeged, 1957. 5—13. l.

⁹ „Az Ethnographia szerkesztőjét, dr. Sebestyén Gyulát a múlt év november 28-án tartott r. k. közgyűlés a Társaság elnökévé választotta, ez a körülmény arra indította őt, hogy szerkesztői megbízatását a választmánynak visszaadja. A f. évi februárius hó 27-én tartott választmányi ülés foglalkozott az ügyvel s egyhangúlag úgy határozott, hogy Sebestyént továbbra is fölkéri a folyóirat szerkesztésére. Méltányolva azonban az elnök-szerkesztőnek a szerkesztésre vonatkozó kívánságait és elterjesztéseit, elhatározta, hogy két társszerkesztői állást is rendszeresít s erre, ugyanezen ülésen dr. Solymossy Sándort és dr. Madarassy Lászlót választotta meg.” (*Ethnographia*. 1918. 172—173. l.) MÓRA valószínűleg erről az előlépésről ír levélben.

¹⁰ A levél az Akadémiai Könyvtár kéziratárában található. Növe déknapló 15/1955.

ezelőtt csak a magyar nyelvű munkákról készítettem. Már elkészült a hit-, jog- és államtudomány és művészeti szakok feldolgozásával. Ezzel egy füst alatt külön kartotékjegyzékek készülnek a könyvtárban található francia és angol nyelvű könyvekről.”¹¹

E néhány adat érdekesen világítja meg MÓRA egyéniségét: azt a körültekintést, amellyel munkatársait összeválogatta és azt a segíteni akarást, amellyel beosztottjainak továbbképzését, szakmai fejlődését mindenkor támogatta.

KÓHEGYI MIHÁLY

Egy bátor könyv a fasizmus ellen...¹ A Horthy-korszak cenzúráját vizsgálva egy érdekes kis könyvre bukkanunk. 1934-ben tiltotta be az ügyészség a *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”* című könyvecskét.

Vajon miért volt veszélyes ez a könyv? Tíz rövid írás a tartalma. Magyar szerzőt a tartalomjegyzékbe nem találunk, ellenben néhány jól ismert külföldit:

Arthur HOLITSCHER: *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”*

Kurt EISNER: *Botrány a politikai osztályon*

Alfred KERR: *A „Harmadik Birodalom” színháza*

Ilja ERENBURG: *Horst Wessel, a hősi mártír*

Ernst TOLLER: *Egy pillantás — 1933-ra*

Nicolaus WAUBKE: *Statárium!*

Peter CONRAD: *Gyilkosság a hochsteini táborban*

Egy kisdiák levele Párisból

Rudolf WITTE: *Egy este a Metropol kávéházban*

A háború s a béke — ellentétekben

A könyvecske egésze s minden egyes írása külön-külön maró, keserű szatírával és éles előrelátással tárja fel a náci Németország valóságát.

A kis könyvet elkobozták, de vannak még, akik emlékeznek rá. Két idegen szerző neve mögött két magyar kommunista rejtőzött. Az egyik: GEREPLYÉS László, aki a Kurt EISNER nevet választotta, a másik SÁNDOR Pál, aki Nicolaus WAUBKE nevű barátjának nevét használta, nem csak ebben a kötetben, de a kolozsvári „Korunk”-ban is ezen a néven írt.

SÁNDOR Pál elmondotta,² hogy a Danton kiadó nevét a kötet összeállítói találták ki, abból a célból, hogy a hatóságok és a könyvkereskedők is összetévezzék az ismert Dante kiadóval, s ezáltal — ha csak rövid időre is — a gyanút eltereljék a könyvecskéről. A kiadásért GARAI Lajos György volt a felelős, FISCHOF Henrik kispesti nyomdájában nyomták. A kiadó, DEMJÉN József, 1945-ben büntetőtáborban pusztult el. Ezzel a Danton kiadóval — amint SÁNDOR Pál visszaemlészik rá — nem voltak elég óvatosak. Mindent, amit a Danton név alatt adtak ki, elkobozták a horthysta hatóságok. Mivel előre számoltak az elkobzással és az ezzel együttjáró bírósági eljárással, elhatározták, hogy a sorozatot *Aktuális könyvek* címmel jelentetik meg, amelyben senki nem fogja a valódi nevét használni. Ha a könyvet el is kobozták, a két magyar szerző ellen — legalábbis ez esetben — nem indult eljárás.

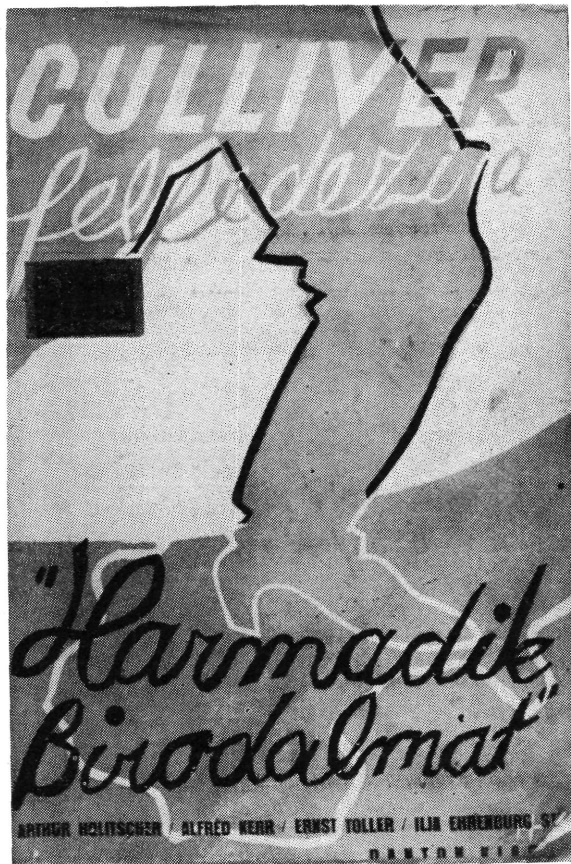
HOLITSCHER cikke remek szatíra HITLER Németországáról, KERR a régi kultúra romhalmazzá válásáról számol be, ERENBURG élesen leplezi le Horst WESSELT, TOLLER

¹¹ BÓDAY Pál: *I. m.* 35. l.

¹ *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”*. Ford. HETÉNYI HEIDELBERG Ervin. A borítólapon HINCZ Gyula linóleummetszete. Bp. 1934. Danton. 47 l. (Aktuális könyvek 1.)

² SÁNDOR Pál röviden ír róla *Baloldali könyvkiadás Horthy-Magyarországon* című cikkében is (*Magy. Könyvszle.* 962. 128. l.).

rövid, de mégis átfogó képet nyújt a náci barbárság diadalmaskodásáról és tiltakozásra hív fel: „aki ilyen időben hallgat, elárulja emberi hivatását”. Peter CONRAD cikke bepillantást nyújt a büntetőtáborok életébe. *Egy kisdíák levele Párisból* — egy tizenhárom éves kisdíák szemén keresztül érzékelteti, mit jelent egy gyermek számára annak felfedezése, hogy zsidó. WITTE elbeszélése drámai erővel számol be arról, hogyan fognak el az SA nyomozói öt üldözött kommunistát. *A háború s a béke — ellentétekben* — kommentár nélküli, de sokatmondó idézetek HITLER, GÖBBELS és társaik megnyilatkozásából.

A *Statárium* című írás — SÁNDOR Pál írta — drámai erővel érzékelteti s kitűnő pszichológiai rajzzal ábrázolja a rettenetesen feszült, gyanakvással és rettegéssel telített légkört, amely a statárium elrendelésének időpontjában úrrá lesz az embereken.

Bővebbet a kortársak sem tudnak a könyvecske további sorsáról. Nem tudjuk, kik olvasták, kikhez tudott eljutni. Az azonban bizonyos, hogy a rendőrségnek nem minden példányt sikerült megkaparintania a megjelenéskor, nem minden példányt tudtak megsemmisíteni. Erről tanúskodik egy büntetőtörvényszéki irat három esztendővel későbből, 1937-ből.³ Az iratok között fekszik DAKÓ Sándor detektív jelentése 1937. január 31-i keltezéssel. Szövege a következő:

³ Párttörténeti Archivum. B. tszk. 1935—1937.

„Az „Uj Magyarság” c. lap 1937. jan. 17.-ről kelt 13-ik számában jelzett sajtótermékek közül 3 darabot csatolok annak elbírálása céljából, hogy azok kommunista tartalmúak-e?

1. E. E. Kisch: Ázsia újjászületett
2. Ilja Erenburg: 13 pipa — és a (olvashatatlan írás)
3. Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”

... Ezeket a sajtótermékeket Cselényi Antal polgári rendőr vásárolta meg mint magánember az Erzsébet körúton levő Népszava könyvkereskedésben . . .”

A Főkapitányságnak írt jelentés szerint könyvünk tehát még 1937 elején is forgalomban volt, és a rendőrök helyes érzéssel „jó társaságban” indítottak újabb eljárást a számukra veszedelmes kiadvány ellen. A további iratok — főkapitánysági jegyzőkönyv, ügyészségi indítvány, büntetőtörvényszéki ítélet azonban a három könyv közül már csak KISCH művével foglalkozik.

Nem érdektelen talán néhány sorát idézni a detektívjelentésben jelzett denunciáló cikknek, amely az *Uj Magyarságban* a szokásos uszító hangon és név nélkül jelent meg, a következő befejezéssel: „Soraim közlését kérve maradjon Szerkesztő Ur híve: Aláírás.” A cikk első részében a pozsonyi Práger kiadót támadja, majd így folytatódik:

„... A szociáldemokrata könyvkereskedésben tartott sajtószemlének azonban más eredménye is volt. Pár fillérért megvásároltam a Danton-könyvkiadóvállalat kiadásában megjelent „Gulliver felfedezi a harmadik birodalmat” című röpiratszerű füzetet is, amely úgy látszik, szintén elkerülte az alkotmányért aggódó liberális — szociáldemokrata — konzervatív sajtónk figyelmét. Nem tudom, látta-e a magyar ügyészség, hogy az *antológia-szerű kiadás szerzői a németországi kommunista párt legexponáltabb egyéniségei voltak*. Így például még mindannyian emlékszünk a bajorországi tanácsköztársaság hírhedt hóhérijára, Ernst Tollerre, aki a legtürelemtelenebb, legvérengzőbb kommunista vezérek közé tartozott. Annak idején ötévi fegyházzal sújtották és a Die Wandlung, Masse — Mensch című kommunista tárgyú színműveit még a szociáldemokrata érzelmű kormány is betiltotta. És Ernst Toller 1936-ban Magyarországon talált kiadót. Azt hiszem, nem kell bővebben ismertetni Kurt Eisner személyét sem, aki ugyancsak a radikális kommunista eszmék terjesztője volt. Épületes cikket írt az előbb említett kis füzetecskében Rudolf Witte „Egy este a Metropol-kávéházban” címmel. A lírai szavakkal kezdődő tanulmány az egyik berlini kávéházban játszódik le, ahol gyilkos kinézésű SA-emberek kémkednek a megrögzött kommunisták után. Azt hiszem, nem érdektelen, ha néhány sort közlünk Witte úr írásából: „Az összes úr csak arra ügyelt, hogy a leány csöndben maradjon és ne ordítsa a kávéház elegáns közönségének arcába, — megzavarva az andalító cigányzenét s a langyos hangulatot — rettentő gyötrődését, hogy itt kell ülnie, a fényben, a jószagú emberek között és el kell árulnia elvtársait, akik gyanutlanul közelednek felé.

Ezen az estén az SA politikai nyomozói öt kommunistát fognak el a Metropol-kávéházban . . .”

Kedves Szerkesztő Úr! Nem akarok bővebben foglalkozni a körüti könyvkereskedésekben látott többi könyvekkel, de mindenki meggyőződhet arról, hogy az *irodalom leple alatt olyan kommunista propaganda folyik a magyar fővárosban, ami százszorta veszélyesebb azoknál a kiadványoknál, melyek bizonyos zsidó-kommunista statisztikák közlése mellett a moszkvai veszedelemre hívják fel a magyar társadalom figyelmét.*”

MARKOVITS GYÖRGY

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására.

A brassói nyomda megindulásának időpontja máig is vitatott. Az erre vonatkozó nézeteket elsőnek Joseph TRAUSSCH¹, majd utána Theobald WOLF² foglalta össze. Általában úgy tartották, hogy HONTER műhelye az 1533—1535 évek táján kezdte meg működését. Így vélekedett GULYÁS Pál is.³

Ezzel szemben Karl Kurt KLEIN⁴ arra az álláspontra helyezkedett, hogy az első brassói nyomtatványok csak 1539-ben készültek. Ezt a véleményt lehet leginkább elfogadni, mert a HONTER-féle sajtónak ennél régebbi terméke egyetlen egy sem maradt reánk, viszont 1539-ből egyszerre nem kevesebb, mint kilenc műből is ismerünk példányt.

Mind a kilenc könyvecskén, amelyet már SZABÓ Károly is leírt⁵, fel van tüntetve, hogy azt 1539-ben nyomták, de az esztendőn belüli időrendre nézve közvetlen tájékozódást nem nyújtanak. Pedig ennek megállapítása bizonyos következtetésekre adhat lehetőséget a brassói nyomda első kiadványait illetően.

Az alábbiakban tehát kísérletet teszünk e nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására. Ehhez az első lehetőséget az a címlapkeret nyújtja, amely a kilenc közül hét munkában is⁶ megtalálható. Ezt a fametszetet mind GULYÁS Pál⁷, mind SOLTÉSZ Zoltán⁸ már részletesen leírták, értékelték és reprodukcióban közreadták.⁹ E két ábra összehasonlítása alapján megállapítható, hogy azok között bizonyos eltérés van. Amíg ugyanis az egyik¹⁰ a fametszetes címlapkeret függőleges szegélyvonalai — mind belül, mind kívül — meglehetősen vastagok (a fametszet teljes szélessége 67 mm.) és a két belső csík tagolatlan (1. ábra), addig a másikon¹¹ e függőleges szegélyvonalak lényegesen vékonyabbak (a fametszet szélessége 65 mm.) és a két belső csík mindkét oszlopfőnél tagolt is (2. ábra). Vagyis a valóban kicsit túlerős vonalak vastagságából később a fametszetből valamit kivéstek: a vastagabb vonal a korábbi (A változat), a vékonyított és formázott pedig a későbbi (B változat) állapotot mutatja.

350. 1. ¹ *Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*. Red. Anton KURZ. Kronstadt, 1846. 348—

² *Johannes Honterus der Apostel Ungarns*. Kronstadt, 1894. 29—30. l.

³ *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 50—53. l.

⁴ *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt, 1935. 16—17. l.

⁵ RMK II. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22.

⁶ RMK II. 14, 15, 16, 17, 18, 19 és 22.

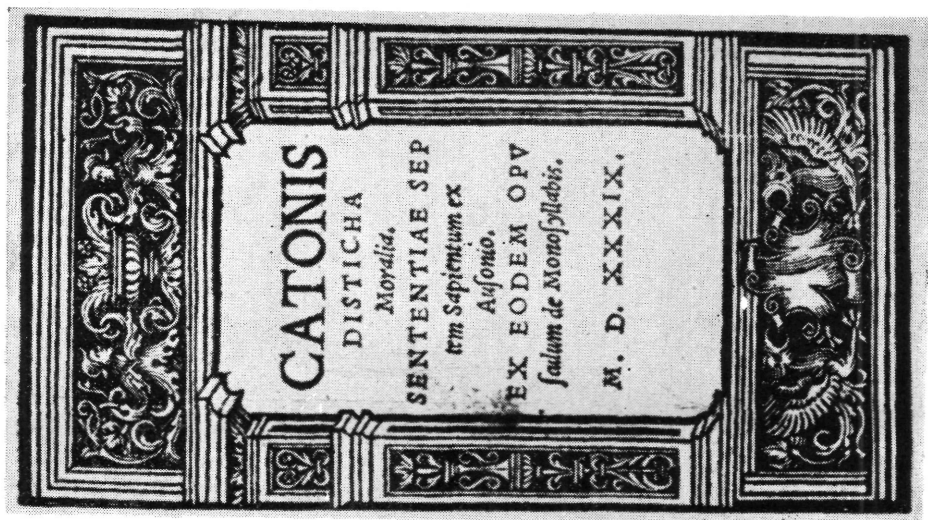
⁷ I. m. 53. l. — XIX. mell. 1.

⁸ *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Bp. 1961. 32. l. — I. tábla 1.

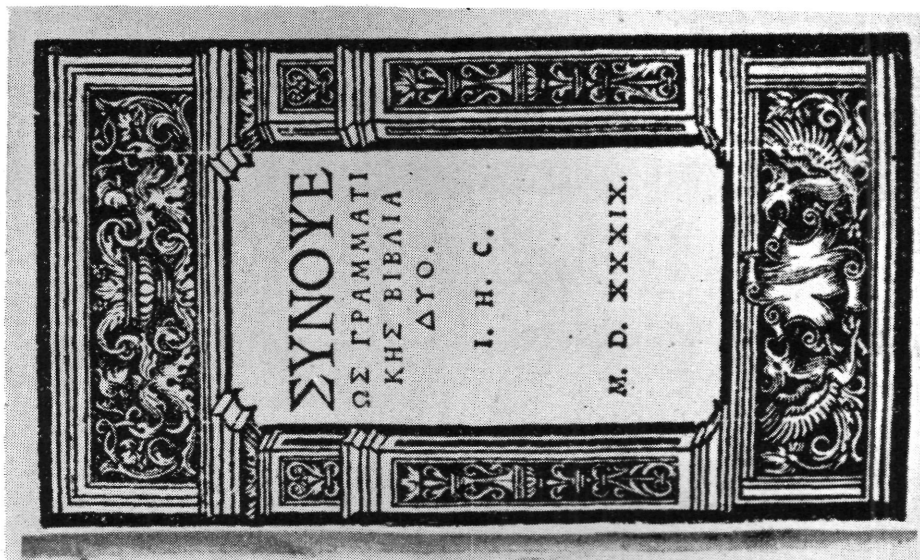
⁹ GULYÁS (i. m. 54. l.) azt írta, hogy a címlapkeretet négy darabból állították össze. Ez a megállapítás azonban téves: a metszetet egyetlen fából vésték ki, hiszen sehol sem lehet fel az egyes különálló darabokat szükségszerűen elválasztó rés, amelynek a levonaton fehér vonalként kellene jelentkeznie. A metszetben találunk ugyan ilyenféle vonalakat, amelyek a szedett címlapszöveg számára fenntartott belső tér négy sarkából függőleges irányban mindkét oldalon felfelé és lefelé is húzódnak, de a metszet szélét sehol sem érik el. Ezek azonban utólag keletkezett repedések, amelyek — elhelyezkedésük és irányuk alapján következtetve — feltehetően úgy keletkeztek, hogy a fametszetes keret és a belül elhelyezkedő fémbe szedett szöveg a sajtó nyomására másként viselkedett: a fának a nyomás túl erős lehetett, és ezért — nyilván függőleges erzeze mentén — elrepedt.

¹⁰ RMK II. 14. SOLTÉSZNÉ: I. m. I. tábla 1.

¹¹ RMK II. 16. GULYÁS: I. m. XIX. mell. 1.

2. ábra

1. ábra

Az 1539. évben készült és már említett hét nyomtatvány közül háromban¹² az A, négyben pedig¹³ a B változatú címlapkeret szerepel. A behatóbb vizsgálat során kiderül még, hogy a B változaton belül további eltérés is található:

1. a címszöveg részére fenntartott belső térbe a felső oszlopfejek árnyékolása igen hegyes szögben, ékszerűen és elég mélyen belenyúlik, akárcsak az A változaton (3. ábra) ;
 2. ez az árnyékolás letompított, jobban követi az oszlopfej körvonalát (4. ábra).¹⁴
- A B1 változathárom munkában,¹⁵ míg a B2 változatot 1539-ből csak egy műben¹⁶ találjuk. A fametszet újabb átalakítása alapján ez utóbbi állapotot kell a legfiatalabbnak

3. ábra

4. ábra

tartani. Megegerősíti ezt az a körülmény is, hogy e fametszet későbbi előfordulásai során¹⁷ mindig ezt a B2-vel jelölt állapotot találjuk.

A címlapkeret alapján tehát a hét említett 1539. évi nyomtatványt három, időrendben egymást követő csoportba tudjuk osztani:

1. RMK II. 14, 15, 18;
2. RMK II. 17, 19, 22;
3. RMK II. 16.

¹² RMK II. 14, 15, 18.

¹³ RMK II. 16, 17, 19, 22.

¹⁴ Érdekes ez a többszörös igazítás a fametszeten egyetlen éven belül, mert ez azt bizonyítja, hogy a brassói nyomdában már ekkor volt olyan személy, aki ilyen munkát végzett. Ez feltehetően maga HONTER volt, akiről tudjuk, hogy az 1542. évben megjelent *Rudimenta cosmographica* c. művéhez (RMK II. 28.) a fametszetes térképeket maga véste. Erről maga HONTER írt 1542. január elején VERANCICSNAK (*Monumenta Hungariae Historica*. II. 32. köt. 308. l.). A fentiek alapján nem kell feltétlenül elfogadnunk GULTYÁS Pál véleményét (*i. m.* 54. l.), aki szerint ez „a finom kivitelű fametszet nem Brassóban készült, hanem a nyomdai felszereléssel együtt vásároltatott”.

¹⁵ RMK II. 17, 19, 22.

¹⁶ RMK. II. 16.

¹⁷ 1541 = RMK II. 25. — 1545 = RMK II. 36. — 1549 = RMK II. 43. — 1562 = RMK II. 83. — 1569 = RMK II. 119.

Két 1539-ben Brassóban készült munkában¹⁸ nem található ez a címlapkeret, azonban bizonyos tájékoztatást itt is nyújt számunkra az AUGUSTINUS-féle szentenciák kiadásában (RMK II. 20.) az utolsó lapon található fametszetes ZÁPOLYAI címer átvétele. Amint ezt NAGY Barna megállapította,¹⁹ e nyomtatvány megjelenése (RMK II. 20.) szűkséggel megelőzte az AUGUSTINUS-féle eretnekkatalógusét (RMK II. 16.).

Több jel arra mutat, hogy ez a két, címlapkeret nélküli mű az együttes megjelenetés szándékával készült: mind a kilenc általunk ismert példányban egybe vannak (ill. voltak) kötve e munkák; a tipográfiai kivitel (a piros-fekete nyomás a címlapon, a felhasznált fametszetes címerek stb.) az összes többi, sőt a későbbi években megjelent brassói nyomtatványtól is feltűnően elüt. (Erre utal PESTI Gáspár alább ismertetésre kerülő előszavában is.)

A fentiekben felvetett problémával kapcsolatban — szerencsés módon — tájékoztatást nyerhetünk PESTI Gáspárnak a brassói tanulókhöz intézett előszavából, amely egy 1541. évben készült brassói nyomtatványban (RMK II. 24.) látott napvilágot. PESTI Gáspár ebben — méltatva HONTERnek a nyomda létrehozásával kapcsolatos érdemeit — több kiadványát is említi, amelyek legnagyobb része minden nehézség nélkül azonosítható a ma ismert brassói nyomtatványokkal: „Primum igitur Grammaticam graecam [RMK II. 14.] et latinam [vö. RMK II. 12.] . . . edidit . . . Deinde . . . Aristotelem [RMK II. 15 és 22.], Hermogenem [!], Ciceronemque [RMK II. 22.] et Quintilianum [RMK II. 22.] . . . secutus . . . Sententias ex libris Pandectarum Iustiniani [RMK II. 21.] . . . una cum sententijs diui Aurelij Augustini [RMK II. 20.] . . . non ita multo post eius officina emisit. Sententiae porro Publij mimographi [RMK II. 17.], Enchiridionque Xisti [RMK II. 17.], et Disticha Catonis [RMK II. 19] cum aliquot opusculis Senecae [RMK II. 18.] postea sunt subsecuta: . . . Sententias catholicas Nili Monachi Graeci [RMK II. 23.] antea nunquam impressas, ex vetusto quodam exemplari nobis quasi denuo peperit: editurus propediem alios quoque authores Graecos [RMK II. 25.] . . .”

Amint erre már Karl Kurt KLEIN felhívta a figyelmet,²⁰ a felsorolt művek sorrendje nem a véletlenül, hanem a tényleges megjelenés időrendjén alapszik. Jogos ez a feltevés, mert Brassóban nyilván nem kis feltűnést kelthettek az első nyomtatványok, amelyek PESTI Gáspár írásának megjelenését csak egy-másfél évvel előzték meg. A sok időhatározó szó (primum, deinde, porro, postea, propediem stb.) ugyancsak az időrendi felsorolást erősíti, akárcsak az a körülmény, hogy az 1540-ben megjelent NILUS-féle kiadvány az 1539-ben nyomtatott művek után, a felsorolás végén szerepel. Ráadásul szinte teljesnek is mondható PESTI Gáspár e kis beszámolója a brassói nyomda tevékenységének első éveit illetően, mert abból a ma ismert nyomtatványok közül csupán az AUGUSTINUS-féle eretnekkatalógus (RMK II. 16.) hiányzik.²¹

PESTI Gáspár jegyzéke azonban két olyan nyomtatványról is (*Grammatica latina*) és *Hermogenes*) tudósít, amelynek 1539. évi kiadását SZABÓ Károly nem regisztrálta, és belőlük a mai napig sem ismerünk példányt.

Az említett latin nyelvtan megjelenését bizonyosra vehetjük. Ezt a feltételezést nem csupán a kortárs megbízható beszámolójára, hanem arra a körülményre is alapíthatjuk, hogy HONTER saját nyomdája megindulását nyilván mindjárt felhasználta arra, hogy megjelentesse latin nyelvtanát, amely Krakkóban korábban már több kiadást is megért.²² Ezt a munkát SZABÓ Károly (RMK II. 12.) és előtte is már számos bibliográfus — példány

¹⁸ RMK II. 20, 21.

¹⁹ *Magy. Könyvszle.* 1962. 219. l.

²⁰ *I. m.* 38. l.

²¹ A SZABÓ Károly által évszám nélkül közölt (RMK II. 300.) CEBES-féle tankönyvet ugyan Joseph DÜCK (*Geschichte des Kronstädter Gymnasiums.* Kronstadt, 1845. 26. l.) az 1539. évben készült nyomtatványok között sorolja fel, de Joseph TRAUSSCH már (*Schriftsteller-Lexikon.* Bd. 3. Kronstadt, 1871. 477. l.) a WAGNER-féle, tehát 1549 utáni kiadványok között említi.

²² 1530 = RMK III. 281. — 1532 = RMK III. 298. — 1535 = RMK III. 313. — 1538 = RMK III. 325. — 1539 = RMK III. 326.

ismerete nélkül — regisztrálta, de a brassói nyomda megindulásának időpontját korábbra téve, tévesen 1535 tájára datálva.

PESTI Gáspár fentebb idézett előszavában szerepel még HERMOGENES neve is, akitől a reánk maradt 1541 előtti nyomtatványok egyikében sem található semmi. PESTI tudósításának hitelét ez alkalommal sincs okunk kétségbe vonni. HERMOGENES műveit vizsgálva²³ elsősorban az iskolai használatban kedvelt retorikai művére, a *Προγραμμασματα*-ra kell gondolnunk.

Ha összevetjük a PESTI Gáspár által közölt sorrendet a fentebb kizárólag tipológiai szempontok szerint összeállított kronológiával, úgy a kettő között jelentős egyezést lehet felfedezni. Ez a körülmény nagyban emeli a feltételezett sorrend hitelét.

Az időrend kérdéséhez bizonyos támpontot nyújthat — természetesen csupán fenntartásokkal — az is, hogy milyen kolligálásban maradtak fenn ezek a nyomtatványok. Ebből a szempontból már említettük a két, királyi ajánlással készült nyomtatványt,¹⁸ amelyhez ugyancsak valamennyi ismert példány esetében egy harmadik munka, az 1539. év feltehetően utolsó kiadványa (RMK II. 16.) is járul. Az ismert kilenc kötet közül — ahol e fenti három mű egybe van kötve — háromban megtaláljuk az RMK II. 17. és kettőben az RMK II. 19. alatt leírt nyomtatványt.

Ennek figyelembevételével úgy tűnik, hogy a két címlapkeret nélkül készült nyomtatvány (RMK II. 20 és RMK II. 21.) közvetlenül az AUGUSTINUS-féle eretnekkatalógus (RMK. II 16.) előtt került ki a sajtó alól,²⁴ a három B1 variánsú címlapkerettel megjelent munka közül pedig az RMK II. 17, majd az RMK II. 19 áll hozzájuk korban a legközelebb.

Összefoglalva az eddigieket, a brassói nyomda 1539. évi termékeinek megjelenési sorrendjével kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük.

Az első nyomtatvány HONTER görög nyelvű nyelvtana (RMK II. 14.) lehetett, amelyet a latin nyelvtan követett (RMK II. 12.). (Ez utóbbiból példányt ma nem ismerünk.) Ez tökéletesen megfelel a tankönyveken belüli fontossági sorrendnek, amelyen belül a nyelvtan vezetett. Az, hogy a görög megelőzi a latint, ugyancsak jellegzetes és általános humanista gesztus. Ezeket követhette az ARISZTOTELÉSZ dialektikájából és retorikájából összeállított görög nyelvű kiadás (RMK II. 15.).

A fametszetes címlapkeret kivétel nélkül ebbe az első korszakba utalja SENECA munkáinak kis kötetét is (RMK II. 18.), jöllehet ezt PESTI Gáspár az összes többi 1539. évben készült nyomtatvány után sorolja fel. Feltehetően ekkortájt látott napvilágot HERMOGENES ugyancsak görög műve, amelyből ma már nem ismerünk példányt.

Közvetlenül a címlapkeret már említett első átalakítása után készülhetett a főleg ARISZTOTELÉSZ dialektikájából összeállított szemelvényeket, valamint CICERO és QUINTILIANUS retorikai gyűjteményét tartalmazó latin nyelvű kötet (RMK II. 22.). Ezt két további latin tankönyv követte: *Catonis disticha moralia* AUSONIUS két kis munkájával együtt egy nyomtatványként (RMK II. 19.), valamint a PUBLICIUS SYRUS és SEXTUS PYTHAGORICUS munkáit tartalmazó kötet (RMK II. 16.).

A kötési összefüggések alapján következtetve ezután jelentek meg a JUSTINIANUS-féle pandekták (RMK II. 21.) és az AUGUSTINUS-ból készült szentenciák (RMK II. 20.).

A sorrendben kétségtelenül az utolsó az AUGUSTINUS-féle eretnekkatalógus (RMK II. 16.), amelyen a fametszetes címlapkeret már a második átalakítás nyomait viseli magán.

Logikus lehet ez a sorrend azért is, mert így az alapvető, közvetlenül iskolai használatra szánt könyvecskék elkészülte után nyomtatták ki a három utoljára említett

²³ SCHMID-STÄHLIN: *Geschichte der griechischen Literatur*. Bd. 2. München, 1934. 929—935. l.

²⁴ Lehet azonban az is, hogy nem a kronológia, hanem AUGUSTINUS személye miatt kötötték össze az említett nyomtatványokat.

művet. Érdekes fény derül egyben HONTER szándékára is, amely világosan abból állott, hogy elsősorban az akkori oktatási rend alapfokához, az ún. triviumhoz (grammatika, dialektika, retorika) biztosítsa a szükséges tankönyveket. Az elsőként megjelentek közül négy kötet²⁵ ezt a három stúdiumot tartalmazza egymással párhuzamosan görög és latin nyelven.

Az 1539. évben Brassóban nyomott művek kikövetkeztetett sorrendje tehát, amely egyben feltehetően a HONTER-féle műhely első termékeinek jegyzéke is, a következő: RMK. II. 14, 12, 15, 18, HERMOGENES, 22, 19, 17, 21, 20, 16.

BORSA GEDEON

Hozzászólás a Heltai—Hoffgreff-nyomda tulajdonosainak kérdéséhez. A *Magyar Könyvszemle* múlt évi 349—353. lapján SÓLYOM Jenő értékes és következtetéseiben — úgy hiszem — helytálló cikket közöl. Jelenlegi közleményem még csak kiegészítése sem akar lenni az ő dolgozatának, csupán azt jegyzem meg, hogy más cikkemben¹ már megállapítottam, hogy XVII—XVIII. századbéli könyvnyomtatóink mind gimnáziumot, sőt teológiát végzett férfiak voltak, nemkülönben a XVI. század végén nyomdászkodott ifjabb HELTAI Gáspár s netalán az őt megelőző SEGESVÁRI is ugyanilyen tanultságú lehetett.

Ez az ismeretkörük valóban nélkülözhetetlen volt, hiszen a latin, görög, sőt héber nyelvű munkák kinyomtatásához érteniök kellett azt a nyelvet is, amelynek betűit szedték.

Ha mármost azt látjuk, hogy a brassai tipográfiát HONTERUS János létesítette, a sárvári nyomdát SYLVESTER János, majd ABÁDI Benedek kezelte, azután Magyaróváron, Debrecenben és Komjátiban HUSZÁR Gál nyomtatott, Semptén és Detrekőn BORNEMISZA Péter adta ki saját munkáit, ezek után nyugodtan ide csatolhatjuk, hogy idősebb HELTAI Gáspár kolozsvári nyomdatulajdonos, aki hasonlóképpen lelkipásztor volt, tipográfiáját a saját házában helyezte el, éppen ezért miért is ne tételezhetnők fel, hogy mellette maga HOFFGREFF is, aki egy időben önálló tulajdonosa, majd nyomdabirtokostársa volt HELTAI-nak, maga is teológiát végzett, tehát nem egyenesen polgári foglalkozású diák volt.

De vajon hol tanulták a nyomdászmesterséget? Lehetséges, hogy HELTAI Wittenbergben, HOFFGREFF pedig Nürnbergben, e nevezetes kereskedő városban, amellyel III. FERDINÁND idejéig Magyarország nagyon bensőséges kapcsolatot tartott fenn.

Csupán csak ennyivel tartom fontosnak SÓLYOM cikkét kiegészíteni, gondolva arra, hogy e nyomdatulajdonostársak végzettségben egyenragúak voltak, s ezért netaláni megkülönböztettségükben ne anyagi, hanem inkább valamelyes hitbeli háttérrel keressünk.

HEREPEI JÁNOS

²⁵ RMK II. 14, 12, 15, 22.

¹ A *Magyar Könyvszemle* jelen számában.

FIGYELŐ

A magyar bibliográfia néhány problémája a Szakbizottság 1962. évi munkájának tükrében. Az 1961 őszen tartott gödöllői bibliográfiai értekezlet referátumai, vitái s az ezek nyomán megfogalmazott és elfogadott ajánlások évekre megszabták a magyarországi bibliográfiai munka fő irányvonalait, sőt nem egy esetben gyakorlati tennivalóit is.

Az értekezletet rendező szervek — az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ — az ott elhangzottak alapján megállapodtak abban, hogy a bibliográfiai munka elvi kérdéseinek tárgyalására, a különféle területek koordinációjának előmozdítására hivatott tanácsadó szervet, az OKT Bibliográfiai szakbizottságát ki kell bővíteni, s tevékenységét a „gödöllői alapokon” szakosítani kell.

Ennek értelmében a Bibliográfiai szakbizottságon belül öt munkabizottság — nemzeti bibliográfiai, társadalomtudományi, természettudományi, helyismereti, ajánló bibliográfiai — alakult mintegy 60 szakember bevonásával. Lényeges változást jelentett a múlthoz viszonyítva még az, hogy a szakbibliográfiai munkabizottságokba kutatóintézeti dolgozók és dokumentációs szakértők is meghívást nyertek, s így a gödöllői értekezlet e helyes kezdeményezése a napi gyakorlatban is érvényesült. Részt vettek a fontosabb tárgyalásokon — a feltétlenül szükséges koordináció biztosítására — a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Bizottságának képviselői is.

Az illetékes szervekkel történt megállapodás értelmében egyetlen munkabizottság, a helyismereti bibliográfiai bizottság lépte túl a tulajdonképpeni szakterületet: ez felkérését kapott arra is, hogy a bibliográfiai kérdések mellett a vidéki könyvtárak helyismereti gyűjtésének kérdéseivel is foglalkozzék.

Ezúttal nem lehet célunk, hogy egy társadalmi alapon működő — nem is egyedüli — szaktanácsadó szerv munkájának ismertetésével kapcsolatban a magyarországi bibliográfiai munka elmúlt évének elvi és gyakorlati tevékenységét felvázoljuk. E rövid cikk csupán a szakbizottság, illetve a munkabizottságok 1962. évi működésének fő irányvonalait kívánja ismertetni.

A munkabizottságok figyelmét elsősorban azok a kérdések kötötték le, amelyek a bibliográfiai tevékenység fejlesztésének és koordinálásának az eddiginél hatásosabb módszereire, e módszerek meghatározására vonatkoztak. Erre azért is szükség volt, mert az OKDT 1963 folyamán ezzel a kérdés-komplexummal behatóan kíván foglalkozni.

Néhány fontosabb problémát emeljük ki e kérdés csoportból.

A nemzeti bibliográfia területén két alapvető szempontból kellett kiindulni:

a) a nemzeti bibliográfia egységes rendszerén belül a tartalmi bővítés lehetőségeinek vizsgálata,

b) ezzel kapcsolatban az országos távlati kutatási terv célkitűzéseinek támogatása a nemzeti bibliográfia sajátos eszközeivel.

E két összefüggő elv realizálása érdekében megvitatásra kerültek írásbeli referátumok alapján a PETRIK-féle bibliográfia XVIII. századi kiegészítése befejezés előtt álló munkálatainak problémái (MARKOS Béla referátuma), a két világháború közötti (1920—1944) ciklus szerkesztésének kérdései (KOMJÁTHY Miklósné), az egyetemi jegyzetek szerepeltetése a *Magyar Nemzeti Bibliográfiában* (HERNÁDY Ferencné és REGULI Ernő), továbbá a szekundér kiadványok nemzeti bibliográfiai feldolgozásának lehetőségei (FÜGEDI Péterné).

A munkabizottság e referátumokkal kapcsolatban a következő elhatározásokra jutott:

1. Felkéri az illetékes szerveket, hogy a mintegy 6 000 új adatot hozó PETRIK-féle kiegészítések szerkesztésének befejezését 1963 folyamán tegyék lehetővé, majd a különféle mutatókkal (többek között nyomdatörténeti mutatóval is ellátott), mintegy 25—30 ivre terjedő munka sokszorosított formában való kiadását 1964 folyamán segítsék elő.

2. Bár jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár retrospektív bibliográfiai csoportjának erejét és figyelmét az 1945—1960-as ciklus köti le, a két világháború közötti korszak anyagának gyűjtése és rendezése tovább folyik. Ezért a bizottság arra kéri a nemzeti könyvtárat, hogy a lehetőségekhez mérten továbbra is támogassa ezt a fontos munkát.

3. Kívánatos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár — esetleg a Tankönyvkiadó bevonásával — negyedévenként a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* külön mellékleteként adja közre az egyetemi és főiskolai jegyzetek bibliográfiáját.

4. Az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai osztálya 1961-től kezdődően csoportos és egyszerűsített feldolgozással nyilvántartja az ún. szekundér kiadványokat. Ezeket bibliográfiai kartoték formájában máris a kutatók rendelkezésére tudja bocsátani. Viszont gondoskodni kell e korszerű bibliográfiai szolgáltatás publicitásáról hirdetések és tájékoztató közlemények formájában.

1963 folyamán a MNB hézagmentes kiépítésének célja érdekében további fontos kérdéseket óhajt megvizsgálni a munkabizottság: ilyenek pl. a magyarországi sajtó évi bibliográfiájának rendszeres közreadása, a felig publikált anyag bibliográfiai regisztrálásának problémája s nem utolsósorban a hungarika dokumentáció megvalósítása lehetőségeinek vizsgálata.

A szakbibliográfiák ügyével két munkabizottság: a társadalomtudományi és a természettudományi foglalkozott rendszeresen 1962 folyamán.

A társadalomtudományi bibliográfiai munkabizottság kezdeményezésére elhatározták, hogy területükön a szakbibliográfiai tevékenységet szoros összhangba kell hozni az országos távlati kutatási tervvel. Ennek érdekében a bizottságok tagjai, továbbá külön e célból felkért szakértők vagy intézmények vizsgálat tárgyává teszik az egyes főfeladatok bibliográfiai ellátottságát, a vonatkozó szakterületek fejlesztési terveit, s e szükségletből kiindulva tesznek javaslatokat a kutató munkát támogató bibliográfiák vagy irodalomjegyzékek, témadokumentációk stb. elkészítésére.

Ez a munka — elsősorban társadalomtudományi területen — máris jelentékeny előrehaladást tett, s befejezése 1963 első negyedének végére várható.

Mindkét munkabizottság s a szakbizottság is sokat foglalkozott a szakirodalom használatának oktatásával az egyetemeken és főiskolákon. SZENTMIHÁLYI János referátumát megvitatva, a szakbizottság javaslatát az illetékes hatóságokhoz előterjesztette.

E munkabizottságok tevékenységének ismertetése kapcsán említjük meg azokat a fontos problémákat is, amelyek ugyan csaknem minden bizottság tematikájában szerepeltek, de a dolgok rendjénél fogva itt kellett a velük kapcsolatos időszerű álláspontot kialakítani.

1. Általános vélemény szerint igen nagy jelentősége lenne annak, hogy a bibliográfiai munka tervszerűbb koordinálása megvalósuljon. Ezzel kapcsolatban mindenki

elavultnak tartja az 1954-ben megjelent miniszteri utasítást a készülő bibliográfiák kötelező bejelentéséről. A szakbizottság felkérte ezért a művelődésügyi minisztériumot új és hatékony jogszabály kiadására, és felajánlotta segítségét a tervezet 1963 folyamán történő elkészítéséhez.

2. Igen erős hangsúlyt kapott az is, hogy a bibliográfiák kiadási problémái elintézetlenek, kiadókink alig vagy nehezen vállalkoznak bibliográfiák kiadására.

3. A tagok sürgették az egyes tudományágak bibliográfiai bevezetőinek megírását és közreadását.

4. Felmerült többször — anélkül, hogy eddig kidolgozott javaslat jött volna létre — a folyamatban levő bibliográfiai munkálatok, továbbá a kéziratos bibliográfiák központi nyilvántartásának szükségessége is. Ezt a feladatot nyilván sokoldalú kooperációval (kutatóintézetek, szakkönyvtárak) lehet majd megoldani.

A szakbibliográfiai bizottságok 1963. évi munkájában az imént vázolt problémák megoldása továbbra is szerepelni fog. Ezek mellett a magyar szakirodalom külföldi referáltságának vizsgálata, továbbá egyes társadalomtudományi ágazatok bibliográfiai és dokumentációs ellátottságának részletező elemzése szerepel programjaikban.

A helyismereti bibliográfiai munkabizottság megalakulása, működésének megindítása, operativitásának biztosítása új színfoltot jelentett a bibliográfiai munka országos szervezetében. A bizottság az elmúlt év folyamán elkészítette öt éves tervét, a megyei könyvtárak helyismereti munkájának útmutatóját, tagjai kölcsönös látogatásokat tettek a különféle téjegységek könyvtáraiban a helyismereti munka és bibliográfiai vonatkozásainak megismerésére, előadásokat tartottak, tapasztalatcserét folytattak. Jövő célkitűzésük az, hogy az ország felszabadulásának 20. évfordulójáról szóló megemlékezésekhez, tanulmányokhoz a vonatkozó irodalom feltárásának módszereit kidolgozzák és általánosan ismertté tegyék.

Valószínű, hogy a gödöllői ajánlások értelmében sor fog kerülni a nemzeti bibliográfia és a helyismereti bibliográfia összefüggéseinek tanulmányozására is.

Az ajánló bibliográfiai munkabizottság 1962 folyamán megindította az ajánló bibliográfiák hatékonyságának vizsgálatát. Ez — POLÓNYI Péter referátuma szerint — két alapvető szempontra fog kiterjedni: a) az olvasási kultúra elemzése a tartalmi kérdések előtérbe helyezésével, b) az ajánló bibliográfiai hatékonyságának vizsgálata az olvasók és a könyvtárosok megkérdezése alapján.

1963 folyamán fontos feladata lesz végül a munkabizottságnak, hogy az illetékes művelődésügyi szervek számára megfelelő javaslatot készítsen és terjesszen elő az ajánló bibliográfiai munka ésszerű decentralizálására, központi „műhelyek”² kijelölésére.

HARASZTHY GYULA

A cirillbetűs címek nemzetközi átírása (az ISO R 9 szabványról).^{*} Feltétlenül szükséges egy olyan egységes nemzetközi átírási szabvány kidolgozása és elfogadása, amely nemzetközi dokumentációs és könyvtárközi kapcsolatokban használatos. Az, hogy az egyes országok belső használatukra mennyire vezetik be az ISO szabványát, illetve módosítják meglévő szabványaikat, saját belső ügyük, s nem tartozik a vitatandó problémakörbe.

Az ISO R 9 szabvány — igen helyesen, — figyelembe vette a nemzetközi nyelvészeti, elsősorban szlavisztikai tudományos irodalomban kialakult jelölésmódokat. Ez nem egyezik meg számos ország elfogadott átírási szabványával, így a jelenlegi magyarral sem,

^{*} A szabvány magyar fordítása megtalálható *A könyvtári munka szabványai*. 2. bőv. kiad. Bp. 1960. 342—345. lapján.

mégis feltétlenül helyes nemzetközi használatuk, annál is inkább, mert a nem cirillbetűs szláv népek (cseh, szlovák, horvát) abécéjére alapul.¹ Alábbiakban az *ISO R 9* szabvány hibáira, illetve hiányosságaira mutatunk rá.

1. A *Bevezető megjegyzésekben* kifejtett alapelvek helyesek, de némi kiegészítésre szorulnak, azon kívül, hogy a nyelvészeti terminológia használata szempontjából is át kell nézni őket:

A harmadik bekezdés megállapítása a jelekről, hogy „fonetikus vagy etimológiai jelentőségük nem lehet döntő ismertető jegy,” nem szerencsés. Világos, hogy a jelölt hang értéke lényeges szempont kell, hogy legyen a jelölésben. Különben is az egész mondat megfogalmazása nyelvészeti szempontból kifogásolható.

2. A *Cirill írásjelek átírásának rendszere* 3. pontja az adott megfogalmazásban nem kielégítő. A nemzetközi átírási rendszert országok közötti kapcsolatokban következetesen kell használni. Kívánatos, hogy tőle ne térjen el egyik tagállam sem. Természetesen, belső használatra olyan szabványt használnak az egyes országok, amilyent jónak látnak. Ha a szabvány még javított formában is hiányos lenne, akkor a hiányzó betűk szempontjából ki kell azt egészíteni.

Ezzel kapcsolatban módosítandó a 4. pont. Előfordulhat ugyanis, hogy régi nyomtatású könyvekben akadnak olyan betűk, amelyeket a szabvány nem vett figyelembe. Ez fölöttébb lehetséges, mert még a XIX. században sem állapodott meg minden szláv nép helyesírása (pl. a szerb). Kétséges viszont, hogy egy másik oszlopból mechanikusan átvitt jel alkalmazása megfelelő-e az illető nyelv hiányzó betűjének átírására. Véleményünk szerint a másik oszlopban alkalmazott átírás csak akkor használható, ha az alkalmazott betű nem esik össze valamely más jellel.

Az 5. pontot illetően az a megjegyzésünk, hogy a makedon átírás jeleit külön oszlopban kell feltüntetni. A makedon átírásról részletesebben beszélünk lentebb.

3. Megjegyzések a táblázathoz.

4. A Γ betűt helytelen az ukránban *g*-vel jelölni, mert az *h* hangot jelöl, a fehéroroszban a *g* betűs írás inkább megfelelő, mert ott ez a betű a γ hangot jelöli, bár pontosabb lenne a *gh* betűkapcsolat alkalmazása.

7. A Б betűnél található megjegyzés pontatlan és fölösleges.

8. Az ѣ betűt, ha előfordul, okvetlen át kell írni. Legjobb erre az ѣ betűt használni.

13. Az И betű ismeretlen a fehérorosz abécében, régi könyvek címeiben esetleg előfordulhat, de akkor az *i* fölé valamilyen mellékjelet kell tenni, pl. і , ha megkülönböztetését szükségesnek tartjuk.

14. Az I betű nem használatos a mai bolgár és szerb abécében, ha a régi könyvek címlapján előfordulna (pl. a szlavenoszerb nyelven írottakban), akkor átírására megkülönböztetésül mellékjeles ѝ betűt lehetne használni.

32. A X betű jelölésére a tudományos átírásban használt *ch* betűkapcsolatot ajánljuk, kivéve a szerb átírást.

38. Ѣ jel a mai ukránban és fehéroroszban nincs, ha a régi könyvekben előfordul, „-jellel jelölendő. Régi helyesírási szövegekben a szó végén okvetlen átírandó ugyanilyen módon.

39. Az БІ betű ismeretlen a bolgár abécében.

41. Az Ѣ betű nincs meg a mai bolgárban, régi helyesírási szövegekben az ѣ betűs átírás megfelelő.

Komoly hiba volt az ѣ betű kihagyása a fehérorosz betűk közül. Jelölésére a mellékjeles ѝ , vagy a ω betű használható fel.

¹ A tudományos átírást könyvtári szabványként már 1939-ben javasolta KNEZSA István *Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása*. Bp. 1939. c. munkájában.

Okvetlen bevezetendő a ' jel. Átírása az ukránban és fehérororszban " — jellel történhet, mert funkciója ugyanaz, mint az orosz Ъ jelé.

A makedon betűket külön oszlopban kell feltüntetni. A problematikus átírású betűkről a következőket jegyezzük meg:

A Ѓ és Ќ átírása történhet *g*, *k* betűkkel.

A S átírására a *dz* betűkapcsolat használandó.

A Ѡ és ѡ átírására helyesebbnek tartjuk a mellékjeles *n'* és *l'* betűket. A ' jellel a Ъ-t jelöljük más átírásokban, és a Ѡ, ѡ jelek a л + Ъ és н + Ъ összeolvadásából keletkeztek. Ez az átírási mód azért szükséges, hogy a Ѡ betű és a лј betűk kapcsolata az átírásban megkülönböztethető legyen. Ha nem ezt tennénk, akkor nem tudnánk visszaállítani az eredeti makedon írásmódot, pl. a következő szavak esetében ИЛОСКИ és Силјан (vö. LUNT, Horac G.: *Grammar of the Macedonian literary language*. Skorje, 1952. 20 l.).

A szabványból hiányzik a régi orosz Ѡ és ѡ betűk átírása, holott az előbbi elég gyakori volt. A Ѡ átírására az *f* mellékjeles betű megfelelő lenne s az ѡ átírására is elfogadható az *g* betű. A régi bolgár ж átírása történhetne az *g* betűvel.²

4. Egyes nemzeti szabványok, így a magyar is, foglalkozik az egyházi szláv betűk átírásával, s meg kellene vitatni megfelelő fórumokon, bekerüljön-e ez a nemzetközi szabványba.

Jelenleg a főfeladat egy cirillbetűs szabályzat létrehozása, de szükség lesz arra is, hogy más cirillbetűs írást használó indoeurópai, finn-ugor, török, mongol és egyéb népek latinbetűs nemzetközi átírási szabványai is létrejöjjenek. Több országban, így Magyarországon is, történtek egyes kísérletek ebben az irányban.³

DEZSŐ LÁSZLÓ

Mai magyar könyvművészet. Egy kiállítás tanulságai. A magyar Bibliofil Társaság 1962 decemberében s 1963 januárjában a Nemzeti Galériában állította ki (PATAKY Dénes rendezésében) az 1945 utáni könyvtermés mintegy 100 válogatott kötetét. Az anyagot ugyanabban a rendezésben s azonos időben a pápai Jókai Könyvtárban is bemutatta, s a kiállítás azóta már országos vándorútra indult.

A Társaságot az a szándék vezette, hogy a felszabadulás utáni időszak legszebb kiadványai közül (az ifjúsági és képekonyveket ez alkalommal figyelmen kívül hagyva) a *művészi könyvek* javát válogassa ki. Azokat, amelyek a művészi kívánalmakat legalább is majdnem teljesen kielégítik. Ezek a követelmények abban foglalhatók össze, hogy a könyvnek minden alkotóeleme a lehető legtökéletesebb összhangban álljon egymással (betűtípus és nagyság, papír, tükör, illusztráció, kötés, burkolólap stb.), s ugyanakkor a tipográfiai kivitel is kifogástalan legyen (a nyomás egyenletessége és tisztasága, sor- és lapegyen, a megfelelő anyag és annak jó megmunkálása stb.). E feltételek kielégítését *egyszerre* kívánta meg a könyvön, s ezzel szakított a régi Magyar Bibliophil Társaság 1944 előtti gyakorlatával, amely egyes könyveket vagy egyik, vagy másik jó tulajdonságuk miatt már az *év legszebb* könyvének minősített. Ma is szükséges ugyan az ilyenfajta értékelés, amely kötés, tipográfia, illusztráció stb., tehát az egyes alkotóelemek szerint külön-külön értékeli a könyveket, de kívánatos, hogy az így zsűrizett könyvekről szóló ítélet a nyilvánosság elé kerüljön. Ezzel megszűnnék a közönség félrevezetésének lehetősége, mert tudná, hogyha az év „legszebb” könyvei között szereplő könyvet vesz kézbe, az nem feltétlenül és mindenestül kifogástalan könyv, hanem esetleg csak egyik vagy másik alkotóeleme miatt kapta a dicséretet. Az utóbbi évek emelkedő színvonalú könyvkiadása szük-

² A magyar szabvány előírásai mások. Ezek a jelölésmódok az ISO R 9 szabvány nemzetközi megvitatása során benyújtott lengyel javaslatból valók, amely jóval megelőzte a magyar állásfoglalást.

³ MOLNÁR Nándor: *Adalékok a nem szláv cirillbetűs szavak címátírásához*. Magy. Könyvszle. 1961. 196—198. l.

séggé teszi, hogy rámutassunk azokra a könyvekre, amelyek nemcsak általában, főleg nemcsak szemre szépek, nem a szép burkoló vagy az egész bőrkötés tereli el a könyv testében nyilvánvaló hibákat, hanem mindenestül megütik a művészi szépségű könyvnél az adott technikai lehetőségek közt elérhető maximális formai tökéletességet.

S itt mindjárt rá kell mutatni arra, hogy a Társaság a *Mai magyar könyvművészet* kiállításán nem tudta törekvését maradéktalanul érvényesíteni, s bizonyos fokú megalkuvásra kényszerült. Így pl. mindjárt a festékezésnél. Ahhoz ugyanis, hogy e tekintetben kívánivaló ne maradjon hátra, olyan jó minőségű anyagra van szükség, amely egyenletesen tapad a betütestre és a papírra, nem ivódik be a kelletténél jobban, de mégis egyenletesen fénylő feketét mutat. Ha a nyomdák nem juthatnak ilyen festékhez, nem is lehet tőlük ezt számonkérni. De még ilyen festék mellett is meg lehet kívánni, hogy az elosztás egy-egy lapon belül s a könyvön végig egyenletes legyen. Ha tehát egyik lap (vagy ennek egyes sorai) feltűnően fekete, a másik viszont olyannyira szürke, nyilvánvaló, hogy az ilyen felületes munkával készült könyv szóba sem jöhet, ha tökéletes kivitelről van szó. Márpedig minden zsúrizás azon fordul meg, hogy milyen következetesen érvényesíti a követelményeket. Mert akár csak egy ponton történjék is engedmény, pl. a sorregiszter kérdésében, ha így is elfogadjuk a könyvet, akkor a másikinál engedményt tehetünk a rossz margóelosztásnak, a harmadiknál a lappárok helytelen megszerkesztésének, a negyediknél elnézhetjük a hanyagul kivitelezett illusztrációt, a továbbiaknál a nyegle s hitvány kötést, a címlapkontár megoldását. De hova is jutunk ezzel, ha a mércét fel nem emeljük s következetesen nem alkalmazzuk? A Magyar Bibliofil Társaság kiállításának egyik jelentősége éppen az, hogy ezzel a gyakorlattal szemben a tömegek növekvő könyvesztétikai igényét méltányolva, a könyvminősítésben magasabb és következetesebb gyakorlatot indított el.

A kiállításon különösen is nyilvánvalóvá lett könyvművészeink nehéz helyzete a *kötéseket* illetően. Ahol nincs anyagbeli választék, ott nehéz művészt alkotni, mert a művészi kizárja az unalomba fullasztó ismétlést. A művészi magyar könyv számára ez a második olyan hendikep, amely „objektív” nehézségnek látszik, bár kérdés, csakugyan annak kell-e maradnia.

A kiállítás alkalmat adott egyéb tanulságok levonására is. Mindenekelőtt koránt-sincs annyi valóban művészi szép könyvünk, mint amennyit feltételeztünk. Ugyanakkor azonban örvendetes az, hogy ezek a művészinél minősült könyvek mind nagy példányszámban mint *tömegkönyvek* jelentek meg. Ez olyan nagy jelentőségű, amit eléggé nem győzünk hangoztatni. E tekintetben művelődési forradalmunk egyik nagy eredményét tükrözte ez a kiállítás. S nyilvánvaló, hogy ha nem éri törés a mai irányzatot, pár év alatt hatalmas mértékben nő a fenti kívánalmakat kielégítő könyveink száma. Az a reménység, ami 1913-ban KÖHÁLMY Bólának a *Tizezrek bibliofiljairól* írt cikkében megcsendült, ezekben az években ölt majd testet, s általa a hazai könyvkiadás soha nem álmódott magaslatra emelkedik.

Feltűnő még az is, hogy mily kevés magyar szerző műve kap művészi kiállítást. Fel lehetne sorolni az óvatosságra intő okokat, de azoknak úgyszólván valamennyije tarthatatlannak bizonyulna. Nemcsak mai szerzőt nem öltöztet szívesen művészi köntösbe a kiadó (bár erre is akadt példa a kiállításon: ILLÉS Béla: *Ég a Tisza* WÜRTZ Ádám illusztrációival), hazai klasszikusaink is feltűnően gyér számmal találhatók a művészi könyvek között. Ennek oka kettős — a *Magyar Helikon*, amelyet az állam szép könyvek kiadására tart fenn — és az *Európa* kiadó — a legtöbb művészi könyv kiadói — elsősorban külföldi írók műveit adhatják ki, s nálunk még mindig kísért a múlt. Az a ferde hit, hogy ami külföldi, az eleve értékesebb is. (Ennek megfordítottja, önmagunk túlértékelése is kísért egyesekben, de ez szerencsére nem érvényesülhet a gyakorlatban.) Mindez arra utal, hogy egyensúlyt kell teremteni ebben a kérdésben, s a magyar szerzők műveit is és általában minden könyvet nagyobb gondal kell kivitelezni. Mert a sokszor leírt „gondozás”

igen sok esetben meglepő gondatlanságot takar. Hiába a jó anyag, a betű, a papír, az illusztráció, ha a műszak erélytelen a nyomdával szemben. Különben mivel magyarázható az, hogy ugyanaz a nyomda egyik kiadónak szépen, a másiknak feltűnő fogyatékokkal dolgozik?

Természetesen nem mindenféle könyv igényel művészi köntöst, de ez ma már az igények növekedésével nem jelentheti azt, hogy az ismeretterjesztő szaktudományos művek kiállítása közömbös lehet. Jó példát ad erre a kiállításon három kiadó is. Az ismeretterjesztő művek kiadója, a *Gondolat* éppúgy szerepel egyik kiadványával (Dzsivelevogov: *Commedia dell'arte*), mint az ideológiai művek kiadója, a *Kossuth* (MARX és LENIN egyes művei), s még a műszaki tudományok kiadóját, a *Műszaki Könyvkiadót* is több kiadvány képviselte a művészi könyvek kiállításán. Nyilvánvaló, hogy ami pár évvel ezelőtt még elképzelhetetlennek tűnt, s az a színvonalemelkedés, amely a kiállításon szemünk elé tárult, a többi kiadó munkáján előbb-utóbb megérződik majd. Különösen fontos volna ez az *Akadémiai Kiadónál*, amelyet mindössze két könyv képviselt.

A kiállításon szerepelt néhány csak tipográfiai eszközökkel, illusztráció nélkül készült könyv is. Ezen a ponton az vált nyilvánvalóvá, hogy tipográfusaink nem elég leleményesek ilyen vonatkozásban, pedig tisztán tipográfiai eszközökkel is változatos megoldásokat lehetne elérni. Sokat bíznak a színekre, az illusztrációra, a feltűnő burkolóra s kevesebbet magának a szövegnek csak betűből való művészi elrendezésére.

A kiállított könyveknek majdnem fele a *gyomai Kner Nyomdában* készült, ami arra figyelmeztet, hogy a modern könyvkiadás sem nélkülözheti a *műhely* adta előnyöket. A legtekélyesebb gépek mellé is szükséges a műhelykultúra, az a szellem, amely személyes ügyének tekinti a kifogástalan munkát, s amely ily értelemben hatja át a nyomdák dolgozóit.

A kiállítás megmutatta másfél évtized elért eredményeit és feltárta a további tenni-valókat. Talán nem tévedünk, ha az eltelt időszak alapján azt mondjuk, hogy sok tekintetben máris úttörő vállalkozásnak bizonyult.

SZIJ REZSÓ

HÍREK

Dr. Zoltán József (1904—1963). ZOLTÁN József halála nagy vesztesége a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak és az egész magyar könyvtárügynek. Alkotó korának nagyobb részét, huszonnégy esztendejét töltötte könyvek és olvasók között.

Életútja a magyar értelmiség azon nemzedékének pályáján haladt, amelyen fárasztóan sok volt az újrakezdés, a saját lelkiismerettel folytatott harc, rendkívül érzékenyé vált a lélek a külső világ minden megnyilvánulására. De az utolsó fél évtized meghozhatta a nyugalmat, kibontakozhatott a tudásból fakadó alkotókedv, mert támogatást és értelmet kapott, elismert szervezés része lett az egész nép építő munkájának.

Budapesti középiskolai évek után ZOLTÁN József 1927-ben az innsbrucki egyetemen szerzett filozófiai doktorátust. Szigorú, aszkétikus tanulás éveit következtek ezután is, és 1934-ben a salzburgi egyetemen filozófiából magántanárrá habilitáltak. A náci megszállás hazatérésre kényszerítette, diplomáját a Budapesti Tudományegyetem nosztrifikálta, és 1939-ben a Fővárosi Könyvtárban helyezkedett el tudományos gyakornokként. A Királyi Pál utcai ifjúsági könyvtárba osztották be, majd egy évtizedig ennek a könyvtárnak vezetője volt. Nagy tudásának csak csekély részére tartott igényt a könyvtári munka, így másodállást is vállalt, a legszínvonalasabbban szerkesztett polgári lap-

nak, a *Pester Lloyd*nak lett fordítója és szemleírója. A lap megszűnt, amikor a németek megszállták az országot.

A felszabadulás után ZOLTÁN József munkatársaival együtt a romokból és a kifosztottságból építette újjá könyvtárát. A legnehezebb időkben a szakszervezet főbizalmija volt, humanizmusával a szociális gondok enyhítésén fáradozott. 1950-ben a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központjába, előbb a referencéba, majd a bibliográfiai osztályra került. Egyik út-törő kísérletezője lett az ajánló bibliográfiáknak, bár a nehéz évek a válogatásban nagyon leszűkítették a nemzeti múlt irodalmi értékeit. A *Mit olvassunk hazánk történetéről* c. ajánló jegyzéke a pótlással együtt még így is hézagpótló összeállítás. Részt vállalt cikkeivel és előadásaival a bibliográfiai munka elméleti kérdéseinek tisztázásában is. 1955-ben a könyvtár Budapest Gyűjteményének osztályvezetője lett. Tudását elmélyítette a várostörténet ismeretével, és ennek egyik kiváló szakértője lett. Tagja volt a budapesti várostörténeti munkaközösségnek. Eredményesen foglalkozott városi néprajzzal, *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán* c. tanulmánya pályázati díjat nyert. Kisebb várostörténeti cikkei a könyvtár *Évkönyvében* és a szaklapokban jelentek meg.

Világszerte egyedülálló vállalkozást indított meg a nagy budapesti történeti bibliográfia szerkesztésével. Személyes érdeme, hogy e nagy, annotált tudományos bibliográfia összeállításának elveit tisztázta, kidolgozta felépítésének rendszerét. Haláláig fáradhatatlanul fogta össze a munkát, s azt még megérte, hogy az első kötet korrektúráján dolgozhatott. Tragikus közjátéka volt a munkának, hogy 1956-ban a könyvtárért ágyúlövés után két teljes doboz rendezett cédulaanyagát a Gyűjtemény romjaiból kellett összeszedni.

ZOLTÁN József szerkesztésében jelent meg, a nagy bibliográfia munkálatai közben, két másik várostörténeti bibliográfia: 1959-ben a *Budapest munkásmozgalma 1919—1945* c. munka, 1960-ban pedig a *Budapest szocialista fejlődése 1945—1959*. Mindkettő nélkülözhetetlen segítőtje azoknak, akik komolyan foglalkoznak a várostörténet kérdéseivel és a várospolitikával.

Vidéki könyvtáraink, amelyek a helyismereti gyűjtést ezekben az években kezdték kiépíteni, nagyon sokat tanulhat-

tak a Budapest Gyűjtemény munkájából és személyesen ZOLTÁN Józseftől. Tapasztalatait *A Könyvtárosban* megjelent cikkeiben, különböző előadásokon, az OKT bibliográfiai szakbizottságának tagjaként adta tovább.

Az elmúlt években szíve többször figyelmeztette, hogy mérsékelje a munkát, kímélje magát. Hosszabb pihenés után újult erővel kezdett dolgozni, rendkívüli lelkiismeretességgel akarta munkáit folytatni. A végzetes utolsó roham előtt is akonyvtárban lett rosszul, s ma már jelképnek tekintjük azt a mozdulatát, amellyel még egy fontos aprónyomtatványt adott át bedolgozásra, s csak akkor hagyta, hogy a betegápolók elvezessék.

Ránk hagyta nagy munkájának, a várostörténeti bibliográfiának befejezését. Korrektúrában volt már pályadíjnyertes művelődéstörténeti tanulmánya: *A barokk Pest-Buda élete*. Az utolsó simitások hiányoztak BATTAGLIA: *A második világháború története* c. olasz történeti mű fordításához. Sok évi munkájának eredményeképpen készen áll BOETHIUS: *De consolatione philosophiae* c. művének latinból készített fordítása. Egyik régen hordozott kedves terve volt ennek kiadása.

Munkái megőrzik emlékét, önmagához szigorú, mélyen humánus egyénisége pedig munkatársai és kollégái szívénél él tovább.

MARÓT MIKLÓS

A váci sajtó története képekben. A váci Vak Bottyán Múzeumban TIHANYI Ernő és LUKÁCSOVICS Ferenc vezetésével rendezett reprodukciós kiállítás katalógusa¹ egyszerre két meglepő tanulsággal szolgál.

Az egyik: a pontosan egy ívre terjedő kiadvány hibátlanul szép kiállítása nemcsak „vidék” és főváros különbségének elmosódására figyelmeztet, hanem arra is, hogy a váci Vak Bottyán Múzeum megsegítőitársai komoly és nyilván nem hirtelen született hozzáértéssel végzik műveltségterjesztő feladatukat.

A másik tanulság: a kiállítás mögött az egyik rendező tízéves kutató és gyűjtő munkája áll, amelynek az eredménye a katalógusba foglalt több mint száz periodika-cím. Ha szerte az országban ez a gon-

¹ Vác, 1962, Pest megyei ny.

dos gyűjtőmunka indul meg — és több jel mutatja, hogy valóban megindul — sajtónk vidéki emlékeinek feltárására, akkor újból tanúi leszünk — csak most még nagyobb arányokban — annak a csodával határos társadalmi megmozdulásnak, amely 1884-ben SZINNYEI József felszólítása nyomán régi hírlapjaink felkutatására és az Országos Hírlapkönyvtár megalapítására vezetett. TIHANYI munkája — bár a dolog természeténél fogva szűkebb, egy városra s rajta kívül csak a hozzátartozó járásra kiterjesztett keretek között — annyiban hoz újat megyei sajtóbibliográfiáink megjelent és készülő sorával szemben, hogy kéziratot és sokszorosított, néha nagyon kis számban megjelent lapok címeit is tartalmazza. Vác sajtójának a lehetőségig teljes dokumentum-gyűjteményét írja le, amely olyan kezdetekre tekinthet vissza, mint KÁRMÁN Urániája (amelyet igaz, csak előállítója, az AMBRÓ-féle első váci nyomda köt a városhoz) — mint egyik első ipari szaklapunk az 1867-ben indult *Magyar Iparos* — vagy mint az 1919-i *Váci Vörös Újság*, amelynek szerkesztőjét és két munkatársát az ellenforradalom halálra ítélte. Érdemes volna (és úgy tudjuk, tervbe is van véve) a katalógust igazi bibliográfiává kiegészíteni, amely a változó adatokat változásuk dátumával veszi fel, és így a történeti (és helytörténeti) kutatás valódi műszerévé változik majd. Ez esetben a TIHANYI által alkalmazott tagolás (I. Vácott megjelent lapok, folyóiratok időrendi jegyzéke. II. Melléklapok, alkalmi és kéziratok lapok, III. Kuriózumok, IV. A váci járás területén megjelent lapok) is szükségképpen megváltozik majd: a melléklapok külön csoportosítása szükségtelen, a „kuriózumok” című rész elmaradhat, illetve a főrészhez kerülhet.

Nagy érdeklődést fűzhetünk a szépen kezdődő munka folytatásához.

DEZSÉNYI BÉLA

A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom történetének tudományos bibliográfiája munkálatait indították meg a Szovjetunióban. A mű a legjobb marxista irodalmat tartalmazza majd, de polgári szerzők műveit, valamint a nem-marxista mozgalmak történetét is felöleli. Három kötetben belül — amelyek közül a harmadik két félkötet alakjában jelenik meg — korszakok szerint, azokon belül szak- vagy

tárgyszórendszerben fogja tartalmazni az anyagot. Azokat a legfontosabb pártdokumentumokat is figyelembe veszi, amelyek könyvekben, gyűjtőkötetekben, hírlapokban és folyóiratokban jelentek meg.

Union List of Serials. A világ leggazdagabb tartalmú folyóirat-lelőhelykatalógusának most készítik elő a 3. és utolsó kiadását. (A további kiadásokat ui. a Library of Congress *New Serial Titles* c. periodikus kiadványa fogja pótolni.) Ez az utolsó teljes kiadás előreláthatólag 5—6000 lapra terjed majd és 157 000 folyóirat lelőhelyét tartalmazza 835 könyvtárban. A mű a Library of Congress kiadásában, Edna Brown TRUSS szerkesztésében jelenik meg, de nyomtatását a Balding & Mansel angol cég vállalta, ugyanaz, amely a British Museum katalógusát állítja elő.

A nemzetközi hírlapmúzeum 1962 végén újból megnyílt Aachenben. A múzeumban, melyet Oskar von FORCKENBECK alapított a múlt században, jelenleg mintegy 80 000 újságot őriznek a világ minden tájáról és különböző korokból.

Itt látható a világ legnagyobb méretű újságja, az 1.30 × 0.90 méteres *The Constellation*. Ez a lap csak egyetlenegyszer jelent meg 1859-ben, New Yorkban, a Függetlenségi ünnepen 24 000 példányban, 8 lapon; 1—4 lap 13 hasázból áll.

Az említett legnagyobb méretű újság egy lapján több mint kétszázszor fér el a világ legkisebb újsága, az 1819-ben megjelent *Diario di Roma*.

A múzeum őrzi a *Neue Rheinische Zeitung*nak, MARX Károly lapjának 1849. május 19-i vörös nyomású számát, amely közli MARX kiutasítási parancsát.

A Decamerone egyik kéziratáról. Olasz és angol irodalomtörténészek között régi keletű vita folyik BOCCACCIO kéziratáról, nevezetesen a *Decamerone* egyik igen szép „kalligrafikus” kéziratáról, amelyet HAMILTON herceg adott el 1883-ban a berlini könyvtárnak, és amely ma a marburgi városi könyvtárban található. A filológusok ezt a kódexet eddig nem hitték eredeti kéziratnak, mert tele van íráshibákkal. BRANCO professzor, BOCCACCIO nagy ismer-

rője hosszú időn át szintén kételkedett a kézirat hitelességében, de a nemrég megjelent külön tanulmányában kifejtette álláspontjának megváltoztatását.

A *Decamerone* — a reneszánsz kori realizmus legkiemelkedőbb alkotása — az 1350-es években keletkezett. Mint közel-múlt eseményekről beszél az 1348-i szörnyű sienai és firenzei pestisjárványról. BOCCACCIO kézírását jól ismerik: a HAMILTON-féle kézirat keletkezése kb. 1370-re tehető, arra az időszakra, amelyben BOCCACCIO úgynevezett harmadik írásmódjáról áttért a negyedikre.

Az íráshibák magyarázata igen egyszerű: BOCCACCIO nem volt vagyonos ember, és mint írók szerzett valamelyes külön jövedelmet. Több ízben sajátkezűleg másolta le néhány művét, elsősorban a legragyogóbbat és leghíresebbet, a *Decamerone* szabados és szellemes történeteit. A HAMILTON-féle kéziratban a külsőségekre gondosan ügyelt, és hogy a kézirat szép maradjon, a másolásnál rendszerint előforduló hibákat nem javította ki. Egyes szövegváltozatok a szerző tulajdonában maradt saját példányra utalnak, amely hemzsegett a javításoktól. (Ez a példány sajnos elveszett.)

A Shaw-féle Abc-vel készült első könyv.
A Penguin Books angol könyvkiadóvállalatnál november közepén érdekes könyv jelent meg: SHAW *Androkles és az oroszlán* c. szín-

darabját tartalmazza kétféleképpen: latin-betűs írással és a SHAW-féle abc-vel.

Ismeretes, hogy SHAW végrendeletében nagyobb összeget bocsátott rendelkezésre az általa javasolt új abc népszerűsítésére. Az ő elképzelését megvalósította Kingsley READ írásszakértő, és szerkesztett egy 48 jelből álló új abc-t. Célja az volt, hogy a sok helyet elfoglaló latin betűket egyszerű vonásokkal, félkörökkel és azok kombinációjával helyettesítse. 16 jel adja vissza a magánhangzókat és az angol nyelvben oly gyakori kettős magánhangzókat; 8 jel komplex hangokat rögzít (pl. are, or), egy-egy jel fejezi ki az angol nyelv négy leggyakoribb szavát: the, and, of, to, — amelyek az angol szövegek 17⁰/₀-át képezik.

Kingsley READ több éves munkáját most átültette a leeds-i egyetem fonetika-tanára, Peter MACCARTHY: két hónapos munkával megszületett a fonetikusán írott SHAW színmű. Az író kívánsága szerint a tanár V. György király kiejtését vette alapul.

A SHAW—READ-féle abc-nek sok ellenzője van; az újságok alaposan kigúnyolják az értelmetlen írásjeleket. A nyelvújítók tábora azonban arra hivatkozik, hogy a törökök és szerbek is áttértek idővel a latin abc-re, sőt, a kínaiak most haladnak ezen az úton, — nem is említve, hogy az új abc lényegesen megkönnyíti az angol nyelv bonyolult helyesírását. — Kísérletképpen néhány angol elemi iskola első osztályában már az új fonetikus írásjeleket tanítják. (N-NÉ)

SZEMLE

Polonia typographica saeculi sedecimi.
Fasc. 3—4. Krakow—Warszawa—Wroclaw, 1959—1962, Ossolineum. 61—120. t., 36 [4] l. + 121—175. t., 73 [3] l.

E kiadványsorozat azt tűzte ki maga elé célul, hogy a XVI. századi lengyel nyomdák tipográfiai anyagát és termékeit bemutassa. Hogy ezt a kettős célt megfelelően meg lehessen valósítani, a füzeteként megjelenő munka nyomdánként hasonló nyomtatásban nagyalakú táblákon adja közre az illető műhelyben használt nyomdai elemeket (fametszet, betű, rubrika stb.) és külön füzetben magát a szöveges részt. Ez utóbbi tartalmazza a nyomda rövid ismertetését, a felhasznált nyomdai elemek jegyzékét és végül — ha igen rövidre fogva is — a nyomda ismert termékeinek teljes jegyzékét.

A kiadványt a lengyel nyomdatörténet kiváló szakértője, Kazimierz PIEKARSKI alapította, és első két füzete a második világháború előtt jelent meg. Az elmúlt években azután a varsói Biblioteka Narodowa régi nyomtatványokkal foglalkozó osztálya — Alodia KAWECKA—GRYCZOWA vezetésével — folytatja e kiadvány további füzeteinek sajtó alá rendezését. Így jelent meg 1959-ben a harmadik, majd 1962-ben a negyedik füzet.

E füzetek — nagyjából igazodva az egyes műhelyekhez — időrendben ismeretik a XVI. századi lengyel nyomdákat. Így az eddigi füzetek mind a krakkói officinák feldolgozását tartalmazzák: az elsőben Kaspar HOCHFEDER (1503—1506), a másodikban Jan HALLER (1505—1525), a harmadikban Florian UNGLER első műhelyére (1510—1516) vonatkozó ismeretek összegezését találjuk. A negyedikben Jan HALLER nyomdájának ismertetése fejeződik be, amely a második füzetben kezdődött meg. (Miótan az 1937-ben megjelent máso-

dik füzet példányainak zöme a második világháború során megsemmisült, ennek újraindítását a legközelebbi jövőre tervezik, hogy teljes legyen a HALLER-féle nyomda feletti áttekintés.)

Az eddig ismertetésre került műhelyek szorosan összefüggtek egymással. Ugyanis HOCHFEDER 1505-ben eladta nyomdáját HALLERnek, bár mint üzemvezető 1509-ig még ott dolgozott. UNGLER 1510-ben alapított nyomdája erős versenytársat jelentett HALLERnek, különösen amikor annak üzemvezetője, Wolfgang LEHR 1513 közepén — otthagyva HALLERT — UNGLER társává lett. Ez a társas viszony azonban csak egy évig tartott, és a harc győztese HALLER lett, akinek nyomdájába 1516-ban UNGLER műhelye is beleolvadt. Azonban 1520 júliusában UNGLER újra önállósította magát, és — egészen az 1536-ban bekövetkezett haláláig — saját műhelyében dolgozott. HALLER nyomdája röviddel halála után, 1525-ben szűnt meg.

A krakkói egyetemen pezsgő élénk humanista élet, valamint az iskolák tankönyvigénye nyújtotta mindkét nyomdának a legtöbb munkalehetőséget. De amíg UNGLER csaknem kizárólag ezek előállításával foglalkozott, addig HALLER jelentős számú kiadványt készített állami és egyházi rendelésre is. HALLER nyomdájából 225, UNGLER műhelyéből 85 kiadványt ismertet a *Polonia typographica*.

A facsimile reprodukciók nagyalakú tábláit nagy gondnal, hozzáértéssel és nem kis türelemmel állították össze. (Egy-egy füzet előkészítése, amint erről varsói látogatásomkor tájékoztattak, egy személynek kb. három-három évi teljes munkaidejét vette igénybe!) A gondos tipológiai kutatás tette lehetővé, hogy az egyes nyomdák termékeit szoros kronológiába sikerült összeállítani. A több mint háromszáz

nyomtatvány közül csupán öt van olyan, amelyet nem sikerült két évnél szűkebb időhatár közé szorítani. A negyedik füzetben már betűrendbe mutató is segíti az olvasót, hogy az időrendbe rakott kiadványok között tájékozódni tudjon. A francia és orosz nyelvű összefoglaló nagyban fokozza ennek az igen értékes és nyomdai kivitel szempontjából is magas színvonalú kiadvány használhatóságát, valamint mondanivalójának jobb hozzáférhetőségét.

Amint ezt részben már a hazai szakirodalomból korábban is tudtuk, az UNGLER és a HALLER-nyomda számos magyar vonatkozású kiadványt is készített. Így UNGLER műhelyéből került ki (*Pol. typ.* III. 23.) az a nyomda megjelölése nélküli 1512-es évszámot viselő *Pseudo-Crates (Epistolae cynicae)* c. mű, amelyet APPONYI (81. sz.) majd az ő nyomán BALLAGI is (*Buda és Pest...* 138. sz.), tévesen a HALLER-féle műhely termékének tartott. Ugyancsak UNGLER nyomtatta ki az 1513. év első felében azt a kis számtankönyvet (*Linealis calculation = Pol. typ.* III. 28.), amelynek szerzője a lőcsei származású Sebastianus PAWSCHNER. E munkát az RMK III. szerzői nem ismerték, és a hazai szakirodalomban eddig csak egyetlen cikk adott hírt róla (DIVÉKY Adorján: *Egy lőcsei szerző műve 1513-ból.* Közlemények Szepes Vármegye Múltjából. 1912. 116—118. l.). Még egy érdekes magyar vonatkozású UNGLER-féle nyomtatványról értesültünk a kiadványból (*Pol. typ.* III. 79.): „Ioannes Dantiscus: De profectioe Sigismundi regis in Hungariam. 4°” Sajnos ez csupán bibliográfiai adat, mert példányt ma sem ismernek ebből a műből, még Lengyelországban sem.

HALLER műhelyében még több magyar vonatkozású mű készült: így az 58. szám alatt ismerteti a kiadvány az 1509. évi egri *Ordinarius*-t (RMK III. 157). Michael WRATISLAVIENSIS (BALLAGI 124) és Ioannes DEUGOSZ (APPONYI H 1610) magyar vonatkozású munkáit a 62., ill. 87. szám alatt találjuk. Három kis kötetet is nyomtak HALLER műhelyében (*Pol. typ.* IV. 91—93) ZSIGMOND lengyel király és ZÁPOLYAI Borbála 1512-ben tartott esküvője alkalmával készült alkalmi versekkel, amelyeknek szerzői Ioannes DANTISCUS, Andreas KRZYCKI és Eobanus HESSUS. A királyi pár össze-tett, JAGELLO—ZÁPOLYAI címerének fametszete is előfordul két HALLER-kiad-

ványban (*Pol. typ.* IV. 108, 114) az 1514. és 1515. években. (Reprodukálva mint 65. számú fametszet a *Pol. typ.* 127. tábláján.) Matthias de MIECHÓW *Tractatus de duabus Sarmatis* c. munkájának két kiadását is ismerjük az 1517. és 1521. évekből (BALLAGI 205), amelyet ebben a krakkói műhelyben állítottak elő. (*Pol. typ.* IV. 149. és 200.)

BALLAGI Aladár (237. sz.) említi még egy munkát, amely 1521-ben ugyancsak HALLER nyomdájában készült volna (ECKIUS, Valentinus: *Ad... Alexium Thurzonem... Hymnus Saphicus*), és amelyik nem szerepel a *Polonia typographica*-ban. Azonban megállapítható, hogy BALLAGI itt hibát vétett, és leírása nem az ECK-féle műre, hanem a fentebb már ismertetett Matthias de MIECHÓW munkájának 1521. évi kiadására vonatkozik. A BALLAGI által az 1517. évi kiadás leírásánál (205. sz.) a jegyzetben megadott adatok ugyanis mind megegyeznek az erről az 1521. évi kiadásról közöltekkel.

BORSA GEDEON

Handover, P[hyllis] M[argaret] : Printing in London from 1476 to modern times. Competitive practice and technical invention in the trade of book and Bible printing, periodical production, jobbing &c. London, 1960, George Allen and Unwin. 224 l., 8 t.

P. M. HANDOVER, több nyomdászati és technikatörténeti mű szerzője, legújabb könyvében London nyomdatörténetével foglalkozik CAXTON tevékenységétől kezdve a XX. századig, azaz pontosabban ennek a tárgykörnek egyes fejezeit írja meg. Az érdeklő különösen, hogy az egyre szaporodó tipográfiai műhelyek milyen formában jelentették meg kiadványaikat, hogyan használták fel a technikai újításokat, milyen bémunkákat vállaltak, mennyiben befolyásolták versenyképességüket a kiváltságlevelek és az árak alakulása.

A biblia terjedelmes mű, a kereslet iránta évszázadokig változatlanul nagy volt, a szükségletnek megfelelően különböző mértékekben kellett kiadni, az egyház szigorúan őrködött afölött, hogy a szöveg teljesen hibátlan legyen. HANDOVER ezért a privilégiumok közül, mint különösen jellemzőt, kiemeli a szentírás nyomtatására adottakat, és külön fejezetet szentel ennek a kérdésnek. Érdekes adatokat közöl az

előállítás költségeiről, a nyomtatás módjáról, időtartamáról, a kelendősegről és a művészi kiállításról. Az 1576-i Christopher BARKER-kiadás például az angol nyomdász-művészet legszebb kiadványainak egyike. A kiváltságok birtokáért időnként hosszas vizálykodás folyt. 1609-ben Robert BARKER nyomdász Bonham NORTON könyvkereskedőtől a biblia új kiadására kölcsönt vett fel, s ezt a hitelező a nyomtatási kiváltság megszerzésére használta fel. BARKER ugyan később visszakarta azt, de ellenfele nem nyugodott bele. Több pert indított, egy ízben a szedővasakat is ellopatta vetélytársa műhelyéből, később pedig megvesztegette a szedőket szándékos sajtóhiba elkövetésére. Ennek eredménye lett az 1631. évi „*pajkos biblia*”, amelynek hetedik parancsából kimaradt a *not* szócska, s így hangzott „*Thou shalt commit adultery!*” (Kövess el házasságtörést!) A hiba a puritán és álszent Angliában általános felháborodást keltett. Az összes példányt elégették, s ezzel BARKERT anyagilag tönkretették. A szerző hasonló részletességgel ismerteti a biblia-kiadások történetét egészen napjainkig.

A kötetnek több mint harmadát a nyomdásztörténelemnek egy, másutt elég mostoha elbánásban szenvedő része foglalja el: az időszaki kiadványok története. Elmondja, hogy miképp fejlődtek ki az alkalmi újságlapok, hogyan élt mellettük még sokáig a londoni könyvkereskedők által összeállított és az előfizetőknek rendszeresen küldött kéziratos hírkönyv. Elemzi a könyvek és periodikák közti különbséget: hogyan hozta magával a hírek természete az időszakosságot, az időszakosság pedig a formában, árban, címben mutatkozó különbséget. Érdekes John WOLFÉnek, az angol „*újságkiadás atyjá*”-nak a szerepe, ő alkalmazott elsőnek fizetett külföldi levelezőket, keltezte a híreket, felismerte az illusztrációk jelentőségét. Küzdött a könyvkereskedők privilegizált testülete, a könyvpiacot hatalmában tartó, máig fennálló Stationers' Company ellen. A társaság, hogy kellemetlen támadásait elnémitse, felvette WOLFÉ-t tagjai sorába, sőt még tisztséget is adott neki. 1622-től Nathaniel BUTTER már számozta újságjait és rendszeresen jelentette meg, hetenkint legalább egyszer, 20—24 lap terjedéssel. A további fejlődést a polgárháború segítette elő, pár évi időtartamon belül kétszázal

több féle újság jelent meg, bár köztük egészen rövid életűek is akadtak. 1690-ben tűnt fel az első magazinszerű lap, a hetenként kétszer megjelentő *The Athenian Mercury*.

A könyv végigkíséri a periodikák további fejlődését, a különféle hirdetésű újságok, filléres magazinok történetét, ezek egyre növekvő jelentőségét, és azt a jelentős változást, amit a gyors-sajtók és a rotációs géporiasok feltalálása jelentett.

A többi fejezet a XVI—XVII. századi könyvkiadást, a bérmunkákat és a nyomdászatnak a XIX. században kezdődő hanyatlását tárgyalja.

A szerző egyaránt ismeri a tárgyalt anyagot és a rávonatkozó irodalmat. Megállapításait azok, akik hasonló tárgykörben kutatnak, nehezen fogják nélkülözni, sőt témaválasztásukra is ösztönzően hathat. (Pl. a könyv elolvasása annak tudatára ébreszt, hogy a nyomdai kiváltságok történetét még senki sem dolgozta fel részletesen.) Adatai között a művelődés- és gazdaságtörténet művelői igen sok hasznosat találhatnak, a laikus olvasók pedig sok érdekeset.

Külön kell megemlékezni a gazdag, szép illusztrációs anyagról (15 lap melléklet és 59 szövegközi ábra, túlnyomórészt fakszimilék). Ez lehetővé teszi, hogy a londoni kiadványokat stílus és kiállítás tekintetében összehasonlítsuk a kontinensen készült nyomtatványokkal, és megállapítsuk, hogy az angol nyomdászat a címlapok, betűtípusok, metszetek, keretdiszkek és egyéb körzettek tekintetében rendelkezett ugyan egyéni sajátosságokkal, de évszázadokon keresztül mégis az általános európai fejlődést követte, és néha ennek élvonalába került.

VÉRTESEY MIKLÓS

Morison, Stanley: Four centuries of fine printing. London, 1960, Benn. 254 l.

MORISON munkája nem új, hiszen ez az összeállítás már 1924-ben megjelent ívrét formában. E kiadás azonban — korlátozott példányszáma (400 darab) miatt — elsősorban a nagyobb könyvtárak és a tehetősebb könyvbarátok gyűjteményébe került. Az összeállítás sikerére vall, hogy hamarosan mind német, mind francia nyelven is kiadásra került, az eredeti angol

változatból pedig fénynyomás útján további hatszáz példány készült.

1949-ben azután a könnyebben kezelhető, nyolcadrét alakban, javított kiadásban látott napvilágot e munka. Sikerét az 1957-ben Angliában és az USA-ban megjelent utányomás, illetve új kiadás jelzi. A most ismertetett és újra átdolgozott kiadás — immáron a negyedik — 1960-ban került sajtó alá. Elterjedését nagyban fokozta az angolszász világban olcsó, az egyetemi hallgatók anyagi lehetőségéhez szabott ára (18 s., azaz kb. 60 Ft). Ennek megfelelően azonban a képmellékletek számát az eredetihöz képest mintegy harmaddal csökkentették.

Örömmel vettük ismét kézbe tehát MORISON összeállítását, amely tulajdonképpen két részből áll: a bevezető tanulmányból és az annak illusztrálását szolgáló táblákból.

A szöveges rész — korok és országok szerint csoportosítva — sorba veszi a legszébb latin betűs nyomtatványokat és azok mestereit, a subiacói CICERÓTÓL (1465) a Bremer Presse DANTÉJÁIG (1924). (Kizárta tehát nemesak a görög, cirill stb. betűket, de a gótot is.) MORISON az átdolgozások során a feldolgozott nyomtatványok körét nem tágitotta: gyűjtését lezártnak tekintette. Az átszövegezések lényege a munkájában érintett nyomdászokra és műveikre vonatkozó újabb megállapításokra terjedt ki.

A tulajdonképpen csupán az illusztrálás céljait szolgáló, nagy hozzáértéssel és kitűnő ízléssel összeválogatott közel kétszáz tábla a tanulmánnyal egyenrangú értéket jelent az olvasónak. Ezeknek a sokatmondó reprodukcióknak átlapozásával önmagában is képet lehet alkotni az elmúlt öt évszázad legnagyobb nyomdászainak stílustörékvéseiről és kimagasló eredményeikről.

Érdekes megszámolni, hogy MORISON mennyi teret szentel az illusztrációknál az egyes századoknak: a XV-nek 10, a XVI-nak 88, a XVII-nek 4, a XVIII-nak 42, a XIX-nek 24 és a XX. század első negyedének 26 táblát. Jól érezhető ebből a XVI. századi olasz, a XVIII. századi francia, valamint a jelen század elején megújuló modern nyomdászat jelentőségének megalapozott hangsúlyozása. Csak a XVII. századi holland betűművészet bemutatását és ismertetését lehet hiányolni ebből a

szép összeállításból, amelynek használatát jól áttekinthető kronológiai és névmutatók segítik elő.

B.

Fleischack, Kurt: Bibliographisches Grundwissen. 4. erw. Aufl. der Einführung in die buchhändlerische Bibliographie. Leipzig, 1961, Verl. f. Buch- und Bibliothekswesen. 99 l.

Curt FLEISCHACK professzor (1892—) a lipcei Deutsche Bücherei nyugalmazott főigazgatója egy életet töltött a német könyvkereskedelemben, könyvtárügy és a német nemzeti bibliográfia szolgálatában. A könyvesbolt pultja mellől került 1915-ben a Deutsche Bücherei, 1930-ban már főfelügyelő, 1951-től a bibliográfiai osztály vezetője, 1955—61-ig főigazgató. Negyvenhat évet a Deutsche Büchereiben dolgozott, de tudományos, szervező és oktató munkája túlnőtt a könyvtár keretein. Számos bizottságban vesz részt az NDK tudományos könyvtárügyének irányításában, tagja a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* szerkesztőségének, azonfelül hosszú évtizedek tapasztalatait tankönyvekben adta át az ifjú könyvtáros és könyvkereskedő nemzedékeknek. Mikor a reakciós nyugatnémet erők Frankfurt am Main-ben megalapították a német nemzeti bibliográfia konkurens vállalatát, hogy magukhoz ragadják a Deutsche Bücherei ősszénmet funkcióját, Curt FLEISCHACK írásban és szóban, nyugatnémet könyvtárosnapokon, kiadók-kal való tárgyalásokon, nemzetközi konferenciákon küzdött azért, hogy az egész német nyelvű irodalom őrzője és a német bibliográfia centruma a Deutsche Bücherei maradjon.

Bibliographisches Grundwissen című könyvének célját az előszóban pontosan körülhatárolja; tankönyv a könyvkereskedő tanuló és a szakképzésben nem részesült kezdő könyvtárosok részére, célkitűzésében kb. azonos a mi középfokú jegyzetünkkel (SZENTMIHÁLYI—TORDAYNÉ: *Bibliográfiai alapismeretek*. Bp. 1960, OSzK. 198 [4] l.), de megoldási módjában erősen különbözik attól. Talán igazságtalan, de nem haszontalan a két tankönyv összehasonlítása. Igazságtalan a magyar szerzőkkel szemben, mert hiszen FLEISCHACK 1961-ben megjelent tankönyve harminc éve érlelődik és módszerét különböző tan-

könyveinek számos kiadásában állandóan csiszolhatta. Fleischhack nem akar egyetlen kézikönyvvel és tanfolyammal bibliográfusokat nevelni a kezdőkől. Így persze szó sincs könyvében a bibliográfia-készítés módszertanáról olyan célkitűzéssel, hogy maguk állítsanak össze bibliográfiákat, hanem először tanulják meg azok használatát. Csak annyiban foglalkozik a bibliográfia-szerkesztéssel és az alapfogalmakkal, amennyire ez a használatot elősegíti. Fogalmi meghatározásaihoz is teljesen a gyakorlat felől közelít. Módszerében az a teljesen új, hogy nem a legrégebb német vásárcatalógusokkal kezdi, mint tankönyvei előző kiadásában, vagy mint a magyar jegyzet GESNER XVI. században megjelent latin nyelvű egyetemes bibliográfiájával, hanem a legfontosabbal, a legelőbbel, a *Német Nemzeti Bibliográfia* kurrens sorozataival. Szinte bepillantást enged a *Deutsche Nationalbibliographie* szerkesztői műhelyébe és történetébe. A nemzeti bibliográfia részletes tárgyalásából, — az egész könyv gerince, harmadrésze ez a fejezet — kap a hallgató képet a bibliográfia-készítés módszertanáról. Pontos utasítást ad a címléírás minden egységéhez, a betűrendbesorolás, a különböző címszó- és tárgymutatók, összefoglaló kötetek elkészítés-módjáról, céljáról és mindezt azért, hogy a bibliográfia használatára tanítsa és szoktassa a kezdőket. FLEISCHHACK csak ezután tér át az előzmények egészen rövid összefoglalására: A vásári katalógusokra, GEORGI, HENSIUS, HINRICHS, KAYSER és GEORG könyvjegyzékeire. A szerkesztő-könyvkereskedő élettörténetéből is egy csipetnyit hozzátesz a különböző könyvjegyzékek ismertetéséhez, bemutat egy-egy fakszimile lapot, tudományos pontossággal meghatározza az egyidőben különböző céllal és módszerekkel készült kereskedelmi bibliográfiákat, amelyek együtt a XVIII—XIX. század német könyvtermését összegezik.

A többi öt fejezet: a bibliográfiai bibliográfiái, bibliográfiai kézikönyvek (könyvkiadók katalógusai, könyvtári és könyvkereskedelmi referáló lapok, régi és ritka könyvek bibliográfiái, folyóiratcikkek, fordítás- és főiskolai bibliográfiák), bibliográfiaszerű segédkönyvek (nagykönyvtárak katalógusai, biobibliográfiák), a külföldi nemzeti bib-

liográfiák, szakbibliográfiák, — szép módszertani példája a bibliographie raisonnéának; rövid elméleti bevezető és összekötő szövegen belül fetti címléírás után apróbetűs, igazán mintaszerű, rövid és pontos annotáció rögzíti a kiadvány jelentőségét, tartalmát, hiányait és felhasználási lehetőségeit. Tipográfiában és tartalomában egyaránt világos eligazítást nyerünk a legfontosabb kiadványokról. E fejezeteknek éppen a kiválasztás a legfőbb érdeme, mindenütt igyekszik korlátozni a felsorolást a legújabbra, a mindennapi gyakorlatban használatosra.

A zárófejezet útmutató a bibliográfiák használatához. Különböző fogásokat tanít: ha a szerzót tudjuk, ha csak a címet, ha csak a témát, más az eljárás könyvnél, folyóiratnál, disszertációnál, mikor induljunk el lexikonnal, mikor egy-egy nagy könyvtár katalógusával stb. A jó tárgymutató bibliográfiai kézikönyvvé is teszi egyúttal ezt a tankönyvet.

Ha módszertani fogást és pedagógiai ügyességet, gyakorlatiasságot, praktikus mértéktartást bőven tanulhatunk is FLEISCHHACK professzortól, tankönyvének csak két fejezetét (a külföldi nemzeti bibliográfiái és a nagykönyvtárak katalógusai) használhatnánk fordításban, mert a többi majdnem egészében német nyelvű bibliográfiákat ismertet. Meglepő, hogy az ajánló bibliográfiákat meg sem említi, pedig az ő igazgatósága alatt kezdett a Deutsche Bücherei ajánló bibliográfiákat szerkeszteni és kiadni. Talán az magyarázza eljárást, hogy az ajánló bibliográfia használata nem igényel semmiféle előképzést, hiszen nagyjából az olvasónak van szánva.

FLEISCHHACK professzor 70. születésnapja és a Deutsche Bücherei 50 éves jubileuma is indokolja, hogy a *Bibliographisches Grundwissen*nel foglalkozzunk.

SZÁSZ KÁROLYNÉ GILLEMOT KATALIN

Collison, R. L.: Bibliographical services throughout the world 1950—59. Paris, 1961, Unesco. 228 l.

Amint a címből kitűnik, e kis kiadványban nem kevesebbről van szó, mint a világ szinte valamennyi államának, továbbá mintegy 150 kisebb-nagyobb nem-

zetközi szervezetnek a bibliográfiai szolgálatairól, illetőleg arról, hogy e szolgálatok az egyes országokban milyen formák között érvényesülnek.

A kis kötet betűrendben sorolja fel az egyes államokat és azokon belül némi eltérésekkel a következő fejezeteket ismétli: A nemzeti bibliográfiai szervek, bizottságok. A könyvtárközi együttműködés. (E fejezetben esik szó a központi katalógusokról is). Nemzeti könyv- és sajtóbibliográfia. (E fejezet foglalkozik a kötelezpéldány-beszolgáltatás országoként változó vagy sokféle még hiányzó rendszeréről.) Bibliográfusok képzése. Egyes országoknál szerepelnek még egyéb fejezetek is, többféle szó esik a szakbibliográfiákról is, de természetesen a kiadványok felsorolása nélkül. Egy-egy ország számára átlagosan nem jutott több 3 lapnál.

Ilyenformán tehát csak arra korlátozódott a könyv célja, hogy az egyes országok legfontosabb bibliográfiai ténykedésének adatait rögzítse, ami nagyjából sikerült is. A kiadvány kumulációja, de egyben folytatása is a fenti című évenként — vagy két évenként megjelent sorozatnak. Természetesen az évi jelentések bővebb és pontosabb tájékoztatásokat nyújtottak az egyes államok bibliográfiai szolgálatairól, és ezért felmerül a gondolat, hogy nem kellett volna-e az évi vagy kétévi összeállítások rendszerét fenntartani. Igaz, hogy a gyors tájékoztatás iránti igényt az Unesco újabban úgy oldotta meg, hogy e 10 éves összefoglaló helyzetkép *utáni* bibliográfiai fejleményeket a *Bibliography, Documentation, Terminology* c. folyóiratban folyamatosan közli. (Legutóbb sor került a magyar helyzet ismertetésére is.)

Jelen kötet magyar fejezetének anyagát sokkal bővebb formában a Magyar Unesco Bizottság Könyvtári Albizottsága küldte be a KMK pontos adatszolgáltatása alapján, de a szerkesztőség a szöveget túlságosan lerövidítette, és így a kép nem teljesen arányos. A kötet értéke nézetünk szerint nem is annyira a többé-kevésbé amúgy is ismert európai bibliográfiai tevékenység tekintetében bír jelentőséggel, hanem a sok új ázsiai és afrikai ország adatai, valamint a nemzetközi szervezetek bibliográfiai ténykedésének vázlata miatt.

Műszaki bibliográfia. 1956—1960. Szerk. JÁNSZKY Lajos. Bp. 1962. Műszaki Könyvkiadó. 407 l.

Az 1959-ben megjelent *Műszaki bibliográfia 1900—1955*¹ nemcsak hiánypótló alkotás, hanem — célkitűzéseit és eredményeit tekintve — módszertanilag is alapvető munkának számít a teljes magyar műszaki bibliográfia, illetve a műszaki szakterületi bibliográfiák összeállításához. A nemzeti műszaki bibliográfia felállítására és gondozására nem valószínű meg egyetlen vállalkozásban. A műszaki fejlesztés munkaeszközöket vár a bibliográfiától is. E munkaeszközökre sürgősen szükség van. Ezért volt helyes elhatározás először az 1900—1955 közti anyag feldolgozásához fogni, és az 1900 előtti évek inkább tudománytörténeti jellegű természetét későbbre hagyni.

A szerkesztő és a kiadó, anyagi és terjedelmi okok miatt, lemondott arról, hogy az 1955-ig terjedő első rész hiányosságait is pótolva az 1900—1960-as időszak teljes műszaki irodalmát egyetlen kötetben adja ki. Úgy tűnik, hogy az anyagi és terjedelmi okon kívül műfajilag is indokolt volt a kettéválasztás: a második rész hangsúlyozottabban műszaki mint az első; és ez az elkülönülés a jövőben még inkább fokozódni fog.

Jelen kötet az 1955—1960 között önállóan megjelent kiadványokat foglalja rendszerbe, elsősorban az Országos Műszaki Könyvtárban, a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárban, továbbá az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető anyag alapján. A bibliográfia általában nem tartalmazza az ideiglenes jellegű brosrúkat és alkalmi kiadványokat. Ezzel szemben felöleli a magyar szerzők idegen nyelven, főképpen különnyomatokban is megjelent munkáit, illetve idegen szerzőknek Magyarországon tartott előadásait magyar vagy idegen nyelven.

A szerkesztő esetenként tudatosan fordult periódika jellegű kiadványok felé, bár a tisztán folyóirataikk típusú közleményeket szándékosan mellőzte. A jelen kötet a publikációs formákat tekintve így nem tekinthető „tisztá profilú”-nak; az ettől való eltérést azonban a műszaki-tudomá-

¹ *Műszaki bibliográfia 1900—1955.* Szerk. JÁNSZKY Lajos, BÉLLEY Pál, KONDOR Imre. Bp. 1959. Műszaki Könyvkiadó. 647 l.

nyos alkotás igényei az adott szakaszban indokolják, sőt megkövetelik. A követett megoldás a szerkesztőre nagy felelősséget hárít, de egyúttal feloldást is biztosít számára.

Az elérhető tárgyi teljesség igényével ellenőriztük a kötet anyagát. Az ellenőrzést egyik olyan kutató intézetünk szakgyűjteménye alapján végeztük, amelynek kutatási területe a tiszta tudományok és az alkalmazott tudományok igen széles területére terjed. A szűrőpróbaszerűen kiszemelt mintegy 300 kötet klasszikus értelemben vett könyv közül nem hiányzott egyetlenegy sem a kötetből. Ezekkel kapcsolatban nem akadtunk bibliográfiai hibákra sem. A további ellenőrzésben részt vett az intézet több munkatársa is. A kutatók tárgyilag fontos alkotások, ismert tudósok könyvei, saját írásaik, személyes ismerőseik írásai, lényeges külföldi művek magyar fordításai feltűntetését ellenőrizték; hiányokra nem akadtak. A szerkesztés és a műhelyek dolgozói azonban észrevették, hogy a szakmai szabványgyűjtemények felsorolása hiányos.

Úgy találtuk továbbá, hogy a feldolgozott különlenyomatokra, a hazai szerzők külföldi munkáira, illetve külföldi szerzők Magyarországon publikált előadásaira vonatkozó válogatás egy második kiadásnál újraértékelendő. A különlenyomatokat nem a jelzett könyvtárakban fellelhető példányok, hanem a kiadói listák alapján kellene mérlegelni. Fokozottabb figyelmet érdemelnek az MTA idegen nyelvű sorozatainak különlenyomatai. Ismeretesek a kutatási jelentések nyilvántartásával kapcsolatos nehézségek. É nehézségek azonban csak a kutatási jelentések egészét illetőleg állnak fenn. Egyes kutatási jelentéssorozatok — a publikáló intézmény és szerzők tudományos rangja, valamint a közlemények tárgya miatt — annyira fémjelzettek, hogy hiánytalanul a *Műszaki bibliográfiába* kíváncskoznak, legalább olyan jogon, mint a Mérnök Továbbképző Intézet kiadványai. Ilyen sorozatnak tekinthetők pl. a MÁFKI (Magyar Ásványolaj és Földgázkísérleti Intézet) kiadványai.

Szerkesztési-módszerbeli okokból indokoltnak látszik a jövőben a bibliográfia szerkesztőbizottságának szakosítása.

A publikációs formából fakadó nehézségeknél is több gondot okoz azonban a feldolgozandó anyag tárgyi elhatárolása.

A tiszta tudományok területére eső kiadványok egyértelműleg felveendőek a műszaki bibliográfiába. A műszaki tudományos tájékoztatás azonban egyre inkább műszaki-gazdasági tájékoztatássá válik. A műszaki bibliográfiában az elméleti és gyakorlati gazdasági kérdések nem kisebb jogon kérnek helyet, mint a tiszta tudományok. Mindamellett a társadalomtudományi és közgazdasági bibliográfia a maga egészében külön terület; mint ahogyan a mezőgazdasági is az. Az érintkezési területek többszörös állományfelvétel, illetve nem kívánatos állomány-mellőzés forrásai lehetnek.

A *Műszaki bibliográfia* következő kiadásait elvi tisztázás és ezzel kapcsolatban esetenként alapos mérlegelés előzze meg. A jelen művel kapcsolatban az elmondottak általában vonatkoznak az ETO 3. osztálya alatt közölt teljes anyagra, de különösen 311 Statisztika, iparstatisztika c. részre; itt hiányokat, illetve aránytalanságokat érzünk.

A *Műszaki bibliográfia* rendszere az Egyetemes Tizedes Osztályozáson nyugszik, noha ismert okokból esetenként eltér attól. A főbb szakcsoportok csoportmegnevezései mellett, az előző kötettől eltérően, megtaláljuk a vonatkozó ETO jelzeteket is. A csoportok helyenként kisebb egységekre oszlanak, legtöbbször ETO jelzetek nélkül. A több tárgykört felölelő művek, lehetőség szerint több csoportban is szerepelnek. Ez a megoldás indokolt változás az előző kötet rendszerével szemben. A csoportokon belül az egyes művek az első szerző, illetve a rendsző betűrendjében következnek. A névmutató azonban az összes szerzőket felsorolja. A névmutató mellett tárgyszómutató segíti elő a tájékozódást.

Az egyes műveket a bibliográfia rövidített címléírással közli. Ennek adatai: szerző, mű címe, esetleges fordítója, kiadás helye, kiadó, kiadás éve, a mű terjedelme, esetleges megjegyzés, sorozatcím, különlenyomat jelzése. Az előforduló rövidítéseket: intézmények, kiadók, sorozatok címeit a bibliográfia a kötet elején *Rövidítések jegyzékében* oldja fel.

A címléírásokat, illetve ezek besorolását tekintve kifogásolható egyes szabványgyűjtemények címléírása és betűrendbe sorolása. Kívánatos lenne az is, hogy a bibliográfia a *Periodica Polytechnica* külön-

lenyomataival kapcsolatban a lap sorozati alcímeit is minden esetben közölné. Ezek ismerete nélkül nehéz a hivatkozott forrás visszakeresése.

A gyakorlati reference-munka során nagy segítséget jelentett a kötet tárgymutatója. Úgy tapasztaltuk azonban, hogy a tárgyszójegyzéket jelentősen bővíteni kell. A bővített tárgyszójegyzéket logikailag tagolni kell; a logikai összefüggéseket a tárgymutató tipográfiájának is tükröznie kellene. Szükség van esetenként keresztshivkozásokra is.

A *Műszaki bibliográfia* megjelenése könyvészeti és műszaki szakirodalmunk igen jelentős eseménye. A szerkesztőnek, munkatársainak és a lektoroknak egész szaktudományi közösségek értékelő munkáját kellett elvégezniük és pótolniuk. A mű szaktudományi és könyvészeti módszere helyes, és alapul szolgálhat a sorozat folytatásához, és ágazati bibliográfiai megindításához. A *Műszaki bibliográfia* használói csak elismeréssel adózhatnak e tudományos teljesítménynek, a szerkesztő és munkatársai tudományos alázatának. A közölt észrevételek nem érintik a mű egészét, ehhez csak apró adalékok.

CSENDÉS BÉLA

Időszerű gazdasági kérdések irodalma.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára 1955-ben indította meg az *Időszerű gazdasági kérdések irodalma* című szakbibliográfiai sorozatot. Az egyetemhez mint közreadó testülethez 1961-ben a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete Könyvtára, 1962-ben pedig a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára is csatlakozott. A sorozat megjelentetésével a kiadóknak és az egyes kötetek szerkesztőinek az a célkitűzésük, hogy elősegítsék és megkönnyítsék a hazai gazdasági élet napirenden levő kérdéseivel foglalkozó gyakorlati szakemberek, valamint az elméleti közgazdászok és kutatók munkáját.

A szerkesztők összesen tizenöt budapesti könyvtár állományából gyűjtötték egybe a sorozatban eddig megjelent 1—9. számú kötet tárgykörébe vágó irodalmat.

Asorozat egyes köteteit összehasonlítva azt látjuk, hogy szerkezeti felépítésük általában azonos elvek szerint történt. Az elő-

szó és útmutató, illetőleg egyes kötetekben a kettőt egyesítő *bevezetés* után következik a címanyag, a tulajdonképpeni bibliográfia. A címanyag felőleli a tárgyalat kérdéssel foglalkozó legfontosabb könyveknek, könyvrészleteknek, illetve cikkgyűjtemények cikkeinek, továbbá folyóirat-, szakés napilap-cikkeknek, ismertetéseknek, valamint nyomtatásban meg nem jelent magyar nyelvű nyersfordításoknak bibliográfiai adatait. Az anyaggyűjtés kiterjed nemcsak Magyarországra, a Szovjetunióra és a népi demokráciákra, hanem egyes témaköröknél a nyugati országok jelentősebb szakirodalmára is.

A szerkesztők kitűnően oldották meg a nagy terjedelmű címanyag helyes kiválasztásának és az egybegyűjtött még nem rendszerezett anyag szakcsoportosításának nehéz feladatát. Témakörönként oly változó, de minden esetben áttekinthető és logikus szakrendszert építettek ki, amely a legjobban megfelel a feldolgozott kérdés jellegének.

Az egyes fejezeteken (alcsoporthoz) belül *betűrendben* közlik a címanyagot, függetlenül attól, hogy azok könyvekre, folyóiratcikkekre vagy más kiadványokra vonatkoznak-e. A marxizmus—leninizmus klasszikusai tollából eredő munkáknak, illetve az ezekből közölt szemelvényeknek címléírásaival azonban más eljárást követnek, mert ezeket mindenkor az első fejezet élén, külön alfejezetként közlik — és pedig a klasszikus szerzők életének *időrendi* egymásutánjában.

A tételeszámok előtt csillaggal jelzik a könyveket és o-jellel az egyes kiemelt könyvrészletek címléírásait. A folyóirat- vagy hírlapcikkeknek nincsen jelzésük. A nyomtatásban meg nem jelent, magyar nyelvű nyersfordításban rendelkezésre álló művekre *Nyersfordítás* jelzéssel hívják fel a figyelmet. Ugyancsak feltüntetik mind a külföldi könyveknek, mind pedig a nyersfordításoknak lelőhelyét is.

A gyűjtemény használhatóságát növeli, hogy az idegen nyelvű művek címét magyar fordításban is közlik, továbbá hogy egyes tételeket annotációval is elláttak.

A kötetek mindegyikét *Pótlás* című fejezet egészíti ki. Ez a fejezet felőleli azokat a fontosabb műveket, amelyek már a kézirat nyomdába adása után érkeztek ugyan a szerkesztőségbe, de címük még a bibliográfiába beilleszthető volt.

Minden kötet a benne feldolgozott folyóiratok jegyzékével zárul. Ez a jegyzék a folyóiratokat megjelenésük helye szerint országonként és ezen belül a folyóirat címe szerint betűrendben — lelőhelyük megjelölésével — sorolja fel.

A sorozat kötetének kezelését névmutató is megkönnyíti. A külföldi használók érdekében orosz és angol nyelvű tartalomjegyzéket közölnek.

A kötetek tipografizálása igen jó. A tételeken belül többféle betűtípust alkalmaznak. A folyóiratcímek, a címfordítások és az annotációk külön-külön sorban kezdődnek. Mindez a bibliográfiát könnyen áttekinthetővé teszi.

E helyen jegyezzük meg, hogy a folyóiratcímeket nem rövidítik — így ezek megfejtésével sem kell bajlódni a kutatóknak. Sajnálatos viszont, hogy a szerkesztők — mint a bevezetésben is említik — a bibliográfia nagy terjedelme miatt, lemondtak a szokásos utalók használatáról.

A sorozatnak eddig kilenc száma jelent meg hét kötetben a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadásában.

Az 1. kötet címe: *A munkabérek és munkanormák kérdései* (Szerk. SZERÉNYI Sándor. Az előszót írták PONGRÁCZ László és RADNAI Péter. Bp. 1955. 88 l.). A kiadvány 569 számozott címléírást tartalmaz, és 116 műről közöl tartalmi ismertetést. Az összeállítás három fő szakcsoportja: 1. az anyagi érdekesség elvéről és a munka szerinti elosztás törvényéről; 2. a szocialista bérezés kérdései és 3. a munkanormák kérdései. Ezeneken belül további alcsoportokra sorolva találjuk az anyagot.

A sorozat 2. köteté *Az ipar műszaki fejlesztésének gazdasági kérdései* (Szerk. SZERÉNYI Sándor. Az előszót írta ROMÁN Zoltán. Bp. 1956. 135 l.) címmel jelent meg. E bibliográfia 872 tételben tájékoztat a tárgyalt kérdés szakirodalmáról és 157 műhöz fűz annotációt. Nemcsak a Szovjetunió és az európai népi demokratikus államokból, hanem a főbb tőkés országokból (Anglia, Ausztria, Franciaország, NSZK, Svájc, USA) származó irodalmat is feldolgozza. A szakcsoportosításkor 11 fő és ezen belül — szükség szerint — többkevesebb alcsoportba sorolták az anyagot. Külön alcsoportokban találjuk a tőkés országoknak a műszaki fejlesztés közgazdasági jelentőségéről, az automatizálásról

és az atomenergia gazdasági felhasználásáról szóló irodalmát.

A sorozat 3. köteté *A gazdaságosság egyes kérdései*. (Előszót írta WILCSEK Jenő. Bp. 1957. 88 l.) címet viseli. Ez az összeállítás általában az 1954—1957. években megjelent művek címanyagát tartalmazza a 552 tételben. De felöleli a korábban megjelent fontos könyvek vagy folyóiratcikkek címléírásait is. 138 műről közöl tartalmi ismertetést. A bibliográfia nyolc fő fejezetre és további tematikus alcsoportokra oszlik. Az előző kötethez hasonlóan a Szovjetunió és az európai népi demokratikus országok irodalmán kívül ez a kötet is feldolgozza a tőkés államok (Anglia, Ausztria, Franciaország, India, az NSZK, Olaszország, Svájc és az USA) irodalmát.

A sorozat 4. és 5—6. köteté *A tervezés egyes kérdéseiről* szól és két részben jelent meg. (1. rész: *Alapelvek és előkészítés*. Előszót írta LÁSZLÓ Imre. Bp. 1958. 100 l. — 2. rész: *A tervezés módszerei. A terv végrehajtásának biztosítása, ellenőrzése. Tőkés tervszerűsítési kísérletek*. Összeáll. BOÉR Andrásné, FÖLDI Tamás, M. RUDNAI Vera, NYILAS József, ZENTAI Dénesné. Bp. 1958. 192 l.) A két kötet anyaga — amint erre a bevezetés rámutat — felöleli a tervmunka egész folyamatát, amely a kötetek előbb felsorolt 1. és 2. részének címei szerinti fő csoportokra tagolódik. A tervezés szocialista irodalmát mindkét részben megtaláljuk, míg a tőkés tervszerűsítési kísérletek anyagát a 2. rész második felében ismertetik a szerzők. — A bibliográfia tartalmazza az 1955—1958. közötti időszak válogatott folyóiratcikkek-anyagának, valamint az 1950-nél nem régebben publikált könyveknek címléírásait. Az 1. rész 801 tételéhez 63 annotációt, a 2. rész 1574 tételéhez pedig 142 annotációt fűztek. Az anyagban való eligazodást megkönnyíti a kitérő szakcsoportosítás.

A sorozat 7—8. köteté *A népgazdaság tervszerű irányításának tökéletesítése* (Szerk. BOÉR Andrásné, FÖLDI Tamás, KOLOS Miklós. Bp. 1961. 166 l.) címet viseli. A sorozat e kettős száma az 1957—1960-as években (számos esetben korábbi években is) megjelent műveket regisztrálja. Az összeállítás 1413 bibliográfiai egységet tartalmaz, amelyek közül 110 tételt annotáció kísér. A bibliográfia hat fő fejezetre oszlik. Ezek a következők: 1. A népgazdaság tervszerű irányításának alapelvei; 2. ugyan-

ennek tökéletesítése; 3. az ipar; 4. a mezőgazdaság; 5. a belkereskedelem és 6. a külkereskedelem tervszerű irányításának tökéletesítése. A fejezetek országonként is tagolódnak. A földrajzi elosztáson belül további tematikus alcsoportosításban találjuk mind a népgazdaság összefüggő egészének, mind pedig az egyes népgazdasági ágazatok tervszerű irányításának anyagát. A szakcsoportosítás — a lehetőséghez képest — egységes, és így egymás között is összehasonlíthatjuk a Szovjetunióknak és az európai népi demokratikus országoknak gazdaságtervezési és irányítási irodalmát.

A sorozat legújabb 9. számú kötete *A beruházások tervezése* (Szerk. BOÉR Andrásné, BÓNA Józsefné, FÖLDI Tamás, HAJDU Elemérné és KOLOS Miklós. Az előszót írta TURÁNSZKY Miklós. Bp. 1962. 132 l.) címmel jelent meg. E bibliográfia 12 esztendő (1950—1961) beruházási szakirodalmát tárja fel. Az egybegyűjtött és közölt anyagnak zömét azonban az újabb, 1955—1961. években kiadott művek alkotják. Az összeállításba felvették az 1950. év előtt megjelent fontosabb műveket is. A kiadvány 1023 bibliográfiai egységet tartalmaz és ezek közül 101 tételhez fűztek annotációt. A beruházások kérdése mind a szocialista, mind a tőkés országok szakirodalmában fontos szerepet tölt be. A szerzők a kitűnő szakrendszer felépítése során úttörő munkát végeztek, minthogy a beruházási ismeretek átfogó rendszerezése eddig még nem történt meg. A kötet fő szakcsoportjai: 1. *a beruházásokkal kapcsolatos elméleti kérdések* (MARX és LENIN műveiben; a beruházások általános problémái; ... a beruházás-igényesség; ... a beruházási döntések); 2. *a beruházások tervezése* (a beruházási politika; a beruházások tervezése általában; a beruházások programozása; a beruházások tervezése ágazatonként; ... a beruházások előkészítése; a befejezetlen beruházások; a beruházási tervek teljesítésének statisztikai vizsgálata) és 3. *a beruházások gazdasági hatékonysága* (fogalma és elvi kérdései; mérése; a műszaki fejlesztési beruházások hatékonysága; a beruházások gazdasági hatékonysága ágazatonként; ... ugyanennek ellenőrzése; ugyanennek statisztikai vizsgálata).

A sorozat egyik legfőbb érdeme: az időszerűség. A bibliográfiai sorozat szerkesztői tudatosan törekedtek arra, hogy könyvészeti tevékenységüket hazánk szocialista

építése fontos kérdései megoldásának szolgálatába állítsák. Az időszerűség azonban nem csökkenti a sorozat egyes korábbi köteteinek értékét; az azokban feldolgozott problémák ma is aktuálisak, és a régebbi kötetekben e problémák néhány év előtti szakirodalmára vonatkozóan hasznos anyag található.

Most, amikor a KGST-államok 17. ülésszaka és végrehajtóbizottsága többek között azt a fontos határozatot hozta, hogy hozzák létre a szocialista országok közös bankját, a tagállamok között vezessék be a sokoldalú elszámolási rendszert, rendkívül hasznos lenne további kötetek mielőbbi kiadása ezekben a témakörökben.

A tematikus bibliográfiai sorozat eddigi kötetei a közgazdasági tudományos kutatómunka fejlesztése és a gyakorlati tevékenység további tökéletesítése szempontjából szinte nélkülözhetetlen segédeszközt vagy KÖHALMI Béla szavával élve — „műszert” jelentenek.

TUSZKAU ANTÓNIA

Plato manuscripts : a catalogue of microfilms in the Plato microfilm project. Yale University Library. Part. 1.: Mss in Belgium, Denmark, England, Germany and Italy. Part 2: Mss in Austria, Czechoslovakia, France, Holland and Spain; Post-1600 Mss in Belgium, Denmark, England, Germany and Italy; Addenda to part 1. Edited by Robert S. BRUMBAUGH and Rulon WELLS with the assistance of Mrs. Donna SCOTT and Harry V. BOTSIS. New Haven, 1962, Yale University Library. [8] 118 [41], [6] 64 [4] l.

Szép tervet valósított meg a Yale Egyetem könyvtára a kiadók buzgó munkája s a Bollingen Foundation anyagi támogatása folytán: kiadta a jelzett 10 európai országban levő összes 1600 előtti (s részben 1600 utáni) görög PLATON-kéziratokról készült mikrofilm-gyűjteményének katalógusát, ezzel nagy szolgálatot téve a jövő PLATON-kiadók számára.

Ugyanis a XIX. és részben a XX. század PLATON-kiadásai, bár érdemes tudós-munka eredményei, nem tekinthetők tökéletesnek, mert 1—2 kéziratot tekintettek megbízhatónak, s a többiek eltérő olvasásait későbbi romlásnak magyarázták. Most az a feladat áll a kiadók előtt, hogy az immár összegyűjtött teljes kézirati

anyag alapján az egyes dialógusok kéziratának törzsfáját: származási és összefüggési táblázatát megállapítsák. S ezt az egyes dialógusokra külön-külön kell elvégezni, hiszen gyakran csak a dialógusok egy-egy csoportját vagy éppen egy-egy dialógust másoltak, nem az egész platóni corpus-t. Az is megesett, hogy a megrendelő csak a dialógusok színes, drámai bevezetését másoltatta le.

Egy eljövendő PLATON-kiadás tehát már az összes variánsok ismeretére támaszkodhatik: ez a Yale Egyetem mikrofilm-gyűjteményének nagy jelentősége. A gyűjtés eredetileg az 1600 előtti görög kéziratokra korlátozódott, minthogy a későbbiek már az első nagy nyomtatott PLATON-kiadásokra (Venezia, Aldus, 1513, Basel 1534 és 1556, Paris, Stephanus, 1578) vagy a régebbi kéziratokra támaszkodnak. Azonban a 2. rész az 1600 utáni fontosabb kéziratok filmjeinek katalógusát is adja mind a 10 országra vonatkozólag, mert e kéziratokat a XIX. század kiadói felhasználták. E kéziratok az egész anyagnak kb. 20 százalékát alkotják.

A most összegyűjtött görög nyelvű platóni kéziratok után a munka 2 fázisát tervezik: mikrofilmet készíttetnek más szerzők görög nyelvű vagy más nyelvre lefordított kézíratairól, akik PLATONból idéznek vagy őt kommentálják, — végül mikrofilmre vették PLATON műveinek kéziratot — főleg örmény, szír, arab, latin nyelvű — fordításait.

A most közreadott katalógus mikrofilmjeinek az a fontosságuk is van, hogy az e kéziratok margójára írott scholionok, magyarázó jegyzetek pontos képét adják. Említik a kiadók, hogy W. Chase GREENE (1938) kiadásában e scholionok 500 lapot foglalnak el. A pusztán szóbeli scholionok e kiadása lezárt ügynek tekinthető. De vannak diagrammatikus (ábrás) scholionok is, amelyeknél a leegyszerűsített vonalas ábrázolások nem adhatják vissza az eredeti ábra minden részletét. Különösen oly diagrammokra vonatkozik az, amelyek a PLATON szövegében levő szillogizmusokat illusztrálják. Úgy látszik, hogy egy geometrikus szimbolikus logika volt kialakulóban e diagrammok tervezői körében. Most e mikrofilm-gyűjtemény lehetővé teszi a diagrammok pontos elhelyezését az illető dialógus szövegében, valamint azoknak pontos reprodukcióját.

Az egyes országokon belül városonként és könyvtáranként adják a kéziratok jegyzékét, a könyvtárakon belül pedig azon rendben, amelyben ott található, az egyes dialógusok lapszámával együtt.

Egy külön index (a 2. részben az egészre vonatkozólag összefoglalóan) pedig dialógusonként adja az összes, e gyűjteményben található görög PLATON-kéziratokat, a többi, az illető kéziratban található PLATONRA vonatkozó mű jegyzékével együtt.

Ezzel kapcsolatban a kiadók azt a kérdést is fölvetik, hogy miért másoltak egyes dialógusokat gyakrabban. Így a *Phaidont* gyakrabban (67), mint a *Parmenidest* (55), a *Phaidrost* (64) inkább, mint a *Symposiont* (45). A *Sophistes*nek pedig csak 38 kézírata van. Az ok abban rejlik, hogy a keresztény középkor és korai újkor jobban szerette azokat a dialógusokat, amelyekben a dolgok tipikus formái: az ideák, mint valami „égföldi helyen”, az érzékelhető dolgoktól külön, önmagukban létező örök mintaképek trónolnak, s a halhatatlan lélek földi testbe szállása előtt szemlélvén őket, itt e földön ezeknek változékony másait látva, „visszaemlékezik” e tiszta, tökéletes mintaképekre. Innen a *Phaidon* és *Phaidros* nagy népszerűsége, amihez mindkét mű költői szépsége, drámaisága is hozzájárul. A *Symposion* viszont, amely a platóni szellem költői és filozófiai is legrettebb kifejtése, költői szépsége ellenére azért részesült a rokontárgyú *Phaidrosszal* szemben mostohább sorsban, mert benne szó sincs már az egyéni lélek halhatatlanságáról: az ember csak utódai s művei révén részesülhet a halhatatlanságban, s a Szép összefoglaló formáját, ideáját induktíve, fokozatosan, s nem „visszaemlékezés” által pillanthatja meg. Végül érdekes a *Parmenides*nek a *Symposion*nál nagyobb, a *Phaidon*nál kisebb kedveltsége. E nehéz dialógus már az érett PLATON műve, aki itt éles logikai érvekkel cáfolja az ideáknak külön mintaképként való létezését. Itt már az ideák: a tipikus formák, a matematikai idomok és törvényszerűségek csak az érzékelhető dolgokban létezhetnek; viszont az érzéki dolgok csak annak révén létezhetnek, hogy tipikus formák és matematikai törvényszerűségek: ideák valósulnak meg bennük. Rend, törvény, forma nélkül nincs lét. Ez az elvont dialógus annak köszönhetette nagy másolási arányát, hogy első nagy dedukciója azt fejté ki,

hogyan az abszolút Egy, ha minden más tulajdonságtól elvonatkoztatjuk, nem is létezhetik, el se gondolható, beszélni se lehet róla! PLATON ezzel azt demonstrálta, hogy az ideák, mint abszolút, külön, magukban álló egységek nem létezhetnek. Ám a keresztény középkor erre alapította „negatív teológiáját”, amely szerint az Egy Istenről semmi pozitívot állítani nem lehet, ő értelemmel felfoghatatlan, semmi pozitív kvalitása nincs, sőt fölébte áll a Létezésnek is! Ezt a negatív teológiát vélték PLATONban megtalálni, holott PLATON istene világosan a Természetben immanensen benne rejlő matematikai törvény-szerűség, ésszerű és célszerű rend.

Végül a *Sophistes* azért volt oly kevésbé népszerű, mert világosan megmondja: egyaránt tévednek mind azok, akik csak önállóan, külön létező formákat, mind azok, akik csak a kézzelfoghatót vélik létezőnek; mind a nyugvó, mind a mozgó egyaránt létezik. Ez a nagyon is „világi” felfogás idegen volt azok számára, akik egy nyugvó örökkévalóságra függesztették tekintetüket.

Igy a platóni dialógusok másolási arányszámai a középkor lelkiületéről valának. A statisztika is lelkesé válik, ha megtaláljuk a kulcsát.

KÖVENDI DÉNES

A magyarországi corvinák. Összeállította és a tanulmányt írta: BERKOVITS Ilona. Bp. 1962, Magyar Helikon. 48 t.

Több mint három évtized óta nem jelent meg olyan reprezentatív munka MÁTYÁS király budai könyvtáráról, amely egyúttal a legújabb tudományos kutatások eredményeit is összefoglalja és ismerteti. A Magyar Helikon kiadó által több éven át gondosan előkészített díszes kötet anyagát BERKOVITS Ilona állította össze, és ő írta a Magyarországon található corvinák legszebb lapjait és kötéseit is bemutató, igen szép kivitellű színes illusztrációkhoz magyarázatul szolgáló bevezetést is.

A corvina-könyvtár fennmaradt darabjai iránt évszázadok óta változatlanul nagy az érdeklődés, de sajnos, nem csupán külföldön, hanem még hazai viszonylatban is elég kevésbé ismertek azok a tények és tudományos eredmények, amelyek a fennmaradt kódexekre és a budai könyvtár történetére vonatkoznak. Hogy csupán egy

példát említsünk: az 1961-ben Terra kiadásban megjelent *Művészettörténeti ABC*, amely tudományos igénnyel készült, *Korvin kódex*, *korvina* címszó alatt téves adatokat közöl a kódexek számát és lelőhelyét illetően.

BERKOVITS Ilona a jelen kötethez írt bevezető tanulmányába egy élet munkája árán megszerzett gazdag tapasztalatainak és tudásának legjavát sűrítette bele. Nagy irodalmi apparátus alapján, minden lehető körülmény figyelembevételével, biztos ítélőképességgel csoportosítja és írja le a jelenleg Magyarországon őrzött corvinák miniatúráit. Különösen az ún. indafonatos díszítéseknek egyes helyi iskolák szerinti megkülönböztetése fog jó összehasonlítási alapul szolgálni, ha majd sor kerül a külföldi könyvtárakban őrzött corvináknak a jelenlegi kiadványhoz hasonlóan történő feldolgozására is.

BERKOVITS Ilona tanulmánya szerint a két ősnymotvánnyal együtt 45 corvina van jelenleg Magyarországon. Nem tekinti hitelesnek az OSZK-ban őrzött SALLUSTIUS-corvinát (Clmae 257), amellyel kapcsolatban már másokban is merültek fel kételyek (HEVESY, FÖGEL, HOFFMANN Edit), míg viszont többen elfogadják hitelesnek (WEINBERGER, BARTONIEK, ZOLNAI-FITZ). A kódex kötése aranyozás nélküli corvina-kötés, díszítése és írása egykorú; a kétely alapja, hogy a címlapján látható MÁTYÁS-címer későbbi újrafestés nyomait mutatja. A magunk részéről hitelességének negatív eldöntését nem tudjuk véglegesnek tekinteni.

A BERKOVITS Ilona által BEATRIX tulajdonának tekintett három kódex-szel kapcsolatban meg szeretnénk jegyezni, hogy a possessor teljesen világos az AGATHIAS és a BONFINI kódex esetében. Az AUGUSTINUS kódex azonban, véleményünk szerint, semmiképpen nem tekinthető kétségtelenül BEATRIX tulajdonának. Címlapja, igaz, hiányzik; de az egykorú bársonykötésen megmaradt két díszes csatt MÁTYÁS címerével ékes. Az a tény csupán, hogy a kódexet díszítő egyik kéz a BEATRIX-féle AGATHIAS kódex miniatúráival azonos lehet, még nem indokolja kellőképpen BEATRIX tulajdonosságát.

A *Graduáléban* viszont mindkét címer, a magyar és az aragóniai, megtalálható a címlapon, itt tehát joggal vetődik fel a királynénak mint tulajdonosnak a sze-

mélye. Szólunk kell ebben a viszonylatban az Egyetemi Könyvtár CURTIUS kódexéről is, amelyet BERKOVITS Ilona nem említ BEATRIX kódexei között, noha abban kizárólag az aragóniai címer látható. TAMMARO DE MARINIS felsorolja ezt a kódexet az aragóniai uralkodók nápolyi könyvtárának állományjegyzékében, mint-hogy véleménye szerint a kódexben látható címer nem speciálisan a BEATRIXÉ és így annak corvina voltát is kétségbe vonja. BEATRIX kaphatta kölcsön vagy ajándékba ezt a kötetet atyjától, tehát lehetett az övé, de semmiképpen nem lehetett a MÁTYÁSÉ.

Az AGATHIAS kódex tárgyalásakor nem említi a tanulmány írója, hogy ebből a munkából MÁTYÁS számára külön példány készült, a fordító ajánlásával, MÁTYÁS címerével, amely fenn is maradt, s amelyet jelenleg Münchenben őriznek (Cod. Lat. 294.). Ez a tény bizonyos fokig feleletet ad arra a tanulmányban felvetett kérdésre is, hogy BEATRIX példányába miért nem festette a miniatör MÁTYÁS portréját is.

Egyébként nagyon örvedetes és eredményes BERKOVITS Ilonának az a törekvése, amely arra irányul, hogy a kódexek díszítését, főként a figurális és szimbolikus ábrázolásokat a kódexek tartalmával kapcsolatba hozza, mint pl. a PHILOSTRATUS kódexnél, ahol meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a címlap iniciáléjában a miniatör nem MÁTYÁST, hanem CORVIN Jánost kívánta ábrázolni diadalszekéren (apró tévedés csupán, hogy az nem jobbával, hanem baljával támaszkodik a címerpajzsra). Úgy véljük, hasonló módszerrel még sok történeti és jelképes ábrázolás valódi értelmére lehetne rámutatni. Így pl. a *Graduále* díszes címlapjának fő miniatürája is szoros összefüggésben van a keretdísz négy sarkában elhelyezett és Hermann J. HERMANN által már megfejtett kis képekkel.

A *Graduáléról* szólva megemlítjük, hogy az annak 7a lapján található, feltehetően Visegrádot ábrázoló tájképi háttérnél korábbi az a miniatúra, amely a párisi Bibliothéque Nationale egyik PETRARCA— DANTE kódexében látható, s amelynek háttérében ugyancsak egy Visegráddal azonosítható tájképi háttér van (Vö. *Magy. Könyvszle.* 1961. 239—246. l.).

Ami a kötet nyomdai kivitelezését illeti, az — mint már erre előljáróban is

utaltunk, — mindenképpen dicséretet érdemel, de azért néhány megjegyzésünk lenne, amelyeket különösen az idegen nyelven megjelenő példányokban lehetne figyelembe venni. Így meglehetősen zavaró és némileg megtévesztő hatást vált ki az, hogy a különböző méretű kódexek reprodukcióit a kiadvány azonos és nem egymáshoz arányosított méret szerint közli. A kötet gyakorlati használhatóságának egyszerűbbé tételére nem ártott volna a színes táblák bal oldalán feltüntetni az illető reprodukció legfontosabb tárgyi adatait, utalással azokra a lapszámokra, ahol a kötetben a megfelelő kódexről szó van. Helyenként a színezés is hagy hátra kívánni valót, ami különösen feltűnő az AGATHIAS kódexből közölt két lapnál, ahol — az eredetivel ellentétben — a két reprodukció más és más színárnyalatú. Végezetül: kár, hogy nincs a kötetben színes reprodukció az AUGUSTINUS kódexből.

Befejezésül még eleget teszünk KRISZTIKOVICH István tudományos kutató kérésének, aki irodalmi és helyszíni kutatásai alapján a következők közlését kérte a MANFREDINI-könyvtárnak MÁTYÁS számára történt megvásárlásával kapcsolatban: CSONTOSI Jánosnak a *Pallas lexikonban* történt közlése szerint MÁTYÁS 1475-ben könyvtára gyarapítására megvásárolta MANFREDINI bolognai herceg magánkönyvtárát. Ez az adat belekerült BERKOVITS Ilona szövegébe is. KRISZTIKOVICH szerint viszont a család neve nem MANFREDINI, hanem MANFREDI, GALEOTTO nem bolognai, hanem faenzai urakodó volt és nem 1475-ben, hanem 1488-ban halt meg. Vagytonát a faenzai városi előljárók a kis-korú örökös részére liquidálták, és a faenzai protokolláris bejegyzés szerint MÁTYÁS követei a kéziratok egy részét megvásárolták.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Fairbank, A. J.—Hunt, R. W.: Humanistic script of the fifteenth and sixteenth centuries. Oxford, é. n. Bodleian picture book 12.

A két szerzőnek ebben a könyvtörténeti képek-sorozatban megjelent munkája lényegében kivonata FAIRBANK és WOLFE *Renaissance handwriting* címen Londonban 1960-ban kiadott írástörténeti kézikönyvének. Míg azonban az előbbi csak 24, addig az utóbbi 94 táblán mutat be írástörténeti

példákat a X. századtól kezdve egészen a XIX., illetve XX. századig. A példák zöme mindkét kiadványban XV—XVI. századi, s így elsősorban két évszázad írástörténetének tanulmányozásához szolgál jó segédeszközül. Bizonyára rövidesen fel fog merülni az az igény az írástörténeti kutatás részéről, hogy a név szerint ismert másolóknak a világ különböző könyvtáraiban szétszórta őrzött, szignált vagy szignálatlan munkáit bibliográfiailag rendszeresen összegyűjtsék, és további kéziratok azonosítása céljából ezekből „példatárát” tegyenek közzé. Ez bizonyára jobban előre fogja vinni írástörténeti ismereteinket, különösen a humanizmus korára vonatkozóan, amely ezen a téren még eléggé feltáratlan, mint egy-egy ilyen kiadvány, amely tudományos megalapozottságú ugyan, de az egyes scriptorok írásának, működésének rendszeres felkutatását nem tekinti feladatának.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Johann Gottlieb Fichte 1762—1962. Verzeichnis des handschriftlichen Nachlasses. Mit 29 Faksimile—Tafeln. Berlin, 1962, Deutsche Staatsbibliothek. 54 l.

A Deutsche Staatsbibliothek 1962 májusában emlékezett meg J. G. FICHTE születésének 200. évfordulójáról. A gazdag, sokoldalú kiállítás a könyvtár állományában levő FICHTE-hagyaték válogatott darabjaira épült, bemutatva FICHTE munkásságából mindazt, ami a német múlt értékes örökségeként a jelenhez is szólhat. Így természetesen nem volt célja a kiállításnak, hogy a szubjektív idealizmus képviselőjét népszerűsítse. Egész életműve és a fennmaradt hagyaték azonban lehetőséget ad arra, hogy FICHTÉT mint a demokratikus gondolatok hordozóját, a polgári ideológia hirdetőjét s egyben a következő — már a tudományos szocializmusra törő — generációk egyik nagy nevelőjét mutathassák be. A másik nagy és hálás gondolatkör, amely köré jól csoportosíthatók kéziratjai: FICHTE, a kiemelkedő német hazafi, aki a reformgondolatok harcos képviselője. Végül pedig dokumentálásra került mint az ifjúság nevelője, a főiskolai tanár s — nem utolsósorban — a publicista is.

Erősen gondolatébresztő a kiállítás tematikája, s összeállítói úgy vélik — joggal —, hogy a jelen problémáinak tisztázásához

is hozzájárulhatnak a maguk eszközeivel. Ezért örvendetes, hogy ezen — bármily alapos munkával készült, de természeténél fogva — mulékony hatású kiállításnak a könyvtár hosszabb életet adott kiadványával. Úgy is mondhatjuk: az évfordulónak köszönjük a kiadványt s legmaradandóbb részét: a FICHTE kéziratok jegyzékének közreadását.

A szép kis füzet élén az igazgatóság elvi megállapításokat adó, tömör bevezetője áll. Aztán következnek egy hasonlóképpen rövid, de — főképpen társadalomtörténeti utalásokban — gazdag méltatása FICHTE-nek dr. Gottfried STIEHLER, a berlini Humboldt Egyetem Filozófiai Intézete munkatársának tollából.

Majd FICHTE fogalmazványokat közölnek facsimilében, mégpedig olyan előmunkálatokat az 1793-ban névtelenül megjelent *Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europens* c. politikai irathoz, amelyek ebben a megszövegezésben nem ismeretek, hiszen valamennyi kiadás egy másik változaton alapszik. Ezek a fogalmazványok tehát igen becses emlékei a német kultúrának, címük: *Neuer Entwurf für die Beantwortung der Frage: hat der Fürst ein Recht, die freie Untersuchung der Wahrheit auf irgend eine Art einzuschränken?*, — továbbá *Zur Vorrede der Verteidigung es Supplik an die Herzoge*. (Ezek kiegészítések az ateizmus-vita idejéből.) Ez a terjedelmes facsimile közlés bőkezű és szép reprezentatív gesztus a kétévszázados megemlékezés alkalmából. Természetesen olvashatóság — tehát széleskörű közzététel — szempontjából nem pótolja a betűhív nyomtatásban való közlést.

Annál maradéktalanabb viszont a könyvtáros öröme a kéziratjegyzék láttán, amely mai formájában, kiegészítéseivel Hans LÜLFING és Ursula BRUCKNER gondos munkája, alapul véve és hűségesen követve azt az 1939-ben készült összeállítást, amely a berlini Junker—Dünnhaupt kiadóban készült FICHTE hátrahagyott műveinek Hans JAKOB-féle kiadásához. Természetesen ebben a jegyzékben nem kapjuk — mint az 1939-esben — valamennyi FICHTE kéziratnak —, hanem csak a Deutsche Staatsbibliothek állományában levőknek leírását. Ezek a leírások igen alaposak, a bibliográfiai utalások rendkívül gondosak. A jegyzék gondozói helyesbítették az egykori olvasási és sajtóhibákat, — a rövidíté-

seket és utalásokat a mai német szabványok szerint adják. A jegyzék megfelelő tételeinél jelölik azt is, hogy ez idő szerint a Német Szövetségi Köztársaság területén (pontosabban Marburg an der Lahn, Westdeutsche Bibliothek, ill. Tübingen, Universitätsbibliothek) található.

A FICHTE kéziratok két csoportra oszlanak: az 1899-ben letétként, majd 1910 óta véglegesen a Deutsche Staatsbibliothekbe került FICHTE hagyatéktöredékre (ez ma is eredeti helyén, Berlinben van), s a más hagyatékban levő egyes kéziratok, illetve egyes eredeti és kortárs másolat-kötetek csoportjára (ez utóbbiak vannak az NSzK-ban).

A FICHTE-hagyaték az 1780-as évektől a szerző haláláig, 1814-ig tartalmaz kéziratokat, amelyeket 7 szekrényben, 129 kézirattári egységként őriznek; az egyéb anyagok 17 egységet tesznek ki, természetesen itt is 1—1 jelzet gyakran több kéziratot foglal magában. A hagyaték jegyzéke természetesen az eredeti felállítást követi (ez valahogy az időrend és a tematikus rend keveréke); a közzététel világos tagolásban, az eredeti cím, illetve idézet kurzíválásával teljesen áttekinthető.

A kiadvány megjelenési formája igen kellemes, egészében szépen tipografizált, borítólapja különösen finom ízlésű, nem bántóan archaizáló címbetűivel s a dombornyomású Empire FICHTE-portréval. Még csak annyit: az eredeti dombormű FICHTE sírján elpusztult a II. világháborúban. A mostani reprodukáláshoz egy berlini múzeumi fénykép szolgált alapul, s ezzel az új Német Demokratikus Köztársaság egy másik kulturális örökség-őrző és feltáró intézménye is szép segítséget nyújtott ehhez az ünnepi kiadványhoz, amellyel a Deutsche Staatsbibliothek méltó módon áldozott a dialektikus módszer megalapítója, kora nagy szociálpolitikusa és gondolkodója, J. G. FICHTE emlékének.

PAPP IVÁNNÉ

Autografi delle collezione Giorgio Polacco.

Mostra in sala Napoleonica sotto gli auspici della direzione delle arti del comune di Venezia. Venezia 8 luglio — 8 agosto 1962. [Venezia, 1962, Stamperia di Venezia.] 153 [7] l.

A legfinomabb krétapapírra nyomtatott, különlegesen ízléses katalógust Guido

PEROCCO előhangja indítja útra. A kiállításon és a katalógusban egyébként 238 tétel (441 darabban) található a következő tematikus csoportokra osztva: *arti figurative, letteratura, musica, teatro e cinema, personaggi vari, végül libri ed album*. A kötetet az *indice alfabetica generale dei nomi* zárja, a névnel (232 személyiség) utalással a katalógus tételszámára.

A kiállítás magyar anyaga: a 109. és a 109a tétel LISZT Ferenc francia nyelvű levele (1865. IX. 29.), valamint a *Benedicite* partitúrájának (1866. I. 30.) kézirata; a 173. tétel MOLNÁR Ferenc Giorgio POLACCONAK dedikált („avec les salutations”) arcképe 1931-ből; a 48. tétel KÖRMENTI Ferenc POLACCONAK írt angol nyelvű levele (1960. IX. 19.), ezenkívül még ugyanazom a napon a következő dedikációval ellátva „to Giorgio Polacco with my most cordial greetings” az *Incontrarsi e dirsi addio* c., a Mondadori kiadónál megjelent könyvet küldte el (az ajánlással ellátott könyv leírása a katalógusból kimaradt, de a kiállításon látható volt); a 80. tétel ZILAHY Lajos POLACCONAK írt francia nyelvű levele (1934. VI. 27.), melyben arról értesíti, hogy dedikált képet nem tud küldeni, mert nem áll rendelkezésére. A 232 hírességből néhány igazán nagy nevét emeljük ki: BERLIOZ, BRAHMS, DICKENS, GARIBALDI, HUGO, TH. MANN, MANET, PAGANINI, PASTEUR, STENKIEWICZ, TURGENYEV, VERDI, Richard WAGNER, ZOLA. Azon csodálkoztunk, hogy az értékes, színes és változatos anyagban GOLDONI emléket nem sikerült felfedezni. Valamit még a képmellékletekről: a 17 kép közül nagyobb érdeklődésre számíthat Marc CHAGALL rajza, PUCCINI dedikált fényképe és levelezőlapja, ROSSINI partitúrája, VERDI arcképpel ellátott partitúrája és Eleonora DÜSE jelenetképe a *Città morta*-ból. A halványkék alapszínű karton borítékot fehér betűkkel a könyv címe, feketével TIZIANO 1571-ből származó levelének sikerült hasonmása díszíti.

KOZOCSA SÁNDOR

Lewis, John: Printed ephemera. The changing uses of type and letterforms in English and American printing. Ipswich, 1962, W. S. Cowell. 288 l.

A könyvtörténetnek és a nyomdászat-történetnek egyaránt elhanyagolt területe

a használati nyomtatványok kérdése, — ez a nyomtatványfajta a könyvtárak gyűjtésén is többnyire kívül esik, a nemzeti könyvtárakban is csak hol egyik, hol másik típusnak jut helye, az ún. „aprónyomtatványok” vagy „kisnyomtatványok” között. John LEWIS könyve sem nevezhető a szó valódi értelmében a használati nyomtatványok történetének, inkább legjellegzetesebb típusaik bemutatásával akarja felhívni rájuk a figyelmet ez az angolszász viszonyokhoz mérve is meglepően szép kiállítású, összesen 713 színes reprodukciót tartalmazó nagy képeskönyv.

Igaz, LEWIS — aki a grafikai művészet tanára és egy nagy angol nyomda művészeti vezetője — történelmi alapvetést is ad művéhez: szerinte a használati és alkalmi nyomtatványok művészi előállítási formája lényegében a változó betűformák felhasználásához kapcsolódik. Ezért a betűformákat könyve elején történelmi táblázatban is összeállítja, a legelső példaként szereplő XV. századi CAXTON nyomtatta búcsúlevéltől a huszadik század újjáéledő alkotókedvét szemléltető plakátok, meghívók, reklámcédulák, burkolatok meglepő, újszerű betűtípusaiig. És abban is igaza van LEWIS-nek, hogy az egész nyomdászattörténetet hívebben tükrözik az ilyenfajta nyomtatványok, mint a tulajdonképpeni könyvnyomtatás, hiszen a nyomdász meg a grafikus művész-fantáziája itt szabadabban szárnyal, mint amikor könyvek tipográfiai formáját tervezi meg — és ugyanakkor a mindenkori társadalmi viszonyokat is realisabb képen vetítik elénk ezek, mint a terjedelmesebb, olvasásra szánt nyomtatványok. LEWIS mutatványai szinte a történelmi forrásérték behatóbb nyomozását látszanak követelni akkor, amikor iparok és kereskedelmi ágak történetébe nyújtanak bepillantást egy-egy üzleti levélpapír fejnyomása vagy egy-egy cigaretta-címke jóvoltából. Nem is szólva olyan megrázó dokumentumokról, mint a különféle gyarmatúrukak, fűszereket és — névszerűnt felsorolt rabszolgákat eladásra együtt hirdető amerikai plakát.

A könyv lényege mégis a több mint 700 illusztráció, kétségtelenül a kisgrafika mindaddig legváltozatosabb és legszebb példatára. LEWIS két nagy csoportba osztja őket: vegyes ephemeraék egyfelől, — címkék és burkolatok másfelől. Ez a csoportosítás nem teljesen meggyőző és

rábéreszt arra az alapvető tényre, hogy az aprónyomtatványok különféle fajainak még általánosan elfogadott nomenklatúrájuk sincsen. Egyelőre a mindkét főcsoporton belüli sokféleség szinte rendszerezhetetlen változatossága tűnik ki a szemléltetett anyagból, amelyet a szerző hangyaszorgalommal gyűjtött egybe egy sor angol és amerikai köz- és magángyűjtemény átvizsgálása alapján. Búcsúlevelek, proklamációk, okirat- és bizonyítványúrlapok, hivatalos nyomtatványok, választási plakátok, nap-tárak, könyvreklámok, utazási és idegenforgalmi értesítések, színházak és egyéb szórakozóhelyek műsorai, sportplakátok, menükártyák és borlapok, kocsi-, vasúti-, villamos- és egyéb menetjegyek, belépőjegyek, meghívók és magánértesítések (köztük gyászjelentések a XVII. századig visszamenőleg), exlibrisek, elismervényúrlapok, dohány-, cigaretta-, tea-, fűszer-címkék, boros, sörös, szeszes üvegek feliratai, — ezek a nyomtatványcsoportok vannak képviselve LEWIS összeállításában. Minden csoportban rövid történelmi visszapillantás vagy nyomdászati művészettörténelmi értékelés mutat rá a facsimilében közölt példányok jelentőségére.

A könyvet általános index, továbbá a metszők és könyvnyomó művészek, a nyomdászok, a betűöntők névmutatója, végül kronológiai mutató teszi könnyebben kezelhetővé.

Magyar vonatkozása is van LEWIS könyvének. Nem csupán az 1883-as tokaji aszu [ezekkel a szavakkal az angol szövegben] címkéjére gondolunk (632. ábra) „from the vineyards of the bishops of Szepesvár[?]

— amely különben is egy londoni cég borosüvegéhez londoni nyomdában készült felirat — nem is egy 1820-ból való bostoni (Massachusetts, USA) színlapra (143. ábra), amely több más darab mellett egy *Tekeli* című melodramát hirdet szerző nélkül, — hanem főleg arra, hogy a mű anyagára nézve eleve kiszabott gyűjtési körét, amely szigorúan csak angolszász eredetű nyomtatványokra terjed ki, LEWIS egyetlen esetben lépi túl, éspedig egy magyar művész, MOHOLY—NAGY László kedvéért, akinek Brűnnben rendezett kiállítását hirdető meghívó (327. ábra) alkalmat ad arra, hogy a szerző néhány sorban felhívja a figyelmet MOHOLY—NAGY művészi és tanári jelen-

tőségére, ebben a gazdag, de név és személy szerint csak kevesekre kiterjeszkedő sereg-szemlében.

DEZSÉNYI BÉLA

Stawa, Georg v.: Alte Exlibris aus Tirol. [Mit einem Geleitwort v. Hans HOCHENEGG.] Innsbruck, 1958, Universitätsverlag Wagner. (Schlern—Schriften 181.)

„Das Land der Gebirge muss anderen Ländern in der Pflege geistiger Güte weit vorangegangen sein” — írja bevezetőjében H. HOCHENEGG. Többet írnak és olvasnak az emberek, többen gyűjtenek könyveket. Így volt ez Erdélyben és így Tirolban is, ahonét STAWA 586 régi, 1800 előtti könyvcímert gyűjtött össze, dolgozott fel és közöl művében. Az anyag összegyűjtésében elsősorban saját gazdag gyűjteményéből merített, de feldolgozta az elérhető többi osztrák exlibris-gyűjtemény idevonatkozó anyagát is. Mint ilyen munkában szinte elkerülhetetlen, a felsorolt könyvcímerek között néhány idegen is található, így két magyar is: MAGAS Mátyás primissarius szedett és SLÁBY József Ferdinánd rézmetszetű lapja. Magyar vonatkozásuk miatt különösebben érdekelnek még bennünket MIGAZZI Kristóf bécsi érsek és váci püspök, továbbá Franz Gaud. GHELF könyvcímere, amely utóbbit SZELEPCSÉNYI György metszette rézbe.

A szerző feldolgozásában a tulajdonos nevét, az exlibris műfaját, korát (ahol nincs pontos évszám feltüntetve, ott a kort a századdal jelzi), az esetleges irodalmi utalásokat, ha a készítő jelezte művét, a művész nevét, a pontos méretet, majd az egyes lapok rövid leírását s végül őrzési helyét közli. Kár, hogy a név nélküli címerek exlibriséről nem ad rövid címerleírást, ez nagyban megkönnyítené az egyes lapok felismerését. Néhol a feldolgozásban kisebb hibák is előfordulnak, pl. MAGAS Mátyás lapját fametszet és tipográfiának mondja, de mind a Ferdinandeum által megküldött fénykép, mind a múzeum közlése szerint csak szedésmunka. GHELF-et tévesen Franz Josef GHEENEK írja és nem tünteti fel a metsző SZELEPCSÉNYI nevét.

A reprodukációs anyag szépen összeválogatott. Megállapítható, hogy a tiroli exlibrisek stílus tekintetében — az ország-rész földrajzi helyzetének megfelelően — mintegy középhelyet foglalnak el az olasz

és német exlibrisek között. A reprodukált darabok között néhány pompás reneszánsz-lap szép példája a kor magas művészi nivójú exlibris-művészetének, így MANDRUTZ, ANGERER és még mások exlibrisei.

A kis könyvecskét a kiadó szerető műgonddal állította ki, a szép tipográfia az innsbrucki Tiroler Graphik érdeme. A könyv a régi Tirol kultúrájának pompás dokumentuma, és megérdemelten került be a tiroli honismeret nagyteknélyű *Schlern—Schriften* sorozatába.

ARADY KÁLMÁN

Liste der Dokumentationsstellen und Informationsstellen der DDR und der von den Dokumentationsstellen bearbeiteten IfD Dokumentationsdienste. 6. Aufl. Hrsg. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Institut für Dokumentation. Leipzig, 1962, VEB Verlag für Buch- und Bibliothekswesen. 115 l.

A jegyzék a Német Demokratikus Köztársaság dokumentációs és információs állomásait sorolja fel. Az előbbieket különböző vezető intézményekhez, kutató intézetekhez, termelő üzemekhez tartoznak, s állandó figyelemmel kísérik a német, valamint a külföldi tudományos irodalmat. Tudósok és vezető technikusok kérdere közreműködésével végzett dokumentációs munkájuk eredményei a Német Tudományos Akadémia Dokumentációs Intézetének *IfD Dokumentationsdienste* című kiadványában látnak napvilágot. A dokumentációs állomások ezen felül felvilágosításokkal is szolgálnak a munkaterületükhöz tartozó kérdésekben. Az *információs* állomások feladata, hogy szakterületük speciális témáihoz útbaigazítást adjanak és bibliográfiai összeállításokat készítsenek. Részből ezek is közzétesznek rendszeresen megjelenő irodalmi tájékoztatókat, de ezek csak a szakemberek szűk köre számára hozzáférhetők. A dokumentációs munka szakfolyóiratok, ipari- és védjegyleírások, szabványok, kutatási jelentések, prospektusok, disszertációk és könyvek anyagát dolgozza fel szak szerint és a szerzők neve szerint összeállított cédulakatalógusok formájában. Ezekre támaszkodnak a dokumentációs és tájékoztató szolgáltatások.

A Német Demokratikus Köztársaság dokumentációs állomásain feldolgozott fo-

lyóiratokról összesített kimutatást bocsátanak közre. Ez egyben azt is feltűnteti, hogy egy-egy folyóirat mely könyvtárakban található. A keresett irodalomhoz tartozó munkák lelőhelye, kölcsönözhetősége, a mikrofilm- és fotómásolatok beszerezhetősége felől különben az egyes dokumentációs állomások is tájékoztatást nyújtanak. Ugyanitt lehet megrendelni az idegen nyelvű kiadványok fordítását is.

A kis könyv átlapozása meggyőzhet bennünket a Német Demokratikus Köztársaság kiterjedt dokumentációs és tájékoztató szolgálatának elismerésre méltó szervezettsége felől. A szervezés kitűnő voltát dicséri maga a kiadvány is, amely nemcsak a dokumentációs és tájékoztató állomások pontos címét, telefonszámát stb. adja meg szakok szerinti csoportosításban, hanem a kérhető és megkapható szolgáltatások felől is részletes ismertetést közöl egészen a tájékoztatások formájának egy mintán való bemutatásáig. A dokumentációnak és a tájékoztatásnak ez az alapossága a közösségi munka legszebb példáját mutatja, mert a dokumentátorok és informátorok segítségével felmenti a kutatót munkájának legterhebb része alól, és megadja neki a lehetőséget, hogy az eddig utánjárásokra fordított időt is témájának kidolgozására fordítsa.

TAKÁCS MENYHÉRT

Abbreviaturae Cyrillicae. BODNÁRNÉ BERNÁTH Edit közreműködésével összeállította MORAVEK Endre és WÉGER Imre. Bp. 1961.

A könyvtári és dokumentációs munka legkülönbözőbb területein gyakran találkoztunk szláv cirillbetűs rövidítésekkel, amelyeket nem tudtunk feloldani, mert nem állott megfelelő rövidítésgyűjtemény a könyvtárosok és dokumentalisták rendelkezésére. Különösen nagy szükség volt a nem orosz rövidítések értelmezésére. A szerzők tehát, amikor hézagpótló munkájukat elkészítették, nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi dokumentációnak is jó szolgálatot tettek.

A szerzők az előszóban kifejtik a gyűjtemény összeállításának és elrendezésének elveit. Őszetünk szerint a gyűjtemény elrendezési elvei helyesek. Az, hogy a szerzők nem vállalkoztak az egyes intézmények esetleg valahol már előfordult magyar

névének felkutatására, nem kárhoztatható, annál is inkább, mert ezek az elnevezések nem mindig szerencsések. A gyűjtemény nem teljes, de nem is lehet az. Így tág tere nyílik annak, hogy a különböző szakmák képviselői számonkérjék a szerzőktől, hogy ezt vagy azt a rövidítést miért nem vették fel jegyzékükbe. A gyűjteményt vizsgálva magunk is találtunk olyan rövidítéseket, amelyekkel már többször volt dolgunk, de nem szerepelnek a gyűjteményben. Ezekkel most nem hozakodunk elő, mert másodrendű fontosságúak csak, és ha minden ilyen rövidítést bevettek volna, erősen megnőtt volna a munka terjedelme. Véleményünk szerint, ha erre szükség mutatkozik, a gyűjtemény kiegészítéseként el lehet készíteni az egyes tudományok, illetve a gyakorlati élet különböző területein használatos rövidítések jegyzékét. Ez nem jelenti azt, hogy kisebb kiegészítéseket nem kell majd eszközölni egy következő kiadásban. Újabb rövidítések vezethetők be, s esetleg elhagyhatók a részünkre kisebb fontosságú intézmények vagy elavult rövidítések (pl. ГАРК — A Krasznodari Határterület Állami Levéltára vagy ТНР — Tuvin Népköztársaság).

A rövidítésjegyzékben a rövidítések feloldásai és magyar értelmezése általában helyes és pontos. Természetesen egy ilyen terjedelmes felsorolásra óhatatlanul becsúsznak kisebb nyomdahibák, megfigyelhetők némi következetlenségek. A népnevek rövidítése hol kis-, hol nagybetűvel kezdődik, olykor még ugyanazon népnév esetében is, például az orosz rövidítés *Рос.* nagybetűs, az ukrán kisbetűs *Рос.* 'oroszországi', vagy a *BbeT.* = *BbeTHaM* helyes utalóval visszakeresve a *BbeTHaM* nagybetűs alakot találjuk. Főlősleges a nagybetűs kezdés közfőnevek rövidítésénél is, pl. *Риб.-приобрство* (б) 'halászat.'

Az elmondott apró hiányosságok mit sem vonnak le a rövidítésgyűjtemény használhatóságából. Az *Abbreviaturae Cyrillicae* komoly nyeresége a nemzetközi könyvtári és dokumentációs irodalomnak.

DEZSŐ LÁSZLÓ

Carter, John: ABC for book-collectors. 3. ed. London, 1961, Rupert Hart—Davis. 208 l.

Minden foglalkozási ágának megvan a maga külön nyelve, amelyet a laikusok nem

értenek. Nem kivétel ebből a szempontból a könyvgyűjtés sem. A szerzőnek egyik barátja panaszkodott egy alkalommal, hogy bár rendszeresen olvassa a *Times Literary Supplement*-jét, mindig talál ott olyan szakkifejezéseket, amelyeknek nincs megfelelő magyarázata a lexikonokban. Ez indította CARTERT, — aki mint bibliográfus, kritikus és könyvkereskedő 20 esztendőn át foglalkozott ritka könyvekkel, — a jelen munka megírására.

Nem enciklopédiát akar adni, csak a szakkifejezések alfabetikus sorrendben közölt magyarázatát. Nem is a bibliográfiai, a könyvnyomtatás, -kötés, -kiadás terminus technicusait gyűjti egybe, bár ezek javarészt szerepelnek könyvében. Egyenesen a könyvgyűjtőknek akar segítségére lenni. Azoknak, akik még kezdők ebben a szép foglalkozásban és azoknak a laikusoknak, akik érdeklődnek iránta. Hangsúlyozza, hogy könyve kifejezetten a szigetország szaknyelvét tartja szem előtt. Bár az amerikai könyvgyűjtők nyelve ugyanaz, a könyvkiadás és -terjesztés történetével foglalkozó részekben csak az angol gyakorlatot veszi figyelembe.

A szigetország székségeleiről és egy szakterületen használt terminológiáról lévén szó, nagyképű dolog lenne a könyv értékelésébe bocsátkoznunk. De ez talán fölösleges is, ha meggondoljuk, hogy a kb. 450 szakkifejezés összegyűjtése és magyarázása már magában véve is szép teljesítmény. Azt pedig, hogy a kis könyv jó szolgálatot tesz a könyvgyűjtőknek, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy három kiadást ért meg. Nem tagadjuk: ez egy kis irigységet is ébreszt bennünk. Bár ekkora tábora volna nálunk is a könyvgyűjtőknek!

TAKÁCS MENYHÉRT

Deutsche Bücherei 1912—1962. Festschrift zum fünfzigjährigen Bestehen der Deutschen Nationalbibliothek. Leipzig, 1962. 400 l. 47 kép.

Az utóbbi két évben két nagy német könyvtár jubileumi ünnepeinek voltunk tanúi. 1961-ben a berlini Deutsche Staatsbibliothek 300 éves évfordulóját, 1962-ben pedig a lipcei Deutsche Bücherei 50 éves fennállását ünnepelte. Mindkét jubileum nagy visszhangot kiváltó kulturális esemény volt a Német Demokratikus Köztár-

saság életében, sőt, az ünnepek politikai demonstratív erővel is hatottak. A berlini Állami Könyvtár ebből az alkalomból is ünnepélyesen követelte a Nyugat-Németországban maradt állományrészeinek visszaadását, a lipcei jubileum pedig az új német nemzeti könyvtár deklarálásával esett egybe, sőt ez volt az ünnepség legfőbb tartalmi mondanivalója.

A két ünnepségsorozat megrendezésében és lebonyolításában sok volt a rokonvonás. Többek között mindkét könyvtár ebből az alkalomból ünnepi kiadványban adott áttekintést múltjáról és jelenéről. E tekintélyes terjedelmű könyvek nemcsak méltó módon reprezentálják a két könyvtár hatalmas kulturális fontosságát, hanem a magyar könyvtárosok számára is érdekesek lehetnek, hiszen a magyar könyvtárügy delegációk kiküldése útján és az itthoni könyvtárügyi szakajtóban közzétett megemlékezésekkel élénk részt vállalt a baráti NDK könyvtárügyének e fontos eseményeiben. A Deutsche Staatsbibliothek *Festschrift*-jével folyóiratunk már foglalkozott.

Az előttünk fekvő lipcei ünnepi kiadvány egyetlen vasok kötetben, az alapos részletességet az áttekinthetőséggel szerencsésen egyeztetve, átfogó képet nyújt a Deutsche Bücherei történetéről, jelenlegi fontos kultúrpolitikai szerepéről és a szocializmust építő Németországban rá váró nagy feladatokról. Már az alcím jelzi a legfontosabb változást: „Deutsche Nationalbibliothek” lett a második neve.

A díszkötet első 21 lapján prominens állami személyek üdvözlik a Könyvtárat. Első helyen Walter ULBRICHT, az Államtanács elnöke és a Német Szocialista Egyesüdpárt főtitkára köszönti a jubiláló intézményt, és ennek során méltatja a Deutsche Bücherei-nek mint az első német munkáspárti állam nemzeti könyvtárának, sőt az egész németiség nemzeti könyvtárának kiemelkedő jelentőségét. Ez a gondolat húzódik végig a lipcei főpolgármester, a lipcei Börsenverein elnöke és az egyetem rektora ünnepi megemlékezésében is.

A kötet első és legfontosabb referátumát H. RÖTSCHE főigazgató vezetésével szerzői kollektíva készítette. A cikk címe: *Die Deutsche Bücherei — die deutsche Nationalbibliothek* magában foglalja a legfontosabb mondanivalót. A szerzők koncepciója szerint a Deutsche Bücherei, mint az egész világ német nyelvű vagy német vonatkozású

irodalmi termékeinek központi gyűjtő és feltáró intézménye, egyedül jogosított arra, hogy Németországban a német nemzeti könyvtár szerepét betöltse, ezért a jubileum alkalmából hivatalosan is kinyilvánítja ezen minőségét. A könyvtár jellege és működése megfelel mindazoknak a kritériumoknak, amelyeket a korszerű könyvtárügy a nemzeti könyvtár fogalmához fűz. A fő referátum ezt az elvet az alapítás vezeti vissza, és megállapítja, hogy a lipcei Börsenverein der Deutschen Buchhändler zu Leipzig már 1912-ben egy nemzeti gyűjtemény alapjai lerakásának szándékával tette meg nevezetes aktusát.

Az alapítás idején fennállott társadalmi összefüggéseket és körülményeket elemzi Gerhard HESSÉ helyettes főigazgató tanulmánya. Kimutatja, hogy Németországban a polgári fejlődés akadozása késleltette a más nagy európai országokban korábban bekövetkezett könyvtáralapításokat. Bár az 1848/49-i forradalom idején, H. W. HAEN hannoveri kiadó hazafias kezdeményezése nyomán, létrejött a német Reichsbibliothek, amely az akkori viszonyok között a nemzeti könyvtárnak felelt volna meg, és fennmaradása esetén ezt a szerepet nyilván be is tudta volna tölteni, egészen rövid élet után nem működött tovább. A reakciós, majd 1871 után imperialista célokat követő császári Németország nem tekintette állami ügynek a német nemzeti könyvtár létrehozását. Helmuth RÖRSCH főigazgató a kötet következő tanulmányában ugyancsak a társadalmi fejlődés széles háttérét és körképét vázolja abban az időben, amikor a lipcei könyvkereskedők felismerték a kor szükségyszerű követelményét, és — leküzdve a még mindig mutatkozó ellenállást — haladó tettekért létrehozták 1912-ben a Deutsche Büchereit.

A két fő történeti cikket kiegészíti és teljessé teszi a harmadik, Fritz SCHAAF osztályigazgató tollából, aki a könyvtár 1945 után bekövetkezett hatalmas arányú fejlődését és a szocialista társadalmi viszonyok közötti teljes kibontakozását vázolja. Három milliós állományával, sokirányú szolgáltatásaival ma már a Deutsche Bücherei Európa egyik legfontosabb, működési módszereiben is egyre korszerűbbé váló könyvtára, amely — mint a következő cikkből kiderül — igen lényeges tényező a népgazdasági tervek végrehajtásában és általában a termelésben.

Igen fontos Kurt FLEISCHACK-nak, a könyvtár volt igazgatójának nagy tanulmánya a könyvtár bibliográfiai tevékenységéről. Közismert, hogy a Deutsche Bücherei milyen gyorsan, széleskörűen és mélyrehatóan tesz eleget a Németországban és a Németországon kívül megjelenő német nyelvű irodalom iránti feltárási kötelezettségnek. A *Deutsche Nationalbibliographie* A és B sorozata, a zeneművek, a képanyag, a fordítások kurrens bibliográfiái, az egyetemi és főiskolai disszertációk bibliográfiái, a német bibliográfiák bibliográfiája, mind a Deutsche Bücherei dolgozóinak szerkesztésében készülnek évtizedek óta, nélkülük ma már semmiféle Németországgal vagy a német irodalommal kapcsolatos kutatás nem képzelhető.

Külön cikkek foglalkoznak a külföldi szerzeményeket periodikusan regisztráló *Titeldrucke* kiadványsorozattal, a Deutsche Bücherei csoportos tárgyszókatálogosával, a munkásszervező mozgalom története szempontjából oly fontos emigrációs irodalommal.

A Német Könyv- és Írástörténeti Múzeum fejlődéséről F. FUNKE osztályigazgató külön cikkben számol be. Az épületről szóló tanulmány bemutatja a könyvtár szerencsés helyviszonyait. A szabad telken álló épület már eredetileg is a mindenkori bővíthetőség követelményével épült. Többször történt már bővítés anélkül, hogy az épület architektúrája megbomlott volna, a jubileumra pedig ismét egy új szárny készült el, amely hosszú időre megoldja az anyag elhelyezésének kérdését.

A kötet végén a könyvtár történetét kronologikusan rendezett eseménylista foglalja össze. Ezt követi a könyvtárral foglalkozó cikkek és kiadványok bibliográfiája, amely összesen 1180 tételt foglal magában! A könyvtár volt igazgatóit, épületét, helyiségeit ábrázoló 47 kép zárja a kötetet, amely szerkesztésében, megjelenésében egyaránt mintául szolgálhat díszkiadványok számára.

GOMBOCZ ISTVÁN

Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Kurrens periodikus kiadványok jegyzéke. 1961—1962. Összeállította az OMK Folyóiratosztálya. Bp. 1962. 2, II, 251, 1 l. (Soksz.)

Az OMK 1962-ben korábban közzétett mintaszerű folyóiratjegyzékének — amelyet a *Magyar Könyvszemle* 1961. 3. száma ismer-

tetett — folytatását, illetve kiegészítését határozta el: pótfüzetet készül kiadni az 1959—1962. évek periodikus kiadványairól. A jegyzék elkészüléséig külön elkészítette az 1962. évben járó folyóiratainak jegyzékét, elvileg az 1961. decemberi állapot szerint, gyakorlatban azonban az egész 1962. évi rendelését, valamint a legújabb címváltozásokat is figyelembe véve.

A jegyzék négy fejezetre tagolva közli a folyóiratok rövid, a leglényegesebb adatokra korlátozott címlírását. Az első fejezet a vétel, a második a csere, a harmadik az ajándék útján szerzett *külföldi*, a negyedik a *magyar* periodikus kiadványokat lajstromozza. Az első három részben országoként tagolva adja az anyagot, az utolsóban egy betűrendben.

A jegyzéket betűrendes mutató egészíti ki, amely a periodikák mellett (rövidített formában) a megjelenési ország nevét, valamint a folyóirat raktári jelzetét közli. Ezt az utóbbi részt egyben kurrens katalógusnak is szánja a beígért pótfüzet megjelenéséig.

A kiadvány az OMK hasonló jellegű jegyzékeinél tapasztalt alaposságról és pontosságról tesz újabb bizonyosságot. A folyóiratbeszerzések egybehangolása terén más nagy könyvtáraknak is segítségére lehet.

D. B.

Grohmann, Adolf: Die arabischen Papyri aus der Giessener Universitätsbibliothek. Giessen, 1960. XII, 94 l., XII. t.

Az *Abhandlungen der Giessener Hochschulgeseellschaft* IV. köteteként jelent meg a címben jelzett mű: a giesseni egyetemi könyvtár arab papyrusainak szövegkiadása.

Az egész papyrus-gyűjtemény három helyről ered: 1. Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins. 2. Giesseni Egyetemi Könyvtár. 3. Prof. Karl KALBFLEISCH magántulajdona. Mindhárom helyre jórészt Fajjumból került, kisebb mértékben Antaiopolisból, Hermupolis Magnából és Oxyrhynchosból. 2800 görög, 49 kopt, 29 demotikus, 4 hieratikus és 1 hieroglif írású szöveg van közöttük. Az arab gyűjtemény aránylag kevés, 48 darabból áll, s jórészt töredék. Tárgy szerint így oszlik meg: I. Adózásra vonatkozó dokumentumok. II. Jogi szövegek. III. Levelek. IV. Listák és elszámolások, V.

Levéltöredékek VI. Meg nem határozott darabok. A papyrusok a VII—XIII. századból valók.

Minden egyes papyrusnak eredeti szövegét és német fordítását kapjuk bőséges eligazító jegyzetek kíséretében. Tartalmuk — töredékességük ellenére is — értékes adalék a középkori keleti kereskedelem, ipar, orvostudomány és társadalom történetéhez. A No. 3. verzóján zsidó és keresztény adózók nevei vannak. Kár, hogy ezeket nem közölte a kötet. A No. 5 különösen érdekes: az iszlámra tért, szabadonbocsátott kopt rabszolgák jegyzéke. A No. 14-ben (54—55. l.) előfordul a COSMAS név, amely további párhuzam lehet az intercisai Cosmius archisynagogushoz (SCHEIBER Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok*. Bp. 1960. 36; Kádár Z.: *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden, 1962. 26.).

Az európai papyrus-gyűjtemények kiadványaihoz (Bécs, Berlin, Heidelberg, Manchester, Milánó, München, London, Prága) jól sorakozik ez az alapos feldolgozás. Hála illeti meg érte Adolf GROHMANN (Innsbruck), akit Fritz HEICHELHEIM (Toronto) jegyzetei támogattak.

Milyen szép lenne, ha ilyen kiadványban adhatnók ki a KAUFMANN-gyűjtemény összes geniza-darabjait is!

SCHEIBER SÁNDOR

Mongolische Handschriften, Blockdrucke, Landkarten. Beschrieben von Walther HEISSIG unter Mitarbeit von Klaus SAGASTER, Franz STEINER. Wiesbaden, 1961. 494 l., 16 t. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland Bd. 1.)

A mongol könyv története a mongol világbirodalom idejére nyúlik vissza. A Japántól Magyarorszáig, Szibériától Jáva szigetéig terjeszkedő nomádok elődeiktől átvett és szomszédaitól eltanult kultúrát ötvözték össze saját hagyományaikkal, s az így született új mongol műveltség nemsokára könyvekben is kifejezést keres. A mongol könyvkiadás első virágkorát a Kínában uralomra kerülő YÜAN-dinasztia (1280—1368) alatt élte, ezen időkből azonban alig néhány eredeti mű maradt fent. A YÜAN-dinasztia bukása után a belső-ázsiai pusztákra visszazoruló mongolság nemsokára újra magára talál, s a Tibet és Kína felől egyre újabb hullámokban érkező buddhista térítés által

létrehozott kolostorokban újra megkezdődik a könyvek nyomtatása és másolása. Nemsokára a kínai udvarban uralomra kerülő mandzsu dinasztia felismeri a hit-térítés politikai jelentőségét, s Peking a mongol könyvkiadás egyik fontos központjává válik. Ugyanakkor felélénkül a könyvtermelés a mongol központokban is.

A könyv fogalma természetesen magában foglalja a kéziratokat és a fadúcról nyomtatott műveket egyaránt. A kézirat, akár a kancelláriákban, akár a kolostorokban másolták, elérhette akár a többszázas példányszámot is.

A német gyűjtemények története von ASCH (+ 1807) gyűjtőtevékenységével kezdődött, aki cári szolgálatban állt, s 1778 és 1790 között mintegy harminchárom mongol és kalmük művet küldött a göttingai egyetem könyvtárának. Ezek a könyvek tehát már Göttingában voltak, amikor KÖRÖSI CSOMA Sándor ott tanult (1816—1818), s nem lenne érdektelen kideríteni, hogy a keleti könyveket oly fáradhatatlanul forgató tudós találkozott-e velük? ASCH anyagának legnagyobb részét JOHANN JAEHRINGTŐL szerezte, aki PALLAS híressé vált utazásában is részt vett.

Jelentősebb gyűjtés azonban csak I. J. SCHMIDTNEK, KÖRÖSI CSOMA pályatársának és bírálójának, 1829-ben német nyelven kiadott fordításának, az *Erdeni-yin tobcsi* című mongol történeti műnek (e művet 1662-ben írta SAGANG SZECSEN mongol történetíró) megjelenése után indult meg. A német gyűjtemények anyaga ettől kezdve rohamosan gyarapodik részben az utazók (így például ZWICK, SCHOTT, majd TAFEL, FILCHNER, LESSING, CONSTEN, HAENISCH, SCHÄFER), részben tudományos expedíciók ásatai (így például a LE COQ—GRÜNWEDEL-féle turfáni expedíció) révén. Néhány mű vásárlás útján kerül a könyvtárakhoz, így például Sven HEDIN gyűjtésének néhány darabja.

Külön figyelmet érdemel magyar szempontból HANS LEDER sziléziai származású kereskedő és utazó hatalmas gyűjteménye. E világotjárt gyűjtő Európába visszatérve több mint 20 000 tárgyból álló mongol és tibeti gyűjteményét eladta. E gyűjtemény egy része, főleg néprajzi tárgyak és buddhista festmények a budapesti Néprajzi

Múzeumba kerültek, míg a kéziratok és fanyomatok nagyrészt a stuttgarti Linden-Museum és a lipcei Museum für Völkerkunde állományába jutott. HEISSIG úgy látszik nem ismeri a gyűjtemény Magyarországra került részének történetét, és sem ő, sem MEISEZAHN, a Linden múzeum tibeti anyagát leíró kutató nem tudnak a LEDER-gyűjtemény Sziléziába került csoportjáról, amelyet ma az opavai múzeum őriz, LEDER szülővárosában.

A német gyűjtemények HEISSIG és BISCHOFF révén e század negyvenes és ötvenes éveiben tovább gazdagodtak. A katalógus elvben felöleli a Német Demokratikus Köztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság gyűjteményeit, így megtaláljuk benne a berlini, drezdai, lipcei, göttingai, mainzi, marburgi, müncheni, stuttgarti és tübingeni könyvtárak anyagát.

E gyűjtemények nagy számban tartalmaznak hiányos, töredékes műveket. HEISSIG szerint ennek oka, hogy az ilyen művek többsége a kolostorok ún. „befalazott kápolnáiból” kerültek elő, ahová egy kis nyíláson át a hívők bedobálják a használhatatlanná vált szent könyvtöredékeket.

HEISSIG katalógusa egy értékes tudománytörténeti bevezetés és néhány fakszimile-mutatvány után tematikus csoportokban tárgyalja a 671 kéziratot és fanyomatot, majd külön fejezetben az egyedülálló mongol térképgyűjteményt Klaus SAGASTER közreműködésével. A katalógus használhatóságát nagymértékben fokozzák a kitűnő indexek.

A nagy összehasonlító irodalmi apparátussal feldolgozott anyag felöleli a XIV. századtól a XX. századig a mongol irodalom szinte minden területét. Különösen gazdag a kalmük-oirat anyag, számos értékes vallástörténeti és irodalmi alkotás első ismertetését itt találhatjuk meg. Ugyanakkor viszonylag kis számban őrznek a német könyvtárak történeti és nyelvészeti műveket.

Reméljük, hogy e munka ösztönzően fog hatni a magyar mongolisztikára is, s nemsokára módunkban lesz beszámolni a nem kevésbé értékes magyarországi mongol gyűjtemények katalógusának megjelenéséről is.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. I. 29. — Példányszám: 1100 — Terjedelem: 11,5 (A/5) ív

63.56612 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

T A R T A L O M

<i>Herepei János</i> : A XVI—XVIII. századbéli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmai végzettsége — School education of printers in Kolozsvár (Cluj) from the 16 th to 18 th centuries	169
<i>Tóth András</i> : Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában (1790—1823) — Die Universitätsbibliothek von Pest im Zeitalter des franziskanischen Absolutismus (1790—1823)	186
<i>Jordáky Lajos</i> : Az első kolozsvári szocialista munkáslap — Le premier journal ouvrier socialiste à Kolozsvár (Cluj)	214

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Endrei Walter</i> : Számvetés és Magyar Arithmetica	227
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : Egy XVI. századi földrajzi kolligátumról	237
<i>Szendrey István</i> : Adalék a XVIII. századi magyar papírkészítés történetéhez	240
<i>Barcza József</i> : Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon II.	242
<i>Kókay György</i> : Batsányi a Magyar Museum elődeiről és követőiről	249
<i>Vita Zsigmond</i> : Egy reformkori forradalmi röpirat eredete és elterjedése	252
<i>Kozocsa Sándor</i> : Petrik Géza vallomása	258
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Két könyvtártörténeti vonatkozású Móra-levél	258
<i>Markovits Györgyi</i> : Egy bátor könyv a fasizmus ellen	260

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására	263
<i>Herepei János</i> : Hozzászólás a Heltai-Hoffgreff-nyomda tulajdonosainak kérdéséhez	268

FIGYELŐ

<i>Haraszthy Gyula</i> : A magyar bibliográfia néhány problémája	269
<i>Dezső László</i> : A cirillbetűs címek nemzetközi átírása	271
<i>Szj Rezső</i> : Mai magyar könyvművészet	273
HIREK: Dr. Zoltán József (1904—1963) (<i>Marót Miklós</i>) — A váci sajtó története képekben (<i>Dezsényi Béla</i>) — A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom történetének bibliográfiája — Union List of Serials — A nemzetközi hírlap-múzeum — A Decamerone egyik kéziratáról — A Shaw-féle ábécével készült első könyv	275

SZEMLE

Polonia typographica saeculi sedecimi (Ism. <i>Borsa Gedeon</i>)	279
Handover, P. M.: Printing in London from 1476 to modern times (Ism. <i>Vértesy Miklós</i>)	280
Morison, Stanley: Four centuries of fine printing (Ism. <i>B.</i>)	281
Fleischhack, Curt: Bibliographisches Grundwissen (Ism. <i>Szász Károlyné Gillemot Katalin</i>)	282
Collison, R. L.: Bibliographical services throughout the world 1950—1959 (Ism. <i>Gombocz István</i>)	283
Műszaki bibliográfia 1956—1960 (Ism. <i>Csendes Béla</i>)	284
Időszerű gazdasági kérdések irodalma (Ism. <i>Tuszkau Antónia</i>)	286
Plato manuscripts: a catalogue of microfilms (Ism. <i>Kövendi Dénes</i>)	288
A magyarországi corvinák (Ism. <i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i>)	290
Fairbank, A. J. — Hunt, R. W.: Humanistic script (Ism. <i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i>)	291
Johann Gottlieb Fichte. Verzeichnis des handschriftlichen Nachlasses (Ism. <i>Papp Ivánné</i>)	292
Autografi delle collezione Giorgio Polacco (Ism. <i>Kozocsa Sándor</i>)	293
Lewis, John: Printed ephemera (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	293
Stawa, Georg: Alte Exlibris aus Tirol (Ism. <i>Arady Kálmán</i>)	295
Liste der Dokumentationsstellen und Informationsstellen der DDR (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	295
Abbreviaturae Cyrillicae (Ism. <i>Dezső László</i>)	296
Carter, John: ABC for book-collectors (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	296
Deutsche Bücherei 1912—1962 (Ism. <i>Gombocz István</i>)	297
Kurrens periodikus kiadványok jegyzéke (Im. <i>Dezsényi Béla</i>)	298
Grohman, Adolf: Die arabischen Papyri (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	299
Mongolische Handschriften, Blockdrucke, Landkarten (Ism. <i>Róna-Tass András</i>)	299

TABLE DES MATIÈRES

J. Herepei: La formation scolaire et professionnelle des imprimeurs de Kolozsvár aux XVIe et XVIIIe siècles (Avec résumé en anglais) 169
A. Tóth: La Bibliothèque Universitaire de Budapest à l'époque de l'absolutisme de l'empereur François I. (1790—1823) (Avec résumé en allemand) 186
L. Jordáky: Le premier journal ouvrier socialiste à Kolozsvár (Cluj) (Avec résumé en français) 214

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

W. Endrei: Calcul et Arithmétique Hongroise 227
Z. Fallenbüchl: Un recueil factice géographique du XVIe siècle 237
I. Szendrey: Contribution à l'histoire de la fabrication du papier en Hongrie au XVIIIe siècle 240
J. Barcza: La première bibliothèque de Ferenc Kazinczy à Sárospatak. II. 242
Gy. Kókay: János Batsányi sur les périodiques précédant la revue littéraire «Magyar Museum» et sur ceux qui lui succédèrent 249
Zs. Vita: L'origine et la diffusion d'un pamphlet révolutionnaire à l'ère des réformes en Hongrie 252
S. Kozocsa: Les souvenirs de Géza Petrik 258
M. Kőhegyi: Deux lettres de Ferenc Móra relatives à l'histoire des bibliothèques 258
Gy. Markovits: Un livre contre le fascisme 260

ANCIENS EIMPRIMS HONGROIS

G. Borsa: Une tentative pour établir l'ordre chronologique des imprimés de Brassó à 1539 263
J. Herepei: Remarques concernant les propriétaires de l'imprimerie Heltai-Hoffgreff 268

CHRONIQUE

Gy. Haraszthy: Quelques problèmes de la bibliographie hongroise 269
L. Dezső: Translittération internationale des titres en caractères cyrilliques 271
R. Szij: L'art du livre d'aujourd'hui en Hongrie 273
NOUVELLES 275

COMPTES RENDUS CRITIQUES

Polonia typographica saeculi sedecimi (*G. Borsa*) 279
Handover, P. M.: Printing in London from 1476 to modern times (*M. Vértesy*) 280
Morison, Stanley: Four centuries of fine printing (*B.*) 281
Fleischhack, Curt: Bibliographisches Grundwissen (*K. Szász-Gillemot*) 282
Collison, R. L.: Bibliographical services throughout the world 1950—1959 (*I. Gombocz*) 283
Műszaki bibliográfia 1956—1960 (*B. Csendes*) 284
Időszzerű gazdasági kérdések irodalma (*A. Tuszkau*) 286
Plato manuscripts: a catalogue of microfilms (*D. Kövendi*) 288
A magyarországi corvinák (*K. Csapodi-Gárdonyi*) 290
Fairbank, A. J. — Hunt, R. W.: Humanistic script (*K. Csapodi-Gárdonyi*) 291
Johann Gottlieb Fichte. Verzeichnis des handschriftlichen Nachlasses (*M. Papp*) ... 292
Autografi delle collezione Giorgio Polacco (*S. Kozocsa*) 293
Lewis, John: Printed ephemera (*B. Dezsényi*) 293
Stawa, Georg: Alte Exlibris aus Tirol (*K. Arady*) 295
Liste der Dokumentationsstellen und Informationsstellen der DDR (*M. Takács*) ... 295
Abbreviaturae Cyrillicae (*L. Dezső*) 296
Carter, John: ABC for book-collectors (*M. Takács*) 296
Deutsche Bücherei 1912—1962 (*I. Gombocz*) 297
Kurrens periodikus kiadványok jegyzéke (*B. Dezsényi*) 298
Grohmann, Adolf. Die arabischen Papyri (*S. Scheiber*) 299
Mongolische Handschriften, Blockdrucke, Landkarten (*A. Róna-Tass*) 299